

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ Βήμα

- **J. Goldfarb** : Η ιδεολογία τελειώνει ξανά
- **N. Κοτζιάς** : Ο κοινωνικός χώρος στην ΕΟΚ
- **Θ. Διαμαντόπουλος** : Η υγεία στην Ευρώπη
- **A. Μοσχονάς** : Κοινωνικές τάξεις και ταξική πάλη
- **Θ. Καραπαναγιωτίδης**
 - **Δ. Κυρκιλής** : Κράτος και ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα
- **Γ. Κρασσανάκης** : Τύποι γονέων στην Ελλάδα σήμερα
- **A. Β. Ρήγα** : Κοινωνική προκατάληψη και η άγαμη μητέρα
- **Ο. Μεγαλακάκη** : Η διδασκαλία με υπολογιστή

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Β΄

Τεύχος 8

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης
ΔΕΚΑΟΤΑ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
Ρέθυμνο 74100 Τηλ. 0831/24.070/εσ. 232.

Περιεχόμενα

Καλύτερα αφελείς παρά αφανείς	5
<i>J. Goldfarb:</i> Μετα-ολοκληρωτική πολιτική. Η ιδεολογία τελειώνει ξανά	9
<i>Κ. Διαμαντόπουλος:</i> Η υγεία στην Ευρώπη: Πραγματικότητα και επιδίωξη	31
<i>Α. Μοσχονάς:</i> Κοινωνικές τάξεις και ταξική πάλη	59
<i>Θ. Καραπαναγιωτίδης, Δ. Κυρκιλής:</i> Ζητήματα πολιτικής οικονομίας της μεταπολεμικής Ελλάδας: Μια κριτική προσέγγιση	75
<i>Γ. Κρασσανάκης:</i> Τύποι γονέων κατά τις εκτιμήσεις των εφήβων: Μια έρευνα για τις στάσεις των Ελλήνων γονέων έναντι των παιδιών τους	107
<i>Α.Β. Ρήγα:</i> Άγαμη μητέρα: Κοινωνική προκατάληψη ή αλλαγή της Ελληνικής οικογενειακής δομής;	135
<i>Ο. Μεγαλακάκη:</i> Διδασκαλία με υπολογιστή: Ένα παράδειγμα στο μάθημα της ηλεκτρονικής	161

Μια Άλλη Άποψη	
Ν. Κοτζιάς: Κοινωνικός χώρος και το κοινωνικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής κοινότητας	171
Συνέδρια - Ανακοινώσεις	
Μ. Σαματάς: «Modern Greek Studies Association: Η Ελλάδα σε μια Ευρώπη που αλλάζει»	205
Φ. Νικολόπουλος: Αμερικανική Κοινωνιολογική Εταιρεία: Θέματα και απόψεις	213
Ετήσια συνάντηση Ευρωπαϊκής Ομάδας για τη μελέτη της παρέκκλισης του κοινωνικού ελέγχου	218
Βιβλιοκριτική:	221
Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών:	227

«Καλύτερα αφελείς παρά αφανείς»

– Για να μη μας πουν πως δεν ακούσαμε τη φωνή της φρόνησης που έρχεται από την αντίπερα όχθη.

– Για να μη μας πουν πως χάσαμε τ' αυτιά μας πίσω από τους παχείς τοίχους ενός στείρου εθνικισμού και μιας ολέθριας αλαζονίας.

– Για να μην αφήσουμε καμιά αμφιβολία σε κανέναν, πως και ακούμε και συζητάμε και ελπίζουμε για τη ζωή.

– Για να διαδηλώσουμε πως θ' αγωνιστούμε για την ειρήνη και όταν ακόμη ο πόλεμος μας απειλεί από παντού.

ΔΙΑΔΙΔΟΥΜΕ τα λόγια της διπλωματικής γλώσσας και της πολιτικής πρόθεσης του Τούρκου Πρωθυπουργού, με την ελπίδα πως οι άνθρωποι του πνεύματος, του πολιτισμού και της τέχνης, καθώς και όλοι οι άνθρωποι της δουλειάς και του μόχθου και από τις δύο όχθες του Αιγαίου, γρήγορα θ' απαιτήσουν από τους ταγούς και τους επιτελείς τους, να γίνουν τα λόγια πράξεις και η πρόθεση κατάφαση, για την ειρήνη και την προκοπή όλων των λαών της Βαλκανικής και του κόσμου.

Από τη Διεύθυνση

«Είμαστε έτοιμοι... Ελάτε»

» Τα έθνη μας, οι σχέσεις μας, δεν πρέπει να βασίζονται στην εχθρότητα. Θα πρέπει να βασίζονται στη φιλία. Έχουμε προβλήματα επειδή είμαστε γείτονες. Γιατί δεν έχουμε προβλήματα με τη Χιλή ή με το Περού; Επειδή δεν είναι γείτονές μας. Πιστεύω ότι τα τελευταία 30-35 χρόνια μάθαμε πως αν ζούμε μ' αυτά τα προβλήματα, τότε η αντιμετώπιση των θεμάτων σε εχθρικό κλίμα δεν προσφέρει τίποτα. Τώρα, τι είναι καινούργιο; Πρώτον ας προσπαθήσουμε να τα αντιμετωπίσουμε από φιλική βάση. Αν μπορέσουμε αν φθάσουμε κάπου,

έχει καλώς. Διαφορετικά, τι να κάνουμε; Η εχθρότητα δεν προσφέρει καμιά πιθανότητα εμπιστοσύνης. Δεύτερον, δεν αναμιγνύουμε τα προβλήματά μας με την εσωτερική πολιτική. Ουδέποτε τα εκμεταλλευτήκαμε, είτε εγώ είτε τα άλλα κόμματα ως κάποιο βαθμό. Εξάλλου, δεν τα δημιουργήσαμε εμείς τα προβλήματα, τα βρήκαμε. Τι θα πρέπει να κάνουμε. Ας προσπαθήσουμε να τα λύσουμε και βλέπουμε. Άλλωστε δεν είμαστε μόνο γείτονες, είμαστε σύμμαχοι. Γιατί τότε θα πρέπει να θλάπτουμε ο ένας τον άλλο. Δεν υπάρχει λόγος να απειλεί ο ένας τον άλλο.

» Δε ζητάμε τίποτα από την Ελλάδα. Όλες οι προσπάθειές μας κατευθύνονται όχι στη δημιουργία δυσκολιών στην Ελλάδα, αλλά να έχει οφέλη η χώρα μας.

» Γιατί το Κυπριακό θα πρέπει να είναι πρόβλημα μεταξύ των δύο χωρών μας; Το Κυπριακό είναι ξεχωριστό πρόβλημα. Μάλιστα και σ' αυτό άλλαξε η στάση μας.

Στο νησί ζουν δυο λαοί –Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι– που είναι εντελώς χωρισμένοι. Δεν νομίζω ότι πρωτίστως είναι πρόβλημα μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας. Το πρόβλημα είναι, οι λαοί που ζούνε στο νησί να ζούνε μαζί ειρηνικά. Αυτό που μας ενδιαφέρει, είναι να είμαστε βέβαιοι ότι ζουν ειρηνικά, ότι ζουν μαζί, ότι δεν θλάπτουν ο ένας τον άλλον.

Αυτό πρέπει να κάνουν και οι δυο χώρες μας. Κατόπιν θα πρέπει να υποστηρίξουμε τις προσπάθειες των δύο λαών να βρουν μια λύση, μια ειρηνική πολιτική λύση. Τώρα πλησιάζουν σε μια πολιτική λύση. Δεν ξέρω όμως πότε θα υπάρξει συμφωνία.

» Να σας πω τι πρόκειται να κάνουμε. Υπάρχουν δύο δρόμοι. Ή θα καυγαδίζεις όλο τον καιρό ή θα πρέπει να δεχθούμε τη συνεργασία, που υφίσταται σήμερα. Την οικονομική ανάπτυξη όλων των λαών. Κατόπιν θα προσπαθήσουμε να λύσουμε τα προβλήματα, αν υπάρχουν, με ειρηνικά μέσα. Αν έχουμε σχέσεις καλής γειτονίας και συνεργασίας, η συμφωνία είναι πιο εύκολη σ' αυτά τα θέματα.

» Δεν πιέζουμε κανένα. Αν δεν θέλετε να υπογράψετε (το σύμφωνο φιλίας) εντάξει. Απλώς θα πρέπει να αποφασίσετε στην Ελλάδα ένα πράγμα. Αν είσθε πρόθυμοι να ζήσετε με την Τουρκία ειρηνικά, σε μια ειρηνική περιοχή και ειρηνικά με τους γείτονές σας και κυρίως με την Τουρκία. Και όπως είπα: Εντάξει, ας προσπαθήσουμε να διευθετήσουμε αυτά τα προβλήματα. Αλλά ίσως κάνουμε 20 χρόνια να τα διευθετή-

σουμε. Μέχρι να τα λύσουμε όμως δεν πρόκειται να έχουμε καλές σχέσεις.

Ίσως πάντως μέχρι να λύσουμε αυτά τα προβλήματα να έχουμε και άλλες ευκαιρίες.

Είμαστε πρόθυμοι να ζήσουμε, να δουλέψουμε, να συνεργαστούμε μαζί σας. Είμαστε πρόθυμοι να διευθετήσουμε τα προβλήματά μας ειρηνικά. Αν υπάρχουν προβλήματα, δεν θα πρέπει να είναι εμπόδιο για τις άλλες κοινές δραστηριότητές μας.

» Το μέλλον δίνει νέες ευκαιρίες. Αν μπορείτε να δείτε αυτές τις ευκαιρίες και ταυτόχρονα να ζήσουμε μ' αυτά τα προβλήματα, με τον καιρό θα διευθετηθούν, χρησιμοποιώντας και άλλες ευκαιρίες προς όφελος των δύο χωρών.

Καμιά χώρα δε διευθετεί εύκολα τα προβλήματά της. Χρειάζεται χρόνος. Και στο μεταξύ μπορούμε να συνεργαστούμε, στον τουρισμό, στον οικονομικό, εμπορικό, πολιτιστικό και κοινωνικό τομέα. Έτσι οι Έλληνες θα μπορούν να έρχονται στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη, στην Ανατολή και οι Τούρκοι να έρχονται στη χώρα σας. Ας προσπαθήσουμε μ' αυτό τον τρόπο.

Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ

Πρωθυπουργός της Τουρκίας

(Απόσπασμα από συνέντευξη στο Μιχάλη Μαρώνη, «Ελευθεροτυπία»,
1 Ιουνίου 1992)

ΔΙΑΒΑΖΩ

**Κάθε τεύχος
κι αφιέρωμα**

κυκλοφορεί κάθε
δεύτερη Τετάρτη

Α. Μεταξά 26

10681 – Αθήνα

Τηλ.: 36.40.488 – 36.40.487

Μετα-ολοκληρωτική πολιτική: η ιδεολογία τελειώνει ξανά

*Jeffrey C. Goldfarb**

Βιώνουμε σημαντικές αλλαγές στην παγκόσμια καθημερινή πολιτική σκηνή. Το Σοβιετικό μπλοκ αποσυντίθεται ενώ μια ευρύτερη Ευρώπη επανεμφανίζεται και ολοκληρώνεται, με προφανείς μόνο οικονομικές αδυναμίες να διακρίνουν, για παράδειγμα την Ουγγαρία και την Πολωνία από τους Δυτικο-Ευρωπαίους γείτονές τους. Αλλά η κατάρρευση του κομμουνισμού, όπως και του αντικομμουνισμού επίσης, έχει επιπλέον σημαντικές συνέπειες. Βιώνουμε επίσης μετωπικές θεωρητικές προκλήσεις στη συμβατική μας κατανόηση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, και αυτές οι προκλήσεις πρέπει να αναγνωρισθούν και να αντιμετωπισθούν. Υπάρχουν ακόμα σημαντικές διαφορές μεταξύ σοσιαλισμού και καπιταλισμού; Είναι ο Μαρξισμός απλώς ένα ακόμη διανοητικό ρεύμα —αρκετά ζωντανό στην ακαδημαϊκή ζωή και πολύ περισσότερο στο πολιτικό πεδίο ετοιμοθάνατο; Τα πρόσφατα γεγονότα

* Ο Jeffrey C. Goldfarb είναι καθηγητής της κοινωνιολογίας στο Μεταπτυχιακό τμήμα του New School for Social Research. Τα πιο πρόσφατα βιβλία του είναι *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind* (Chicago: University of Chicago Press, 1989) και *The Cynical Society: the Culture of Politics and the Politics of Culture in American Life* (Chicago: University of Chicago Press, 1991). Το άρθρο αυτό είναι μια ελαφρώς αναθεωρημένη έκδοση μιας παρουσίασης στο General Seminar of Graduate Faculty of the New School, και ανακοινώθηκε στις 13 Δεκεμβρίου 1989, στην ογδόη δηλαδή επέτειο της κήρυξης στρατιωτικού νόμου από το στρατηγό Jaruzelski στην Πολωνία. Δημοσιεύτηκε πριν την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, στο περιοδικό *Social Research*, Vol. 57, No 3, Fall 1990, μαζί με τα κριτικά σχόλια των επιφανών καθηγητών Ira Katznelson, Robert Heilbroner, Steven Lukes και Pavel Campeanu. Μεταφράστηκε και δημοσιεύεται εδώ κατόπιν αδείας του συγγραφέα.

μας αναγκάζουν να αντιμετωπίσουμε τέτοια ερωτήματα. Δε θα συμφωνήσουμε, και δεν πρέπει, στις απαντήσεις, αλλά πρέπει να συζητήσουμε τις διαφωνίες μας. Αποτελούν μια νέα πολιτική κουλτούρα που δεν ταιριάζει στις εύκολες κατηγορίες που φαινόταν βιώσιμες στους περισσότερους ανθρώπους λίγα χρόνια πριν, κι ακόμη μόλις λίγους μήνες πριν.

Αριστερά και Δεξιά

Ακούστε ένα Πολωνικό ανέκδοτο, όχι απ' αυτά τ' Αμερικάνικα για τις διάφορες εθνότητες αλλά από τα πολιτικά Πολωνικά ανέκδοτα, που στην πραγματικότητα είναι περισσότερο από-φθεγμα παρά ανέκδοτο:

Ερώτηση: Πώς μπορείς να διακρίνεις τη διαφορά μεταξύ ενός αριστερού κι ενός δεξιού; Απάντηση: Ο αριστερός θα επιμένει ότι οι διαφορές μεταξύ αριστεράς και δεξιάς δεν έχουν πια νόημα, ενώ ο δεξιός θα επιμένει ότι έχουν.

Μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτό το ανέκδοτο με δύο τουλάχιστον τρόπους. Πρώτον, εισηγείται ένα δεξιό κέντρο βάρους στην Πολωνική πολιτική ζωή. Η αριστερά κρύβει τα πραγματικά πολιτικά της χρώματα, ενώ η δεξιά υπερήφανα τα επιδεικνύει. Ακόμη το ανέκδοτο αυτό μου το είπε ο Kostek Gebert, ο οποίος υπό το ψευδώνυμο Dawid Warszawski δημοσίευσε καθαρά αριστερά σχόλια στη μετά-Αλληλεγγύης περίοδο του στρατιωτικού νόμου. Ο Gebert μια σεβαστή φωνή της πολιορκημένης Πολωνικής δημοκρατικής αριστεράς. Γιατί να είπε αυτός το ανέκδοτο αυτό; Το γεγονός αυτό εισηγείται μια δεύτερη «μετα-ολοκληρωτική» ερμηνεία του ανέκδοτου, προσανατολισμό προς μίαν αυτο-αποδοκιμασία ως το πρελούδιο προς την ενδυνάμωση.

Ο Gebert μου είπε το ανέκδοτο για να υπογραμμίσει ότι, αντίθετα με την επικρατούσα λογική, το πολιτικό πρόγραμμα της αριστεράς είναι ή ότι σύντομα θα είναι πάρα πολύ ζωντανό στην Πολωνία. Επεσήμανε ότι η δεξιά ανοιχτά ταυτίζει το έθνος με την εκκλησία και δίνει έμφαση στην εθνική ανεξαρτησία ως το πρωταρχικό πολιτικό αγαθό, ενώ η αριστερά, η οποία επιζητά την ελαχιστοποίηση της αξίας της αντίθεσης αριστερά/δεξιά, είναι πιο ολιγαρχής. Ο κύριος σκοπός της έχει γίνει αρνητικός, δηλαδή αντιολοκληρωτικός. Έχει αποκηρύξει την περισσότερη από την πολιτική κληρονομιά της –τον κομμουνισμό, την κρατικίστικη οικονομική, και το Μαρξισμό.

Τη δεκαετία του 1960 στην Πολωνία και σ' όλη την Ανατολική

Ευρώπη, η ακόμη τότε ζωνρή κριτική αριστερά επιχείρησε να διαμορφώσει μian ανανεωμένη θεωρία, το Μαρξιστικό Ανθρώπινο Σοσιαλισμό, και να εφαρμόσει «το σοσιαλισμό μ' ένα ανθρώπινο πρόσωπο». Αμφότερες, η θεωρία με τις παραλλαγές της και η πρακτική επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν (μέσα στα θεμελιώδη πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος) τα προβλήματα στάσιμων οικονομιών και κοινωνιών. Έγιναν προσπάθειες να εισάγουν μηχανισμούς αγοράς μέσα στην οικονομία για να ξεδιαλύνουν και να υποστηρίξουν τα σοσιαλιστικά ιδεώδη μέσα από το συναφές περιεχόμενο του επικρατούντος κομμουνιστικού (δηλαδή Σταλινικού) συστήματος, και να χρησιμοποιήσουν το Μαρξισμό ως ένα κριτικό οδηγό. Η αυξανόμενη καταπίεση έβαλε ένα τέλος σ' όλα αυτά. Στην Πολωνία, παρατεταμένα κύματα πολιτικής καταπίεσης και κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής αναποτελεσματικότητας έσβησαν κάθε μορφή συνεπούς αντιπολίτευσης. Το 1968, η κομματική εξουδετέρωση της φοιτητικής πολιτικής δράσης, που οδήγησε προς μια αντιφιλελεύθερη και αντισημιτική εκστρατία, προώθησε μια ταύτιση του κομμουνισμού με την αντίδραση. Το 1970, 1976 και 1980, οι επιθετικές εργατικές απεργίες απεκάλυψαν πλήρως, ότι οι ίδιοι οι εργάτες ήταν πάρα πολύ αντίθετοι στο εργατικό κράτος. Η αναπτυσσόμενη συνεργασία μεταξύ κοσμικών και θρησκευτικών δυνάμεων, και μεταξύ εργατών και συχνά προνομιούχων διανοουμένων, υποδήλωνε ότι η ταξική ανάλυση περισσότερο απόκρυβε παρά αποκάλυπτε την επικρατούσα κατάσταση, και το τι θα έπρεπε να γίνει. Και, γι' αυτό, η αριστερά έχει ταυτίσει το ενδιαφέρον της για τη δημοκρατία και πολιτική ανεξαρτησία με το δεξιό αντικομμουνισμό, διακηρύσσοντας ότι η μη κομμουνιστική πολιτική χαρακτηρίζεται περισσότερο από κοινά στοιχεία παρά από διαφορές.

Η δεξιά κατάλληλα χλευάζει αυτή τη θέση, όπως κάνει, γενικά, η Δυτική αριστερά. Η χρησιμοποίηση της θέσης αυτής παρ' όλα αυτά, αν κι έχει ιστορική βάση, φαίνεται να έχει λίγη ουσία πέρα από αντιπολιτευτικούς λόγους. Παρέχει λίγη καθοδήγηση, χωρίς ένα σχεδιάγραμμα ή ένα μοντέλο για μελλοντική δράση. Οι μεγάλες αποφάσεις της μετα-ολοκληρωτικής εποχής που αφορούν οικονομικές μεταρρυθμίσεις, σύμφωνα με πολιτικές, κοινωνικές, και πολιτισμικές αξίες, δεν έχουν ακόμη ληφθεί υπόψη. Η δεξιά παίρνει θέσεις. Οι της αριστεράς ή όσοι ήσαν στην αριστερά (αυτοί που ανήκουν στη σχολή του «δεν υπάρχει διαφορά») δεν παίρνουν, ή –για να ακριβολογήσουμε περισσότερο– δεν έπαιρναν θέσεις. Διότι το ανέκδοτο του Gebert, που λέχτηκε το 1988, πριν την πτώση του 1989, πριν το στρογγυλό τραπέζι,

πριν τις εκλογές και την ταχεία αποσύνθεση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Πολωνία, κι έπειτα σ' ολόκληρη την Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη, σαφώς καταδειχνει τις νέες πολιτικές πραγματικότητες. Τα ανταγωνιστικά αιτήματα για δημοκρατία και εθνικισμό πρέπει να μετριαστούν. Τα ενδιαφέροντα για οικονομική αποτελεσματικότητα και για κοινωνική δικαιοσύνη πρέπει να εξισορροπηθούν. Οι αντιτιθέμενες ευαισθησίες της θρησκευτικής αποκάλυψης και της κοσμικής ηθικής πρέπει να γίνουν συμβατές. Πάνω σ' αυτά, όπως και σε πολλά άλλα θέματα, υπάρχουν υπεύθυνες αριστερές και δεξιές θέσεις.

Τι είναι Σοσιαλισμός;

Αλλά τι έχει να κάνει αυτό με το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό; Εδώ είναι που οι διαφορές μεταξύ Ευρωπαϊκών μετα-ολοκληρωτικών κρατών (προηγούμενα γνωστών ως τα δορυφορικά κράτη ή οι κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού ή οι Σοβιετικού τύπου κοινωνίες) αποκαλύπτουν εντυπωσιακές διαφορές. Στην Πολωνία, και πιστεύω σε μικρότερο βαθμό στην Ουγγαρία, μια θετική συζήτηση για το σοσιαλισμό φαίνεται ανόητη. Ο σοσιαλισμός σαν ένα πολιτικό-οικονομικό σύστημα είναι ξεπερασμένος. Αυτό που οι άνθρωποι θέλουν είναι ο «μη σοσιαλισμός». Υπάρχει ένα ρωμαλέο ειδύλλιο με την ελεύθερη αγορά, ένας πραγματικός έρωτας για την αγορά της πιο καθαρής μορφής της –της Θατσερικής εκδοχής. Οι άνθρωποι φαντάζονται ότι η ορθολογικότητα της αγοράς θα λύσει τελικά όλα τα σημαντικά κοινωνικά προβλήματα, από την αστεακή παρακμή μέχρι τις καταναλωτικές ελλείψεις. Η κύρια ανησυχία, για εκείνους με φιλελεύθερες μη παρεμβατικές (*laissez-faire*) οικονομικές πεποιθήσεις, είναι πώς θα μπορέσει ο λαός, που σίγουρα θα υποφέρει κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου από το σχεδιασμό στην αγορά, να αποδεχτεί τις αλλαγές;

Μερικοί προτείνουν αποκαλυπτικά σενάρια. Ισχυρίζονται ότι το έθνος πρέπει να αποδεχθεί τον αγοραίο ορθολογισμό ή να κυλήσει στην καταστροφή. Άλλοι, με το ίδιο σενάριο στο νου, δυσοίωνα μιλούν για την ανάγκη μιας σθεναρής εξουσίας, που θα επιβάλει αγοραία πειθαρχία σ' ένα πιθανά αντιστεκόμενο πληθυσμό. (Στη Σοβιετική Ένωση, αυταρχικοί μεταρρυθμιστές έχουν υποστηρίξει τον Gorbachev γι' αυτό το ρόλο). Αλλά, άλλοι ακόμη κινούνται μακριά από τέτοια ακραία οράματα οικονομίας της αγοράς, και προσπαθούν να συνδυάσουν τις πεποιθήσεις τους

για αγοραία ορθολογικότητα και δημοκρατία. Ο προεξέχων Jacek Kuron, ο νέος Πολωνός υπουργός εργασίας, πιστεύει ότι ο τρόπος να αποκτήσουν δημόσια υποστήριξη οι αναγκαίες αλλαγές είναι να αποσυνδεθεί η προσφορά κοινωνικών υπηρεσιών από το χώρο εργασίας (η επιδοτούμενη κατοικία, τα γεύματα, οι διακοπές, η ιατρική περίθαλψη κ.λπ., έχουν προέλθει από το χώρο απασχόλησης στις λαϊκές δημοκρατίες).

Ένα βιώσιμο οικονομικό σύστημα πρέπει να αναπτυχθεί παράλληλα μ' ένα επαρκές σύστημα κοινωνικών παροχών. Αυτός δεν είναι μόνο ένας τρόπος να επιτευχθεί εργατική πειθαρχία· είναι επίσης, ένας τρόπος να διατηρηθεί η προσήλωση στη δημοκρατία με οικονομική μεταρρύθμιση. Οι εργαζόμενοι πρέπει να έχουν την αίσθηση ότι έχουν ένα μερίδιο σ' ένα υγιές οικονομικά μέλλον. Εάν χάσουν τις επιδοτήσεις τους, έστω και πενιχρές, κατοικία και διατροφή, δωρεάν ιατρική περίθαλψη, παιδικούς σταθμούς, και ανώτερη εκπαίδευση, και αν διακινδυνεύσουν να μείνουν άνεργοι για να συνεισφέρουν σε μια μεγαλύτερη ώθηση του ΑΕΠ και σ' ένα καλύτερο ισοζύγιο πληρωμών χωρίς καθόλου προβλεπτά ευεργετήματα, θα αντισταθούν, όπως αυτοί πολύ καλά γνωρίζουν. Η αντίστασή τους θα μπορούσε να επιβραδύνει την ανάκαμψη ή και να απονεκρώσει τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Ακόμη κι αν οι οικονομικοί μεταρρυθμιστές και οι δημοκρατικοί πολιτικοί επιμείνουν, ότι το μόνο δυνατό μέλλον είναι αυτό που συνδέει τη δημοκρατία με τα δεινά των εργατών, τότε αυτό το ίδιο το κοινωνικό κίνημα που έφερε τη δημοκρατία, πιθανόν να τη ρίξει κι όλας.

Αλλά δε νομίζω ότι αυτό θα συμβεί. Πιο πιθανόν είναι η αναδυόμενη αλλά ομαλή πολιτική διαμαρτυρία να οδηγήσει σε σημαντικούς και απαραίτητους ελέγχους στην αγοραία δραστηριότητα, προωθώντας μια σοσιαλδημοκρατική μετάβαση. Οι φιλελεύθεροι θιασώτες της ελεύθερης αγοράς φυσικά, ανταπαντούν ότι ένα τέτοιο σύστημα θα εξουθενώσει την οικονομία και θα σταματήσει τις αλλαγές.

Είναι πέραν των ικανοτήτων μου να κρίνω την οικονομική πειστικότητα της κάθε θέσης, αν και με πολιτικά κριτήρια έχω την προτίμησή μου. Αυτό που περισσότερο με κεντρίζει ως κοινωνιολόγο της πολιτικής κουλτούρας, είναι ότι σ' αυτή τη συζήτηση αναφαίνεται ξανά μια διάκριση μεταξύ αριστεράς και δεξιάς, σε σχέση με την «άλλη Ευρώπη». Η αριστερά θέτει ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη και δημοκρατία, η δεξιά στο έθνος, την κοινωνική πειθαρχία και την αποτελεσματικότητα. Υπάρχουν ελπιδοφόρες και μη παραλλαγές σε αμφότερες αρι-

στερές και δεξιές θέσεις: αυταρχικές και δημοκρατικο-φιλελεύθερες (ελεύθερης αγοράς) θέσεις, και αυταρχικές και δημοκρατικές σοσιαλδημοκρατικές θέσεις. Οι αυταρχικοί φιλελεύθεροι, που έχουν ήδη αναφερθεί, ακολουθούν αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί το Χιλιανό μοντέλο. Καταλαβαίνουν ότι το έθνος δεν είναι ακόμη έτοιμο για τις ευθύνες της δημοκρατίας. Πρέπει πρώτα να πειθαρχηθεί. Στο όνομα της αποτελεσματικότητας, της εθνικής υπερηφάνιας κι επιβίωσης, ο λαός θα πρέπει να φιμωθεί και να διδαχτεί (ιδιαίτερα στην Πολωνία, όπου έχει αναπτύξει τόσο εντυπωσιακά όργανα αντίστασης). Στο άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος, υπάρχει ένας αυταρχικός λαϊκισμός. Στην Πολωνία, ο ηγέτης του συνδικάτου που ιδρύθηκε για ν' αντικαταστήσει την Αλληλεγγύη από τη χούντα του Jaruzelski, Alfred Miodowicz, υποσχέθηκε πολεμική δράση εν όψει των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Η λογική δεν είναι μέρος του ρεπερτορίου του, αλλά οι απίθανες υποσχέσεις και απαιτήσεις. Σε συμμαχία όπως ήταν με τους σκληροπυρηνικούς του κόμματος, αυτό, το άλλοτε σχέδιο των μελών του *rolitburow*, φαίνεται να προσομοιάζει μ' ένα αριστερό Περονισμό, με αυταρχικά αιτήματα κατασκευασμένα στ' όνομα των μαζών. Πρέπει να τονιστεί ότι οι πιθανότητες επιτυχίας του είναι πολύ ελάχιστες. Η Πολωνική διάκριση μεταξύ αριστεράς και δεξιάς εμφανίζεται σ' ολόκληρο το Ανατολικό μπλοκ, μ' ενδιαφέρουσες ρευστές παραλλαγές. Έτσι για παράδειγμα στην Τσεχοσλοβακία και Ανατολική Γερμανία, τουλάχιστον αμέσως μετά τους μετασχηματισμούς τους, η ανοιχτή υιοθέτηση των σοσιαλιστικών πεποιθήσεων προφανώς είχε ακόμα κάποιο νόημα για τον πληθυσμό. Αλλά τα πράγματα άλλαξαν ταχύτατα. Στη Γερμανία, ένεκα της επίσημης διαφθοράς, μια διαδικασία ριζοσπαστικής απομυθοποίησης οδήγησε στη μαζική υποστήριξη της ενσωμάτωσης μέσα στη Δυτική Γερμανία. Στην Τσεχοσλοβακία, στην αρχή, σε αντίθεση με την Πολωνία, μόνο ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού ζητούσε την ιδιωτικοποίηση της οικονομίας. Αμέσως μετά τη Βελούδινη Επανάσταση, πάνω από το 90% ήθελαν είτε μια μικτή είτε μια σχεδιασμένη οικονομία. Ενώ η υποστήριξη για την ελεύθερη αγορά αυξήθηκε τότε, η υποστήριξη αυτή συνειδητά εξισορροπίστηκε μ' ένα ενδιαφέρον για την κοινωνική πρόνοια.

Μου φαίνεται ότι έπεται από τα ανωτέρω ότι αμφότεροι η Δυτική αριστερά και οι κοινωνικοί επιστήμονες γενικά πρέπει να διερωτηθούν: Τι είναι σοσιαλισμός σ' όλα αυτά; Είναι ένα πρόγραμμα σχεδιασμένης οικονομίας ή μιας μικτής οικονομίας, ή είναι, σύμφωνα με τις προτάσεις του Κουρον, μια ιδιωτικοποιημένη

οικονομία όπου γίνεται επιμελειμένα η προσπάθεια να αναδυθεί η δημοκρατία ως αυτοσκοπός, οικονομική ορθολογικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη; Ως φιλοδοξία, με την ποικίλη εμπειρία της Ανατολικής Κεντρικής Ευρώπης στο νου, ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να είναι οτιδήποτε απ' αυτά. Όμως, τότε σημαίνει κάτι το ιδιαίτερο; Και ακόμη αν είναι έτσι, τότε πώς διακρίνεται απ' αυτό που ονομάζουμε καπιταλισμό;

Υπάρχουν δύο τρόποι να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα. Ο ένας θα ήταν να ανασκουμπωθούμε θεωρητικά, ίσως με *Το Κεφάλαιο* στο χέρι, και προσεκτικά να καταλήξουμε σε νέες θεωρητικές διακρίσεις. Μπορούμε να προβάλουμε νέους τρόπους κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων, όχι μόνο σε σχέση με τις πρακτικές κι εμπειρικές σχέσεις μεταξύ αγοράς και σχεδιασμού, οικονομίας και κράτους, αλλά επίσης και σε σχέση με τις κανονιστικές διαστάσεις αυτών των σχέσεων, για παράδειγμα, μεταξύ των ιδεωδών του σοσιαλισμού και ίσως ακόμη και του καπιταλισμού, ο οποίος μερικοί επιμένουν ότι αξίζει τουλάχιστον επεφημίας. Από την άλλη πλευρά, κι εμείς μπορούμε, όπως και οι άλλοι να κινηθούμε ενάντια στην ιδεολογία. Για να μιλήσω ειλικρινά, μπορούμε να παραιτηθούμε από τους «ισμούς», να καλοσωρίσουμε και να υποστηρίξουμε το τέλος της ιδεολογίας.

Πάνω σ' αυτό το θέμα, πιστεύω, υπάρχει σχεδόν καθολική συναίνεση στις μετα-ολοκληρωτικές καταστάσεις της Κεντρο-Ανατολικής Ευρώπης (τουλάχιστον σ' αυτές που έχουν κερδίσει εξουσία και δύναμη). Μια ολοκληρωτική κουλτούρα, με ιδεολογικές πολιτικές, επιστημονικές ουτοπίες, με πλήρεις προτάσεις λύσεων των σύνθετων κοινωνικών προβλημάτων, απορρίπτεται. Ο Vaclav Havel, ο τσέχος δραματουργός, πολιτικός θεωρητικός και νυν πρόεδρος της Τσεχοσλοβακίας, ποιητικότερα χαρακτήρισε αυτή την απόρριψη και τις συνέπειές της, όταν αυτή ήταν μόνο ένα όνειρο στα πλαίσια του ολοκληρωτικού ελέγχου. Στο κλασικό του κείμενο *Η Δύναμη των Αδυνάμων*, γραμμένο το 1978, ο Havel διηγείται την ιστορία ενός ιδιοκτήτη ενός μανάβικου, που τοποθέτησε στη βιτρίνα του το σύνθημα «Εργάτες όλου του Κόσμου, Ενωθείτε!». Αναλύοντας γιατί ο μανάβης έβαλε το σύνθημα αυτό στη βιτρίνα του, και τι θα του συνέβαινε αν το κατέβαζε, ο Havel φαινομενολογικά απεκάλυψε τη σύνθετη βάση του ολοκληρωτικού ελέγχου. Έδειξε πως η επίσημη γλώσσα και η ιδεολογία της διαπερνούσαν την καθημερινή ζωή, πως τα υποκείμενα ολοκληρωτικής καταπίεσης αποτελούσαν αυτή την καταπίεση. Υποστήριξε ότι οι συνηθισμένοι πολίτες, με το να συμμορφώνονται με το ολοκληρωτικό σύστημα, παίζοντας τους ρόλους

που οι αρχές απαιτούσαν, όχι μόνο επεβίωσαν το σύστημα αλλά και το αναπαρήγαγαν.

Όπως το θέτει ο Havel:

Τ' άτομα δε χρειάζονται να πιστεύουν σ' όλες αυτές τις μυστικοποιήσεις, αλλά πρέπει να συμπεριφέρονται σαν να τις πιστεύουν, ή να τα πηγαίνουν καλά μ' αυτούς που δουλεύουν μ' αυτές. Γι' αυτό το λόγο, όμως πρέπει να ζουν μ' ένα ψέμα. Δε χρειάζεται ν' αποδεχτούν το ψέμα. Είναι αρκετό γι' αυτούς να 'χουν αποδεχθεί τη ζωή τους με αυτό και μέσα σ' αυτό. Εξαιτίας αυτού ακριβώς του γεγονότος, τ' άτομα επιβεβαιώνουν το σύστημα, εκπληρούν το σύστημα, είναι το σύστημα.

Με τέτοιες διαπιστώσεις ο Havel καλούσε το λαό να «ζει στην αλήθεια», έξω από τα επίσημα ψέματα. Όταν οι γαιοπολιτικές καταστάσεις έκαναν δυνατή μια τέτοια δράση, ο κόσμος άλλαξε.

Η ταχεία αποσύνθεση των κομμουνιστικών καθεστώτων και κομμάτων, και η κατάρρευση του ολοκληρωτικού ελέγχου, είναι κατανοητές απ' αυτή την άποψη. Οι κοινοί άνθρωποι γνώριζαν ότι ζούσαν ένα ψέμα, και θα είχαν αναζητήσει μια εναλλακτική λύση, αλλά τη θεωρούσαν τόσο απίθανη που δεν το προσπάθησαν. Αλλά όταν παρουσιάστηκαν οι εναλλακτικές λύσεις καθεαυτές, τότε αυτοί έδρασαν («μέσα στην αλήθεια»), δηλαδή χωρίς προσφυγή στα επίσημα ιδεολογικά κείμενα. Έχω αναλύσει την κυνική διάρθρωση της επίσημης κουλτούρας, που στηριζόταν στη θία, ως μια λειτουργική νομιμοποίηση της δυσπιστίας στο Beyond Glasnost, και έχω υποστηρίξει ότι μια τέτοια κουλτούρα, που με τη θία ορίζει τη λογική, ήταν στο επίκεντρο του ολοκληρωτισμού και της αναπαραγωγής του. Τώρα διάφορες πολιτικές κουλτούρες, δημοκρατικές ή άλλες, αναφαινόνται, ενώ τα παλιά συνθήματα, φράσεις και οι λέξεις κλειδιά, απορρίπτονται, συμπεριλαμβανομένου και του σοσιαλισμού. Ο Havel πρόσφατα έγραψε:

Ο Gorbachev θέλει να σώσει το Σοσιαλισμό με την αγορά και την ελευθερία έκφρασης. Ο Li Peng σώζει το Σοσιαλισμό με τη σφαγή των φοιτητών και ο Ceausescu με το κύλισμα ενός οδοστρωτήρα σ' όλη τη χώρα του. Αξίζει πάντοτε να μην έχεις εμπιστοσύνη στα λόγια. Χάνεις λιγότερο από του να τους δίνεις υπερβολική εμπιστοσύνη.

Παίρνοντας υπ' όψιν το δίλημμά μας σε σχέση με τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, μου υπαγορεύει μια ξεκάθαρη πορεία δράσης (αν και υποπτεύομαι ότι αυτό δε συμβαίνει σε όλους

τους φανατικούς θιασώτες του σοσιαλισμού ή καπιταλισμού). Τα εμπειρικά και ιστορικά προβλήματα κατανόησης των ευκρινών σχέσεων μεταξύ αγοράς και σχεδιασμένης οικονομίας, οικονομίας και κράτους, μπορούν να ονομαστούν καπιταλισμός και σοσιαλισμός, ίσως ως ιδεότυποι με τη Βεμπεριανή έννοια, αλλά σίγουρα όχι ως ιδανικά με την πολιτικο-κανονιστική έννοια. Αναφορικά δε με αυτό το είδος των ιδανικών, είναι αυτά τόσο στενά αναμιγμένα στη σύγχρονη φρίκη, και τόσο απόμακρα και/ή αμφίβολα σχετιζόμενα μ' αυτό που ακόμη διακρίνει την πολιτική αριστερά από την πολιτική δεξιά. Αν η άνοδος και η πτώση του κομμουνισμού μας λέει κάτι, αυτό είναι ότι ο σοσιαλισμός δεν είναι η μαγική ράβδος που λύνει τα προβλήματα της κοινωνικής αδικίας, ανθρώπινης αναξιοπρέπειας, περιβαλλοντικής καταστροφής κ.λπ. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις έκανε τα πράγματα πολύ χειρότερα. Κι ο Μαρξισμός, ιδίως της Λενινιστικής εκδοχής, έχει καταστεί μια πολιτική βδελυγμία.

Το τέλος των διχοτομήσεων

Ζούμε σ' ένα κόσμο όπου οι σύγχρονες ιδεολογίες έχουν φτάσει τα όριά τους. Αυτό, κι όχι το τέλος της ιστορίας (Fukuyama) ούτε η νίκη του φιλελεύθερου καπιταλισμού (Brzezinski), είναι που η πτώση του κομμουνισμού βασικά αποκαλύπτει. Αλλά το να λέμε ότι τώρα πράγματι αντιλαμβανόμαστε ένα «τέλος της ιδεολογίας» αυτό δε σημαίνει κι ένα τέλος στα σύγχρονα πολιτικά επιτεύγματα και στις φιλοδοξίες, ή τη λύση των συγχρόνων προβλημάτων. Απεναντίας το αντίθετο, το παραισθησιογόνο της ιδεολογίας τα έχει περισσότερο σκιάσει παρά φωτίσει, δυσκολέψει παρά βελτιώσει. Αν και οι θεμελιώδεις αρχές στο κέντρο της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας (δηλαδή η ελευθερία, ισότητα, και δημοκρατία) είχαν απαιτητικά αντιμετωπιστεί από τις επικρατούσες ιδεολογίες, το πιο πρόσφατο παρελθόν μας έχει δείξει ότι τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι. Οι ιδεολογικές εκτιμήσεις του κόσμου παρουσίασαν πέπλα άγνοιας κι αυταπάτης. Ορθολογικοποίησαν τις πολιτικές δραστηριότητες, αλλά είχαν πολύ λίγο να κάνουν με την επίλυση των ανθρωπίνων προβλημάτων ή με την προώθηση της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Ακόμη, η ιδεολογική πολιτική δεν ήταν μόνο το κομμουνιστικό και Μαρξιστικό είδος. Ήταν και η πολιτική της εποχής μας, του ψυχρού πολέμου, του ελεύθερου κόσμου εναντίον του ολοκληρωτικού κόσμου. Το τέλος της ιδεολογίας σημαίνει την κατάρρευση των ευκόλων ιδεολογικών διχοτομήσεων, των κομμουνιστών και των αντικομ-

μουνιστών, των Μαρξιστών και αντι-Μαρξιστών. Αυτές οι ιδεολογικές διχοτομήσεις έχουν προσδιορίσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική, οικονομική και κοινωνιολογική μας έγκυρη γνώμη και κοινή λογική. Πρέπει να παλέψουμε να τις ξεπεράσουμε.

Αυτό που εννοώ δεν είναι τόσο προφανές όσο στην άμεση αντίδραση στην κομμουνιστική κατάρρευση. Μεταξύ των συντηρητικών, δύο αντιδράσεις εκδηλώθηκαν. Αφ' ενός υπήρξε πανηγυρισμός. Ο ψυχρός πόλεμος τέλειωσε. Η Δύση νίκησε. Ο καπιταλισμός, η δημοκρατία και η ελευθερία για πάντα θα ήταν πλέον ταυτόσημα. Αφ' ετέρου υπήρξε καχυποψία. Ο Gorbachev, ο πιο έξυπνος από τους κομμουνιστές τυράννους, ξεγελούσε τη Δύση, χρησιμοποιώντας τα συνθήματά της για να δυναμώσει την τυραννία του.

Η πολεμική εγρήγορση και διόγκωση θεωρούντο ως απαραίτητες στη νέα και πιο επικίνδυνη φάση του ψυχρού πολέμου, ιδιαίτερα επειδή εμφανιζόταν να 'χε τελειώσει ενώ πράγματι δεν είχε. Υπήρξαν φυσικά παραλλαγές αυτών των ακραίων θέσεων. Η πιο πρωτότυπη ήταν του Milton Friedman. Σ' ένα πολεμικό του άρθρο χρησιμοποίησε την πτώση των Μαρξιστικών-Λενινιστικών καθεστώτων για να θυμίσει στους αναγνώστες του ότι θα πρέπει να παλέψουν ενάντια στον εγχώριο (αμερικάνικο) σοσιαλισμό: στο ταχυδρομείο, στα δημόσια σχολεία, και σ' όλα τ' άλλα κυβερνητικά προγράμματα. Έχοντας κερδίσει τον ψυχρό πόλεμο διεθνώς, και έχοντας ως εκ τούτου χάσει τον πόλεμο στον ιδεολογικό τομέα, έλπιζε να τον διατηρήσει ζωντανό στο εσωτερικό μέτωπο. Επιχείρησε να οργανώσει έναν εσωτερικό ψυχρό πόλεμο.

Μεταξύ των (Αμερικανών) φιλελευθέρων, οι αλλαγές αντιμετώπιζονταν διαφορετικά. Ο πανηγυρισμός ήταν ο κανόνας, αλλά έτεινε να είναι ανάμικτος πολύ περισσότερο με έγνοια για την υποστήριξη και την εδραίωση των αλλαγών και για τη χρησιμοποίηση των γαιοπολιτικών ευκαιριών για αποστρατικοποίηση και αντιμετώπιση των πιεστικών εσωτερικών προβλημάτων. Οι φιλελεύθεροι, απ' ό,τι γνωρίζω χωρίς εξαίρεση, καταλάβαιναν ότι οι αλλαγές ήταν πραγματικές. Αλλά δεν κατάλαβαν τι ακριβώς είχε αλλάξει, και πόσο βαθιές ήταν οι αλλαγές. Πρωταρχικά εστίαζαν την προσοχή τους πάνω στην πεφωτισμένη Σοβιετική ηγεσία, ειδικότερα στον Gorbachev, και λιγότερο στους πολιτικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς μετασχηματισμούς. Αυτοί, κατά τη γνώμη μου, ήταν λιγότερο το άμεσο αποτέλεσμα της πολιτικής του Gorbachev και περισσότερο τ' αποτελέσματα των κοινωνικών δυναμικών που κατέστησαν την πολιτική του (ή άλλες πολιτικές πρακτικές που έμοιαζαν με τη δική του) εντελώς αναπόφευκτη (του-

λάχιστον όσο η πλήρης αναβίωση του Σταλινισμού, δηλαδή, η «Κινέζικη λύση», δεν ήταν η επιλεγμένη οδός). Εστιάζοντας στον Gorbachev και στους άλλους πολιτικούς ηγέτες, οι φιλελεύθεροι έλπιζαν να συνεχίσουν την ήδη υπάρχουσα πολιτική τους ατζέντα: αύξουσα διεθνή κατανόηση, αποστρατικοποίηση, και στο εσωτερικό, κοινωνική δικαιοσύνη και πρόνοια.

Τέτοιοι συνηθισμένοι στόχοι δεν ήταν μια ρεαλιστική επιλογή για τους ριζοσπάστες της αριστεράς, αν και φυσικά η ιδεολογική άρνηση είναι πάντα μια δυνατότητα. Η αποτυχία του «πραγματικά υπαρκτού σοσιαλισμού» (όπως έχει αποκληθεί από εκείνους που επιθυμούσαν να διακρίνουν μεταξύ πραγματικότητας και των ονείρων τους) υπήρξε τόσο πλήρης που δεν είναι πλέον δυνατόν πια να αποκρυφθεί η συσχέτιση ονείρου και πραγματικότητας. Η πτώχευση της ταξικής ανάλυσης ως ολοκληρωτικής εξήγησης της κοινωνικής ζωής και της πολιτικής δράσης είναι τώρα ξεκάθαρη. Η κατάργηση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων δεν έχει επιλύσει όλα τα κοινωνικά δεινά. Φυλετικές και εθνικιστικές συγκρούσεις, περιβαλλοντική υποβάθμιση, ανεπαρκής εκπαίδευση και ιατρική περίθαλψη και μεγάλες οικονομικές ανισότητες έκαναν τον καπιταλισμό να επιζήσει μακρότερο. Σε μερικές περιπτώσεις τα πράγματα πήγαν ακόμη χειρότερα.

Η Δυτική κομμουνιστική αριστερά τώρα φαίνεται γελοία. Αλλά ακόμη και η μη κομμουνιστική αριστερά έχει τα προβλήματά της. Πρέπει να συμβιβαστεί με τη συντριπτική μαρτυρία ότι ο σοσιαλισμός δεν είναι ένα ανώτερο στάδιο της ανθρώπινης ανάπτυξης. Μερικοί από την αριστερά αγνοούν τις συνέπειες των προσφάτων γεγονότων, προσπαθώντας να βρουν κάποια εξήγηση για τη σπουδαιότητα των αλλαγών. Σύμφωνα με τον Paul Sweezy, πήρε αιώνες από στροφές και γυρίσματα στον καπιταλισμό για ν' αναδυθεί και να εδραιωθεί. Πώς μπορούμε να περιμένουμε περισσότερα από το σοσιαλισμό;

Αλλά εκείνοι στην αριστερά που ενδιαφέρονται πιο ειδικά και συγκεκριμένα για την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δημοκρατία, και την αξιοπρέπεια των κοινών ανδρών και γυναικών, που δεν σκέφτονται με όρους χιλιετηρίδων, χειροκροτούν τις αλλαγές στην Ανατολή και τώρα πρέπει να διερευνήσουν τις συνέπειές τους για τη Δύση. Πρέπει αυτοί (εμείς) να διερευνήσουν πως οι μεγάλες αρχές και παραδόσεις της αριστεράς μπορούν να πραγματοποιηθούν χωρίς εξάρτηση από ιδεολογικές πεποιθήσεις.

Οι συντηρητικοί και φιλελεύθεροι που πανηγυρίζουν τη νίκη «μας» στον ψυχρό πόλεμο παραβλέπουν το γεγονός ότι ο Mikhail Gorbachev, όπως αυτός έχει τόσο συχνά διακηρύξει, είναι ένας

κομμουνιστής που δεν έχει σκοπό την κατάλυση της Σοβιετικής Ένωσης ή του κομμουνισμού. Οι συντηρητικοί απ' την άλλη, που ρεαλιστικά υπογραμμίζουν αυτό το γεγονός, και ως εκ τούτου καλούν σε επαγρύπνηση, ελαχιστοποιούν τη σπουδαιότητα των τεραστίων αλλαγών. Παρ' όλα αυτά, οι «πανηγυρίζοντες» και οι «επαγρυπνούντες» χαρακτηρίζονται ακόμη από κοινές ψυχροπολεμικές διχοτομήσεις. Οι πανηγυρίζοντες παρατηρούν την απελευθέρωση σχεδόν όλων των πολιτικών κρατουμένων, την εμφάνιση ενός εντυπωσιακά ελεύθερου τύπου, την τίμια επανεκτίμηση των ιστορικών διαστρεβλώσεων και θηριωδιών, την ανάπτυξη ελεύθερης λογοτεχνίας και καλλιτεχνικής ζωής, και τη θεμελιώδη έρευνα για τις οικονομικές και δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις, και αντιλαμβάνονται σ' όλα αυτά την ανάπτυξη μιας ελεύθερης, δημοκρατικής και καπιταλιστικής τάξης, ακριβώς όπως η δική μας. Διατηρούν διχοτομικούς ιδεολογικούς χάρτες. Μια χώρα για αυτούς είναι: ελεύθερη ή ολοκληρωτική· δημοκρατία ή δικτατορία· καπιταλιστική ή σοσιαλιστική (ή «κομμουνιστική»). Από τότε που η Σοβιετική Ένωση και ιδιαίτερα οι Κεντρο-Ανατολικοί Ευρωπαίοι γείτονές της θεμελιωδώς αλλάζουν, ακολουθώντας την οδηγία του ψυχρο-πολεμικού χάρτη, οι χώρες αυτές γίνονται ακριβώς όπως η δική μας. Η ιδεολογία μας λέει ότι ο πόλεμος τέλειωσε. Μπορούμε λοιπόν να πανηγυρίσουμε. Οι επαγρυπνούντες χρησιμοποιούν τον ίδιο χάρτη, αλλά είναι θετικά καθαρολάτρες. Γνωρίζουν ότι ο καπιταλισμός, η δημοκρατία και η ελευθερία, όπως αυτοί (ιδεολογικά) τα καταλαβαίνουν, δεν έχουν σταθερά θεσμοθετηθεί στην Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη, αφήνοντας κατά μέρος τη Σοβιετική Ένωση, έτσι ξέρουν ότι ο κομμουνιστικός κίνδυνος ακόμη ελλοχεύει. Μπορεί να κερδίζουμε τον πόλεμο, αλλά αυτός δεν έχει ακόμη κερδηθεί.

Από τη σκοπιά της αριστεράς, τέτοιες ψυχροπολεμικές νοητικές ασκήσεις απορρίπτονται· ο ιδεολογικός τους τύπος είναι προφανής. Η δημοκρατία δεν ισούται με τον καπιταλισμό. Καπιταλισμός, υποτιθέμενα η φυσική κατάληξη της οικονομικής μεταρρύθμισης, υπάρχει όχι μόνο στη Δυτική Ευρώπη, Βόρειο Αμερική και Ιαπωνία· βρίσκεται επίσης στη Βραζιλία, Χιλή, και Νότιο Αφρική. Η επιδιωκόμενη οικονομική αποτελεσματικότητα δημιουργεί όχι μόνο «την αναζήτηση της ευτυχίας» αλλά επίσης ανθρώπινη υποβάθμιση. Εάν ο καπιταλισμός και η ελεύθερη επιχείρηση ήταν όλα τα ψυχροπολεμικά υπερασπιστικά αιτήματα, γιατί τότε η ευρεία έκκληση για σοσιαλισμό και Μαξισμό; Ακόμη, τι είδος δημοκρατίας είναι αυτό που φαίνεται να καθιστά προϋπόθεση για πολιτικό αξίωμα και αποτελεσματικότητα τον

πλούτο ή τη σοβαρή υποστήριξη από τους πλούσιους; Πόσοι άνθρωποι μετρίων εισοδημάτων υπάρχουν στην Αμερικάνικη Γερουσία ή στη Βουλή των Αντιπροσώπων; Ποια επιρροή έχει ένας κοινός πολίτης συγκριτικά με μια μεγάλη επιχείρηση και τους πολιτικούς υποστηρικτές της; Είναι μια κοινωνία ελεύθερη όταν δεν μπορεί να διακρίνει και ηθελημένα να υποστηρίξει την πολιτισμική αξία στα καλλιτεχνικά και διανοητικά έργα, πέραν από την αξία της αγοράς; Πράγματι, στην «ελεύθερη» Αμερικάνικη κοινωνία, πολλοί υπεύθυνοι διανοούμενοι –π.χ. ο Edward Banfield– επιχειρηματολογούν εναντίον μιας τέτοιας υποστήριξης στο όνομα της ελευθερίας. Γι' αυτούς τελικά, όλες οι ελευθερίες θεμελιώνονται στην ελευθερία της περιουσίας, για τους έχοντες περιουσία, αποκαλύπτοντας έτσι, από τη σκοπιά της αριστεράς, την ιδεολογική τους στάση.

Μ' αυτό το είδος διαπιστώσεων είναι που ξεκίνησε η αριστερή ιδεολογική κριτική. Ο Marx υποστήριζε ότι οι νέοι Εγγελιανοί πράγματι στήριζαν την υπάρχουσα κοινωνική τάξη, ακόμη κι όταν εμφανίστηκαν να την κριτικάρουν. Αλλά μετά τον Marx, κάτι αστείο συνέβη στο διάβα της ιδεολογικής οδού. Η κριτική πρακτική έγινε μια θετική επιχείρηση. Ο Lenin γνώριζε όχι μόνο ότι οι καπιταλιστές και οι μισθωμένοι διανοούμενοι τους παραμόρφωναν την πραγματικότητα, γνώριζε επίσης ότι η εργατική τάξη αφέθηκε στα δικά της τεχνάσματα, αποδέχτηκε τις παραμορφώσεις και τις διόγκωσε (στη συνδικαλιστική συνείδηση). Ως εκ τούτου χρειαζόταν να οδηγηθεί από επαγγελματίες επαναστάτες, που μπορούσαν να δώσουν στις μάζες τις σωστές ιδεολογικές θέσεις κι ερμηνείες. Συνεπώς ο κομματικός ιδεολόγος είναι μια κύρια πολιτική μορφή.

Άλλες ιδεολογίες και ιδεολογικοποιημένες κριτικές ακολούθησαν από τότε. Ο Μαρξισμός έγινε ο Μαρξισμός-Λενινισμός του Στάλιν. Ο Μουσσολίνι έδωσε στον κόσμο το φασισμό, και ο Χίτλερ τον εθνικο-σοσιαλισμό. Αυτές οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες προσδιόρισαν και παρήγαγαν τη βαρβαρότητα του εικοστού αιώνα. Είπαν την πλήρη αλήθεια για τον κόσμο, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, στη βάση ενός κρισίμου θέματος (τάξη, φυλή, ή έθνος) για όλες τις ανθρώπινες προσπάθειες. Επέβαλαν τις αλήθειες τους μ' ένα κτηνώδη τρόπο. Η βία όριζε τη λογική. Οι απόλυτες αλήθειες τους κατέστρεψαν την κριτική λογική. Η ολοκληρωτική ιδέα της προόδου, για αυτούς εκτός από τη μεγαλομανία τους απέκρυπτε μια κεντρική σύγχρονη αναγεννησιακή ιδέα.

Αλλά η ιδεολογία έκανε πολύ περισσότερα από του να δια-

βρώσει άμεσα τα όνειρα του Διαφωτισμού για τη λογική και την πρόοδο. Οι ιδεολογικοί ορισμοί της πολιτικής και της κουλτούρας ήσαν πλέον γενικά διαδεδομένοι. Στην πρακτική πολιτική, όλες οι πολιτικές ιδέες και αρχές, ή τα σύνολα ιδεών και αρχών, έγιναν ταυτόσημα με ιδεολογίες. Θυμηθείτε τη συζήτηση μεταξύ του Μιχαήλ Δουκάκη και του George Bush. Ο Δουκάκης υπεστήριζε ότι η προεδρική εκλογική εκστρατεία δεν αφορούσε τις ιδεολογίες αλλά τις ικανότητες. Ο Bush επιχειρηματολογούσε υπέρ της ιδεολογίας. Κανένας τους δεν ασχολήθηκε με πολιτικές ιδέες και αρχές μ' ένα λογικό τρόπο.

Σ' ένα πιο εκλεπτυσμένο επίπεδο, πολιτικοί επιστήμονες και κοινωνιολόγοι επίσης ταυτίζουν τις ιδέες με την ιδεολογία. Ερμηνεύουν σαφείς πολιτικές αρχές και ιδέες ως ορθολογικοποιήσεις για ανταγωνιστικά συμφέροντα. Η κοινωνική ισχύς ευρίσκεται πίσω από την πολιτική έκφραση. Οι πολιτικές ιδέες δεν είναι τίποτα άλλο από εργαλεία για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων συμφερόντων. Τα συμφέροντα είναι πραγματικά. Οι ιδέες είναι ιδεολογίες. Έτσι, αν και ο Daniel Bell επέμενε στα τέλη της δεκαετίας του '50, όπως εγώ υποστηρίζω εδώ, ότι η ιδεολογία είχε ή θα έχει τελειώσει, οι κριτικοί κοινωνικοί επιστήμονες της δεκαετίας του '60 «ήξεραν καλύτερα». Ανέλυσαν το «τέλος της ιδεολογίας» ως ιδεολογία δείχνοντας ότι αυτή ήταν μια ορθολογικοποίηση του κρατούντος συστήματος, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων.

Σ' αυτό υπάρχει σύγχυση, σ' αμφότερες και στην πολιτική της καθημερινής ζωής και στην ακαδημαϊκή ζωή. Οι πολιτικοί και οι ακαδημαϊκοί δεν εκτιμούν τη διαφορά μεταξύ πολιτικών ιδεών και ιδεολογιών, κι έτσι, δεν καταλαβαίνουν πώς η ιδεολογία μπορεί να τελειώσει. Το λάθος, από τον Marx και μετά, της ιδεολογικής κριτικής, και σ' ένα μεγάλο βαθμό της κοινωνιολογίας της γνώσης, είναι ότι θεωρούν το συσχετισμό μεταξύ συμφερόντων και ιδεών ως καθοριστικό, με τα συμφέροντα να παράγουν τις ιδέες. Το λάθος των πολιτικών μας είναι ότι μεταχειρίζονται όλες τις ιδέες σαν υλικό για προεκλογικά συνθήματα. Έτσι, οι πολιτικές ιδέες, επειδή δε λαμβάνονται συχνά σοβαρά υπ' όψιν, είτε στην πολιτική είτε στην ακαδημαϊκή αρένα, δεν μπορούν να διακριθούν από τις ιδεολογίες. Ωστόσο θα πρέπει να διακρίνονται, αλλιώς, όπως τελειώνει η ιδεολογία, έτσι θα ξαναρχίσει πάλι – ίσως σ' ένα μεταμοντέρνο πακέτο.

Ενώ η πιο ισχυρή και αξιόμεμπτη ιδεολογική αντίδραση στο Μαρξισμό-Λενινισμό ήταν ο μεσοπολεμικός φασισμός στις διάφορες μορφές του, στη μεταπολεμική περίοδο, κατά το ψυχρό

πόλεμο, ο φασισμός αντικαταστάθηκε από αλλόκοτα ιδεολογικά υβρίδια –φιλελεύθερου και συντηρητικού αντικομμουνισμού. Η βασική αλήθεια του αντικομμουνισμού ήταν η βαθιά δομή της πολιτικής. Η πολιτική στρεφόταν γύρω από τη μεγάλη μάχη μεταξύ του ελεύθερου κόσμου και του κομμουνισμού. Η καλή αντικομμουνιστική μάχη (Αμερικάνικη κακογουστιά, κατά τον Τσέχο πρόσφυγα συγγραφέα Milan Kundera), ήταν η βάση μιας ευρείας συναίνεσης στην Αμερική, τουλάχιστον έως τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Ακόμη κι όταν αυτός ο πόλεμος κλιμακώθηκε και μετά που τέλειωσε, προσπάθειες ν' αναπτυχθούν εθνική εσωτερική κι εξωτερική πολιτική χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν την αντικομμουνιστική πάλη απέτυχαν. Ο George McGovern ηττήθηκε αποφασιστικά στις εκλογές, και οι προσπάθειες του Jimmy Carter να επιδώσει μια εξωτερική πολιτική επικεντρωμένη στ' ανθρώπινα δικαιώματα (χωρίς διάκριση μεταξύ δυσάρεστων, δηλαδή αυταρχικών φίλων και κομμουνιστών εχθρών) και μια εσωτερική πολιτική μ' επίκεντρο τη φροντίδα για κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική αποδοτικότητα ήταν αναποτελεσματική. Έτσι, μια ευρεία κλίμακα κοινωνικοπολιτικών σχεδιασμών στρεφόταν γύρω από τον αντικομμουνισμό, και κατά την περίοδο της ψυχροπολεμικής συναίνεσης (1948-68) και κατά την εσωτερική ψυχροπολεμική διαπάλη (1968-88). Επιχειρήματα υπέρ και πολιτικές που υποστήριζαν την ελεύθερη επιχείρηση, μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική πρόνοια κι εκπαίδευση, και η κατασκευή ταχέως οδικού δικτύου, μεταξύ πολλών άλλων, ήταν μέρος, και στην πράξη αποτελούσαν την αντικομμουνιστική πάλη.

Γι' αυτό η αντίδραση των συντηρητικών και φιλελευθέρων στην πτώση των Μαρξιστικών-Λενινιστικών καθεστώτων είναι τόσο θολή. Αντικομμουνιστές και κομμουνιστές, αριστεροί, κεντρώοι και δεξιοί, όλοι χρειάζονται το φάντασμα του κομμουνισμού. Χωρίς αυτό, η πολιτική δεν έχει ιδεολογικό νόημα. Το ότι ακόμη η πολιτική μπορεί και πρέπει να έχει νόημα, μας προσκαλεί να επανεισάγουμε σοβαρές πολιτικές ιδέες και πειστικά ανθρώπινα ενδιαφέροντα στην πολιτική μας ζωή, εισηγούμενοι μια μετα-ολοκληρωτική πολιτική.

Μ' αυτά δεν υποστηρίζουμε ότι η Μαρξιστική θεωρητική παράδοση δε συνεισφέρει σε μια περιορισμένη κατανόηση των δομών και δυναμικών της πολιτικής και οικονομικής με τις άλλες διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής. Ο χαρακτήρας των κοινωνικών τάξεων και της κοινωνικής δομής, τα προβλήματα των ιδεολογιών και πολιτισμικών παραδόσεων, η εμφάνιση ενός σχετικά αυτόνομου κράτους, και τα συστημικά χαρακτηριστικά των διεθνών

οικονομικών σχέσεων μπορούν κι έχουν ανακοινωθεί από Μαρξιστικές διανοητικές παραδόσεις. Ακόμη η επιδίωξη μιας τέτοιας ακαδημαϊκής γνώσης δεν είναι μια αντικατάσταση πολιτικής προσήλωσης, ούτε μπορεί επαρκώς να υποκαταστήσει άλλες ανταγωνιστικές διανοητικές παραδόσεις. Τελικά, υποστηρίζω, ακολουθώντας τις ενοράσεις των μετα-ολοκληρωτικών μου δασκάλων, ότι ο Μαρξισμός ανήκει στην ακαδημαϊκή παράδοση, στο πεδίο της διανοητικής έρευνας, συζήτησης, και αμφισβήτησης, κι εμπλουτίζει ίσως την πολιτική κάποιων, αλλά δεν είναι ένα υποκατάστατο της πολιτικής, όπως είναι η περίπτωση όπου ο Μαρξισμός γίνεται η οργανωσιακή θεωρία μιας κοινωνίας. Κι ο σοσιαλισμός, ακόμα και ιδεατά, σε αντίθεση με τον «πραγματικά υπαρκτό σοσιαλισμό», είναι μια λέξη απέναντι στην οποία εμείς, όπως επίσης κι αυτοί, θα 'πρεπε να δυσπιστούν (τουλάχιστον λίγο πιο πολύ απ' ότι μερικοί από εμάς κάνουν).

Ένα νέο πολιτικό πεδίο

Αλλά τι είναι η Κεντρο-ευρωπαϊκή μετα-ολοκληρωτική πολιτική; Πολλοί στη Δύση, και στην αριστερά και στη δεξιά, θα μας έκαναν να πιστεύσουμε ότι είναι ακριβώς η αστική φιλελεύθερη δημοκρατία. Ίσως, για μερικούς, κι εγώ ο ίδιος να το έχω από απροσεξία επιβεβαιώσει. Αλλά με το ν' απορρίπτουμε την ιδεολογία, ή την προτεραιότητα μιας ειδικής πνευματικής παράδοσης για την κατανόηση της πολιτικής, δηλαδή του Μαρξισμού ή του αντι-Μαρξισμού, ή μια οικονομική τυπολογία (καπιταλισμός εναντίον σοσιαλισμού) ως οδηγό πολιτικής δράσης, στην παρούσα πολιτική μας κατάσταση, δεν υποστηρίζουμε ότι ο καπιταλισμός νίκησε το σοσιαλισμό, ή ο ένας ή ο άλλος τύπος αντι-Μαρξισμού, το Μαρξισμό· υποστηρίζουμε τη συγκρότηση ενός νέου πολιτικού πεδίου, όπου η δημοκρατία είναι ένα αναζωογονημένο πολιτικό ιδανικό με πολύ σημαντικούς οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς περιορισμούς. Ας αναλογισθούμε αυτούς τους περιορισμούς, κι έπειτα ας σκεφτούμε και για τους εαυτούς μας.

Εάν ο «μη σοσιαλισμός», η αφετηρία για την Πολωνική οικονομική μεταρρύθμιση, θεωρείται έξω από τα πλαίσια της σοσιαλιστικής/καπιταλιστικής τυπολογίας, τότε οι Πολωνοί πολιτικοί και οικονομικοί φορείς πρέπει ν' αντιμετωπίσουν μια σειρά πρακτικών προβλημάτων, κανένα των οποίων δεν έχει εύκολες ή αυτονόητες λύσεις. Αλλά ο Jeffrey Sachs του Harvard, ένα παιδί θαύμα στην οικονομική μεταρρύθμιση –και οικονομικός σύμβουλος της Πολωνικής κυβέρνησης– θέλει να τα αντιμετωπίσει με τη μαγεία

της αγοράς. Με αξιοσημείωτη άγνοια για το πως λειτουργεί (ή δε λειτουργεί) η παρούσα Πολωνική οικονομία, ποιούς πόρους έχουν οι Πολωνοί, και ποιες είναι οι άμεσες ανάγκες τους, ο Sachs προτείνει ριζοσπαστικές λύσεις για σύνθετα προβλήματα με βάση απλές προτάσεις. Από τη σκοπιά μου, αυτός αντιπροσωπεύει για την Πολωνία ένα νέο ολοκληρωτικό πειρασμό του είδους *laissez-faire*. Ο Sachs είναι σίγουρος ότι όταν η αγορά δείχνει τι είναι αποδοτικό, η υπάρχουσα πολιτική γραφειοκρατία μπορεί να πειθαρχηθεί από την αγορά, κι όχι το αντίθετο. Η διευθυντική γνώση θα εμφανιστεί όταν υπάρξει ανάγκη, όπως και η στέγαση. (Όχι μόνο υπάρχει στην Πολωνία φοβερή έλλειψη στέγης, αλλά ακόμη και γι' αυτούς που έχουν επαρκή στέγαση, αυτή είναι συχνά μια σχεδόν μη αποδοτική οικονομική επιχείρηση, όχι βέβαια για όσους έχουν οικονομική δυνατότητα). Ακόμη, δεν παίρνει σοβαρά υπ' όψιν του, ότι οι πρόσφατα οργανωμένοι και ισχυροί πολίτες, ειδικά της Αλληλεγγύης, δεν πρόκειται να δεχτούν για τους εαυτούς τους έναν ορισμό, που τους θεωρεί απλώς ένα στοιχείο της παραγωγής που πρέπει να τεθεί υπό έλεγχο. Ούτε ο σοσιαλισμός ούτε ο καπιταλισμός, ως οικονομικά ή κοινωνικά μοντέλα, θα ανταποκριθούν σε τέτοιες συνθετότητες. Μάλλον, θ' απαιτηθεί ρεαλιστική πολιτική και οικονομική δράση μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες.

Στην Τσεχοσλοβακία, ίσως θέλουν ν' αποκαλέσουν μια τέτοια δράση δημοκρατικό σοσιαλισμό ή σοσιαλδημοκρατία. Στην Ουγγαρία, ίσως να την αποκαλούν «ούτε σοσιαλισμό ούτε καπιταλισμό». Στην Πολωνία, θα την ονομάζουν ίσως καπιταλισμό. Αλλά ο τύπος των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, πιθανώς θα είναι ο ίδιος. Φυσικά, επειδή η Ανατολική Γερμανία δεν μπόρεσε να διατηρήσει τη σοσιαλιστική ταμπέλα, αυτή θα εξαφανιστεί και στη Σοβιετική Ένωση, όπου η δυσπιστία στον καπιταλισμό και στους καπιταλιστές φαίνεται να είναι ακόμη ζωντανή, κι όπου η ιδέα του σοσιαλισμού και της ενότητας των δημοκρατιών της είναι προφανές ότι παραμένει μεταξύ της συντήρησης και της κατάρρευσης μιας πολιτικής δομής 19ου αιώνα ο σοσιαλιστικός μύθος πρέπει να διατηρηθεί ζωντανός. Αλλά αυτός είναι σοσιαλισμός με την αρνητική έννοια του Havel.

Η πραγματική πρόκληση είναι αν μια ρεαλιστική οικονομική πολιτική, μαζί με μια δημοκρατική πολιτική με πολιτισμικές, θρησκευτικές, και ατομικές ελευθερίες, μπορεί να υποστηριχθεί σε αντιπαράθεση με λιγότερο επιθυμητές εναλλακτικές λύσεις στον καταρρέοντα ολοκληρωτισμό, όπως ειδικότερα ο αυταρχικός εθνικισμός και ο τεχνοκρατισμός. Δυσάρεστοι εθνικισμοί είναι

ορατοί παντού, από τα Βαλκάνια και τη Βαλτική μέχρι το Μπακού. Ο τεχνοκρατισμός μπορεί να εμφανιστεί στον όχι και τόσο μακρινό ορίζοντα με τη μορφή των αποκαλούμενων φιλανθρωπικών δικτατοριών.

Για μακρό χρόνο δημοκράτες και εθνικιστές μπορούσαν να μάχονται μαζί τον καλόν αγώνα ενάντια στους ολοκληρωτιστές· ο Solzhenitsyn και ο Sakharov μαζί· αλλά τώρα οι εντάσεις μεταξύ τους είναι πιθανώς πιο σημαντικές απ' εκείνες που υπάρχουν μεταξύ αυτών και των ολοκληρωτικών κομμάτων που κατάρρευσαν. Η Γιουγκοσλαβία αποδεικνύεται μια μυθική πολιτική οντότητα. Ο εμφύλιος πόλεμος μαίνεται στο κάτω άκρο της Σοβιετικής Ένωσης. Στην Εσθονία, Λετονία και Λιθουανία ζητούν αυτονομία και στην ουσία τη διάλυση της Ρωσικής αυτοκρατορίας, κάτι που η Σοβιετική elite αρνείται να κάνει. Στην Πολωνία και στην Ουγγαρία, ένα κύριο –αν όχι το κύριο– πολιτικό σχίσμα είναι μεταξύ των ξενόφobων εθνικιστών και των με Ευρωπαϊκό προσανατολισμό δημοκρατών και στην Πολωνία μια μυστικοποιημένη πολιτική αναμιγνύεται. Σε ολόκληρο το πρώην ανατολικό μπλοκ, εθνικιστικές δυνάμεις σύγκρουσης κι αποδιάρθρωσης γίνονται αισθητές, οι οποίες σαφώς πηγάζουν από μακραιώνες αλλά κι επί μακρόν αδρανείς παραδόσεις.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχει κάποια ελπίδα. Ανάμεσα στο σχετικά απόμακρο παρελθόν και σ' ένα αυταρχικό εθνικιστικό μέλλον, βρίσκεται η απόρριψη της ιδεολογίας και οι ευαισθησίες τέτοιων πολιτικά δραστήριων προσώπων, θεωρητικών και συγγραφέων όπως ο Vaclav Havel, ο Adam Michnik, και ο George Konrad. Αυτοί δημιούργησαν μια δημοκρατική κουλτούρα αντιπολίτευσης, ένα μετα-ολοκληρωτικό πνεύμα, που όπως έχω πει στο βιβλίο μου *Beyond Glasnost*, διαπερνά τις εθνικιστικές ιδιαιτερότητες. Ίσως να μην πετύχουν στη μάχη τους, που είναι, μάλιστα, τελικά από τ' αριστερά, αλλά αυτό που έχει σημασία είναι οι κοινές θέσεις τους όπως και οι πρώιμες νίκες τους. Ο Michnik και ο Kuron νίκησαν στις εκλογικές αναμετρήσεις, έδρες στη Βουλή όχι ενάντια σε κομματόσκυλα αλλά έναντι υποψηφίων με ισχυρά ανεξάρτητα πολιτικά πιστοποιητικά, που είχαν την υποστήριξη της εκκλησίας, και που χρησιμοποίησαν όχι μόνο την εκκλησία και τον εθνικισμό εναντίον τους, αλλά επίσης (κάκιστα) τον αντισημιτισμό κι ακόμη το θέμα των εκτρώσεων. Η κοσμοπολίτικη πτέρυγα της Ουγγρικής αντιπολίτευσης νίκησε στην εκστρατεία της για το δημοψήφισμα σχετικά με τον προγραμματισμό των προεδρικών εκλογών, όχι μόνο εναντίον του μεταρρυθμισμένου πρώην επισήμου κόμματος (των τωρινών Σοσιαλιστών), αλλά επίσης εναν-

τίον ενός εθνικισμού προφανώς πιο ευρείας βάσης, μια πραγματικά λαϊκίστικης Ουγγαρέζικης αντιπολίτευσης. Και ο Vaclav Havel, με μian έννοια ο δημιουργός της μετα-ολοκληρωτικής δημοκρατικής πολιτικής είναι ο πρόεδρος της Τσεχοσλοβακίας (κατά μεγάλη αντιστοιχία με την παράδοση του Masaryk). Υπάρχει, εν συντομία, μια σημαντική δημοκρατική δύναμη στην Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη.

Αντίθετα με τους φιλελευθέρους του *laissez-faire*, που φοβούνται τη δημοκρατία στην Ανατολική Ευρώπη όπως στη Λατινική Αμερική και αλλού, η δημοκρατία είναι όχι μόνο δυνατή, αλλά μπορεί πολύ καλά να είναι και απαραίτητη για τον οικονομικό εκσυγχρονισμό. Οι αλλαγές απαιτούν λαϊκή υποστήριξη, και δεδομένης της μακράς και λυπηρής εμπειρίας με τον κομμουνισμό ως αγαθοεργής δικτατορίας, μια νέα φιλελεύθερη ή τεχνοκρατική δικτατορία δε θα προκαλούσε αυτή την υποστήριξη. Απόπειρες να συνυπάρξουν οικονομική μεταρρύθμιση, δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη θα προξενούσαν πάρα πολύ μεγάλη αντιπαλότητα, αλλά είμαι πεπεισμένος ότι θετική αλλαγή δεν μπορεί να επιτευχθεί με κανέναν άλλον τρόπο.

Έτσι, πώς θα μπορούσαμε να δράσουμε και να αντιδράσουμε στη Δύση; Πρώτα και κύρια, δε θα 'πρεπε να συγκεντρωθούμε υπερβολικά στα προβλήματα της τάξης και αταξίας. Ζούμε τώρα σε μια νέα περίοδο, κι αυτό είναι αποπροσανατολιστικό. Οι παλιές διακρίσεις μερικές φορές δεν ισχύουν (καπιταλισμός εναντίον σοσιαλισμού), ή τουλάχιστον όχι με το συνήθη τρόπο (αριστερά εναντίον δεξιάς). Μερικοί ψυχρο-πολεμιστές γίνονται ήδη νοσταλγοί των παλιών καλών ημερών όταν ήξεραν που ευρίσκοντο. Είχαν την κακιά αυτοκρατορία τους, και ήξεραν τι να κάνουν. Αλλά η αταξία στα πλαίσια του εποχιακού μετασχηματισμού είναι αναγκαία, όπως είναι κι οι συγκρουόμενες γνώμες απαραίτητες για μια ζωντανή δημοκρατία. Δε θα 'πρεπε να ανησυχούμε με τόσο άγχος για τις αναταράξεις της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας γιατί η μεταρρύθμιση είναι ταραχώδης. Δυσάρεστες απόψεις θα εκφραστούν, υποβόσκουσες συγκρούσεις θα εκδηλωθούν ανοικτά. Δεν είναι συνετή πορεία το να δοθεί τόσο γρήγορα υποστήριξη σ' αυτούς που υπόσχονται να ελέγξουν πολιτικά τα γεγονότα, άσχετα αν αυτοί είναι οι άκαμπτοι ηλικιωμένοι άνδρες της Beijing ή ο κυρίαρχος πολιτικός στο Κρεμλίνο.

Πρόσφατα, έχω πολύ συχνά ακούσει ανθρώπους από την αριστερά, τη δεξιά και το κέντρο να εκφράζουν μια απεριόριστη υποστήριξη για τον Mikhail Gorbachev. Πολύ γρήγορα του αποδίδονται τιμές για τόσα πολλά, και θεωρείται ουσιώδης για ένα ευ-

τυχές μέλλον. Στον ημερήσιο τύπο, οι μόνες εκφρασμένες εξαιρέσεις σ' αυτή τη στάση φαίνεται να προέρχονται μόνο από παλιούς ψυχρο-πολεμιστές που επιμένουν να μάχονται τις μάχες του τελευταίου πολέμου. Ακόμη, αν σκεφτούμε ότι ο Gorbachev αντιδρά τόσο στους κύριους ανασχηματισμούς όσο κι αν αυτός τους δημιουργεί, θα καταλάβουμε ότι μια πιο διαφορετική στάση είναι τώρα αναγκαία. Οι αλλαγές στην Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη και σ' αυτήν τη Σοβιετική Ένωση δε θα 'ταν δυνατές χωρίς την πολιτική της *perestroika* και της *glasnost* του Gorbachev. Αλλά ο Gorbachev δε θα πήγαινε πέραν από τις αρχικές νεο-Σταλινικές ιδέες του για κοινωνική μεταρρύθμιση αν δεν είχε ωθηθεί από γνήσιες μετα-ολοκληρωτικές δυνάμεις. Ο Gorbachev άρχισε με εκκλήσεις γι' αυξημένη πειθαρχία και μια εκστρατεία εναντίον του αλκοολισμού. Όταν αυτά δε λειτούργησαν, συνηγόρησε για διαφάνεια και εκδημοκρατισμό (περιορισμένης μορφής), ως μέσο να επιβάλλει οικονομικές μεταρρυθμίσεις και μια αύξηση της παραγωγικότητας. Έκτοτε τα πράγματα ξέφυγαν από τον έλεγχό του, κι αυτό είναι για καλό. Όπως συμπέρανα στο βιβλίο μου *Beyond Glasnost*:

Για να γίνουν τα ιδανικά της δημοκρατίας κι ελευθερίας ένα πραγματικό μέρος της Σοβιετικής ζωής και της ζωής στο Σοβιετικό μπλοκ, οι Havel και οι Michnik, Haraszti και Solzhenitsyn, Sakharov και Kundera θα πρέπει να συμμετάσχουν ανοιχτά στη νόμιμη πολιτική και κουλτούρα. Η ομαλοποίηση του Jaruzelski και η διαφάνεια του Gorbachev δε θα προσέγγιζαν καν σ' αυτό το σενάριο χωρίς την ανεξάρτητη δημόσια δράση που πίεζε γι' αυτά τα ζητήματα. Έτσι το πρακτικό συμπέρασμα του Michnik στο βιβλίο του «Ο Νέος εξελικτικισμός» καταλήγει: η πηγή της θεμελιώδους αλλαγής στο Σοβιετικό μπλοκ είναι: «μια ασταμάτητη πάλη για μεταρρύθμιση κι εξέλιξη που επιζητά μια εξάπλωση των πολιτικών ελευθεριών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων».

Η σπουδαιότητα του Gorbachev απ' αυτή τη σκοπιά της δημοκρατίας είναι ότι αυτός έφερε επί σκηνής την εντατικοποίηση αυτής της πάλης. Τώρα οι άνθρωποι στη Σοβιετική Ένωση και στο Σοβιετικό μπλοκ μπορούν ν' αγωνίζονται για το νόημα της δημοκρατίας και να επιχειρούν να του δώσουν αληθινό περιεχόμενο —από τους *refuseniks* στους Αρμένιους εθνικιστές, από τους Πολωνούς εργάτες στους Τσέχους οπαδούς της jazz. Ο Σοβιετικός ολοκληρωτισμός δεν εξέλιπε· ο Gorbachev επιζητά να του δώσει μια νέα ζωή.

Στη διαδικασία, όμως αυτός προσκαλεί τον μετα-ολοκληρωτισμό στην πολιτική σκηνή.

Όχι μόνο διατηρώ την ίδια κρίση (που έκανα πριν από δύο χρόνια) αλλά πιστεύω ότι αυτή καθημερινά επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα, αν και αυτά φυσικά συμβαίνουν με μεγαλύτερη ταχύτητα απ' ότι θα μπορούσα ποτέ να προβλέψω. Αν πράγματι η κρίση μου αυτή στέκει, αντιμετωπίζουμε μια πιεστική, πρακτική και θεωρητική πρόκληση, που στρέφεται γύρω από το πως αντιδρούσε στο Mikhail Gorbachev.

Σε μια συζήτηση σ' ένα πάρτυ, άκουσα έναν έξυπνο άνδρα (της αριστεράς πιστεύω) να επιμένει ότι θα πρέπει να υποστηρίξουμε τον Gorbachev εντελώς, κι αν ακόμη αναγκαστεί από την πορεία των γεγονότων να χρησιμοποιήσει την Κινεζική λύση: στη Βαλτική, στην Ουκρανία, στην Αρμενία ή κάπου αλλού. Οι άλλοι καλεσμένοι συζητούσαν αν αυτό ήταν δυνατόν. Ισχυριζόταν ρεαλιστικά ότι μια αιματοχυσία στο CNN θ' απέκλειε μια τέτοια στρατηγική. Κι όμως όλοι φαινόταν να συμφωνούν με την τολμηρή, ίσως επίτηδες προκλητική κρίση ότι ο Michail Gorbachev είναι το κλειδί όχι μόνο σ' ένα ειρηνικό αλλά και σ' ένα δίκαιο μέλλον στη διεθνή σκηνή. Η φροντίδα μου, τότε και τώρα, είναι ότι πρέπει να θυμόμαστε, ειδικά όσοι από εμάς ταυτιζόμαστε με τη θετική κληρονομιά μιας διαφωτιστικής αριστεράς, ότι εκείνοι που διαδηλώνουν –συχνά εναντίον του Gorbachev– για ελευθερία, πολιτική αυτονομία, δίκαιους μισθούς και δημοκρατία, από τις ακτές της Βαλτικής μέχρι τα ορυχεία της Σιθηνίας, είναι φορείς δημοκρατικής αλλαγής. Αν πρόκειται να είμαστε αληθινοί με τις πολιτικές μας πεποιθήσεις, δεν μπορούμε απλώς να τους ξεγράψουμε.

Σίγουρα, στις διεθνείς σχέσεις, πρέπει να βρεθεί μια ισορροπία μεταξύ γαιοπολιτικής και κανονιστικής αναγκαιότητας. Ορίζουμε όχι μόνο τις διεθνείς σχέσεις αλλά και τους εαυτούς μας με την αντίδρασή μας στις εποχιακές αλλαγές. Όχι τόσο παλιά πριν, οι Δυτικο-Ευρωπαίοι (ιδίως οι Γερμανοί), έδειχναν κατανόηση για τα προβλήματα του στρατηγού Jaruzelski στην αποκαλούμενη ομαλοποίηση (ή Κανταροποίηση της Πολωνίας). Η Δύση αντιλήφθηκε πολύ εύκολα ότι μια διχοτομημένη Ευρώπη ήταν κάτι αναπόφευκτο, με την ελευθερία και δημοκρατία να παραμένουν προνόμια της Δύσης. Τώρα είναι επιτακτικό οι Ευρωπαίοι μιας ευρύτερης ίσως Ευρώπης, μαζί με τους Βορειο-Αμερικάνους, να μη ξεχνούν ότι τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και ο Χάρτης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η θετική κληρονομιά της Γαλλικής και Αμερικάνικης επανάστασης, δεν είναι αποκλειστικά Ευ-

ρωπαϊκά ή Βορειο-Αμερικανικά προνόμια. Τα πολιτικά σχέδια του Διαφωτισμού προηγήθηκαν του Μαρξισμού και σοσιαλισμού, και παραμένουν ζωηρά μετά από το νέο τέλος των ιδεολογιών. Τώρα που ο ψυχρός πόλεμος τέλειωσε, μια πιο παρατεταμένη πάλη για δημοκρατία αρχίζει.

Μετάφραση: Μηνάς Σαματάς

Ευρώπη της υγείας: πραγματικότητα και επιδίωξη

Θάνος Κ. Διαμαντόπουλος*

Στα γεγονότα και στη διεθνή βιβλιογραφία έχει ήδη αποτυπωθεί με ευκρίνεια η ύπαρξη μιας εκτεταμένης παρέμβασης των ευρωκοινωνικών οργάνων στην υγεία, που ορισμένοι ονομάζουν «Ευρώπη της Υγείας» ή «Κοινοτική Ευρώπη της Υγείας»¹. Ωστόσο Ευρώπη της Υγείας δεν μπορεί να είναι μόνο η Κοινοτική Ευρώπη της Υγείας και αυτή με τη σειρά της δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο στις πρωτοβουλίες και τη δράση των ευρωκοινωνικών οργάνων. Οι δύο αυτοί όροι ετυμολογικά, αλλά και ιστορικά όπως θα δούμε, παραπέμπουν σε μια έννοια και ένα συνολικότερο όραμα σύνδεσης και σύνθεσης των υποθέσεων της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της προστασίας της δημόσιας υγείας. Άραγε όμως το παλιό αυτό όραμα έχει γίνει επιτέλους πραγματικότητα; Η εντωπιαϊκή κινητικότητα που παρατηρείται στην πολιτική και υγειονομική σκηνή τα τελευταία 5-6 χρόνια γύρω από την Ευρώπη της Υγείας και που προοιωνίζει εξελίξεις, όχι μόνο θέτει στην ημερήσια διάταξη το ερώτημα αυτό αλλά και καθιστά περισσότερο από ποτέ αναγκαίο τον προσδιορισμό των σημερινών δεδομένων της Ευρώπης της Υγείας και των μηνυμάτων που εμπεριέχουν.

Ο Τομέας της Κοινωνικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης από το 1987 έχει ανταποκριθεί σ' αυτή την αναγκαιότητα, πολύ περισσότερο που έχει συνειδητοποιήσει πως οι ερευνητικές του δραστηριότητες αποτελούν μια χαρακτηριστική συντομογραφία της Ευρώπης της Υγείας: Χρηματοδοτημένες από τις Ευρωπαϊ-

* Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας.

κές Κοινότητες στο μεγαλύτερο μέρος τους, επικαλούνται και προωθούν ταυτόχρονα ευρείες διευρωπαϊκές συνεργασίες και συγκλίσεις.

Σε αυτές τις βάσεις έχει αναληφθεί στο Τμήμα Κοινωνικής και Οικογενειακής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένου αναπτυξιακού/ερευνητικού προγράμματος για την πρωτοβάθμια φροντίδα, μια προσπάθεια συστηματικής μελέτης της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε σύνδεση με την προστασία της δημόσιας υγείας, που σε πρώτο στάδιο οδήγησε στη μελέτη της παρέμβασης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην υγεία². Η παρούσα μελέτη αποτελεί τη συνέχεια και επέκταση της ανειλημμένης αυτής προσπάθειας. Ορίζοντας³ την Ευρώπη της Υγείας ως «μια ιδέα και μια διαδικασία ταυτόχρονα οικοδόμησης ενός ιδιαίτερου ευρωπαϊκού χώρου υγείας, σε όλη τη γεωγραφική έκταση της Ευρώπης και σε δημόσιο και ιδιωτικό επίπεδο, και διαμόρφωσης στο πλαίσιο αυτό μιας κοινής ευρωπαϊκής δράσης στο τομέα της δημόσιας υγείας», η μελέτη επιχειρεί να την προσεγγίσει στη βάση αυτή και να την προσδιορίσει στη συνολική σημερινή της εκδοχή και προοπτική, επαληθεύοντας έτσι και το ακριβές της αρχικής τοποθέτησης.

1. Ευρώπη της Υγείας: από το όραμα στην πραγματικότητα;

Όταν γύρω στα 1952/53 το εγχείρημα που αναλήφθηκε, ύστερα από πρωτοβουλία της γαλλικής κυβέρνησης, για την ίδρυση μιας «Ευρωπαϊκής Κοινότητας της Υγείας» απέτυχε άδοξα εν τη γενέσει του, θα μπορούσε κανείς να εκτιμήσει ότι με την αποτυχία αυτή ενταφιαζόταν οριστικά και η Ευρώπη της Υγείας γενικότερα, σαν ιδέα σύνδεσης των υποθέσεων της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της προστασίας της υγείας που υποκίνησε τη συγκεκριμένη προσπάθεια έχοντας τότε διπλή αιχμή:

– να προχωρήσει αφενός στην πράξη την εμβρυακή ευρωπαϊκή διαδικασία, επιλέγοντας μέσω της υγείας έναν περισσότερο ανθρωπιστικό δρόμο για την ευρωπαϊκή οικοδόμηση που να συμπληρώνει τον υλιστικό/τεχνοκρατικό της ΕΚΑΧ λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη του και αξίες και μη υλικά αγαθά στη σφυρηλάτηση δεσμών ευρωπαϊκής αλληλεγγύης.

– και να θέσει αφετέρου τις βάσεις, αξιοποιώντας και τη νέα δυναμική που παρουσιάστηκε εκείνη την εποχή με την ίδρυση

και λειτουργία της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, ενός πιο ομοιογενούς και γι' αυτό πιο αποτελεσματικού πλαισίου προστασίας της υγείας, σε περιφερειακή βάση⁴.

Μια τόσο απαισιόδοξη εκτίμηση γύρω από τις μελλοντικές πιθανότητες πραγμάτωσης ενός τέτοιου διπλού οράματος δε θα αποδεικνυόταν τελείως λανθασμένη. Και αυτό διότι στα αμέσως επόμενα χρόνια, τα ζητήματα που άπτονται της προστασίας της υγείας δε βρέθηκαν ποτέ (εν αντιθέσει π.χ. με αυτά της οικονομικής ανάπτυξης ή της πολιτικής συνεργασίας) σε φάση πραγματικής σύμπτωσης με τις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές διεργασίες. Έτσι η υγεία δεν επελέγη ως ένα πεδίο κατάλληλο για τη δρομολόγηση και πραγμάτωση της ευρωπαϊκής ιδέας, π.χ. στα πλαίσια της ευρωκοινοτικής διαδικασίας, ενώ και η Ευρώπη δεν αναγνωρίσθηκε ως βασικό επίπεδο δράσης από τις υγειονομικές της δυνάμεις, που συνέχισαν να κινούνται ανάμεσα στην αυστηρά εθνική και την ευρύτατα διεθνή κλίμακα, όπως κυρίως την εκφράζει η Π.Ο.Υ.

Εν τούτοις τον τελευταίο καιρό γινόμαστε μάρτυρες μιας σχεδόν γενικής κινητικότητας γύρω από την Ευρώπη της Υγείας. Ευρωπαϊκοί οργανισμοί με επικεφαλής τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, επιτελεία κυβερνήσεων και πολιτικών κομμάτων, μη κυβερνητικές οργανώσεις, μέσα μαζικής ενημέρωσης και σημαντική μερίδα της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης δείχνουν ζωηρό ενδιαφέρον, συζητούν και προβληματίζονται έντονα για τις σχέσεις ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση και την προστασία της δημόσιας υγείας. Ενώ παράλληλα στο χώρο της επιστημονικής σκέψης και τεκμηρίωσης αναπτύσσεται προοδευτικά μια διεθνής βιβλιογραφία που διαφοροποιείται αισθητά από παλιές ή σύγχρονες μελέτες κύρια συγκριτικού χαρακτήρα, στρέφοντας το ενδιαφέρον της σε εκείνα τα δυναμικά φαινόμενα που παραπέμπουν στην ευρωπαϊκή υγειονομική ενοποίηση⁵.

Εάν όλη αυτή η κινητικότητα δείχνει καθαρά ότι το όραμα της Ευρώπης της Υγείας άντεξε μέσα στο χρόνο και μάλιστα έχει βρει σήμερα μια νέα πνοή, άραγε μαζί με αυτή απέκτησε επιτέλους και μια πραγματική υπόσταση; Με άλλα λόγια η Ευρώπη της Υγείας έχει γίνει πλέον πραγματικότητα ή παραμένει ακόμα ένα όραμα, μακρινό και αβέβαιο; Σε αυτό ακριβώς το ερώτημα που γεννιέται, και που θέτει στην ουσία το ζήτημα του προσδιορισμού των σημερινών δεδομένων της Ευρώπης της Υγείας, η παρούσα μελέτη θα προσπαθήσει να δώσει μια όσο το δυνατόν πιο σαφή και πλήρη απάντηση. Παρατηρώντας πρώτα, ότι τα σημερινά δεδομένα της Ευρώπης της Υγείας διαμορφώνονται από τα

μέσα της δεκαετίας του '70 και έπειτα, υπό το βάρος μιας σειράς εξελίξεων που σταδιακά δημιουργούν ένα νέο περιβάλλον που ευνοεί, και δρομολογεί, την ανάπτυξη της Ευρώπης της Υγείας. Βεβαιώνοντας έπειτα, ότι η Ευρώπη της Υγείας σε αυτό το πλαίσιο παρουσιάζεται σήμερα ταυτόχρονα ως πραγματικότητα και ως επιδίωξη. Πραγματικότητα αναμφισβήτητη αλλά ανολοκλήρωτη, οικοδομημένη ως επίπτωση των διαδραματιζόμενων ευρωπαϊκών και υγειονομικών εξελίξεων και επιδίωξη ευρύτερη με διτλό περιεχόμενο: να ολοκληρωθεί αφενός η ευρωπαϊκή ενοποίηση, και να αναπτυχθεί αφετέρου μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική στον τομέα της δημόσιας υγείας. Επισημαίνοντας τέλος, ότι οι προοπτικές περαιτέρω προώθησης της Ευρώπης της Υγείας παρουσιάζονται μοιρασμένες. Τα σημερινά της δεδομένα εγείρουν ελπίδες, αλλά και φόβους και διλήμματα, από τη θετική ή όχι αντιμετώπιση των οποίων θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό εάν τελικά θα δει το φως ένας ενιαίος, ολοκληρωμένος ευρωπαϊκός χώρος ασφάλειας, σταθερότητας, ευημερίας και πάνω από όλα ευζωίας, ως απάντηση στις ιδιαίτερες πολιτικές και υγειονομικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ευρώπη, πράγμα που αποτελεί και το μεγάλο στοίχημα της όλης εν εξελίξει προσπάθειας.

2. Προς την πραγμάτωση του οράματος: η διαμόρφωση ενός νέου, πιο ευνοϊκού, περιβάλλοντος

Η υπόθεση της υγείας έχει αναμφισβήτητα μια διεθνική διάσταση. Από παλιά είναι π.χ. αναγνωρισμένο ότι η ασθένεια δε γνωρίζει σύνορα. Από την άλλη πλευρά η υπόθεση της Ευρώπης, από τη φύση της υπόθεση διεθνική, εμπεριέχει μια εν δυνάμει υγειονομική διάσταση από το γεγονός και μόνο ότι παραπέμπει σε μια διαδικασία ολοκλήρωσης με τελικό στόχο μια Ευρώπη χωρίς σύνορα. Παρόλα αυτά από την απόπειρα του 1952 και μέχρι τη δεκαετία του '70, η σύνδεση στην πράξη των δύο υποθέσεων υπήρξε σχεδόν μηδαμινή, στο περιθώριο άλλων προωθήσεων. Χωρίς αμφιβολία έλειπαν οι αντικειμενικές εκείνες συνθήκες που θα πίεζαν αποφασιστικά προς μια τέτοια κατεύθυνση ξεπερνώντας τα διάφορα εμπόδια (ιστορικά, κοινωνιολογικά, νομικά) που ορθώνονται και που έχουν σχέση με το πρόβλημα της εθνικής κυριαρχίας ή ακόμα με τη μεγάλη διαφορετικότητα των εθνικών υγειονομικών πολιτικών και συστημάτων... Και ο θολονταρισμός

από μόνος του, όσο και εμπνευσμένος να ήταν, δεν αρκούσε όπως έδειξε η άτυχη περίπτωση της «Ευρωπαϊκής Κοινότητας της Υγείας».

Όμως από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70 τα πράγματα άλλαξαν. Σε αυτό συνέτρεξε μια σειρά από εξελίξεις:

– Η θεαματική εμπάθυνση και ανάπτυξη πρώτα απ' όλα του φαινομένου της ευρωκοινοτικής ενσωμάτωσης, που αποτελεί και την καρδιά του όλου ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Πράγματι, σημαντικά γεγονότα όπως:

α) η στροφή των Ε.Κ. κατά τα έτη 1972/75 προς νέους μη ποσοτικούς στόχους, όπως η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και η εξασφάλιση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής, και η υιοθέτηση ακολουθώντας νέων προγραμμάτων δράσης (π.χ. για την προστασία του περιβάλλοντος, την προστασία των καταναλωτών ή ακόμα την προστασία των εργαζομένων από τις επαγγελματικές ασθένειες και ατυχήματα) που σταδιακά μετατράπηκαν σε αληθινές ευρωκοινοτικές πολιτικές αναγνωρισμένες και κατοχυρωμένες από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (Ε.Ε.Π.) το 1986,

β) οι προσανατολισμοί προς μια Κοινότητα δημοκρατικότερη και πλησιέστερη των αναγκών και καθημερινών προβλημάτων των λαών της, με χαρακτηριστικότερα δείγματα την άμεση εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου από το 1979 και τις πρωτοβουλίες της «Ευρώπης των Πολιτών»,

γ) η δρομολόγηση με αφετηρία το 1985 του στόχου της «ενιαίας εσωτερικής αγοράς του 1992» και τέλος,

δ) οι πρόσφατες διεργασίες για την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Ο.Ν.Ε.), την Πολιτική Ένωση (Π.Ε.) και τον «ευρωπαϊκό κοινωνικό χώρο» στην προοπτική μετεξέλιξης των Κοινοτήτων σε Ευρωπαϊκή Ένωση με ομοσπονδιακά χαρακτηριστικά, οδηγούν τα τελευταία 15 χρόνια, αναγκαστικά και αναπόφευκτα, τα κοινοτικά όργανα σε όλο και πιο εμφανείς, ευρείες και επιθετικές κοινοτικές αναφορές και παρεμβάσεις στο χώρο της υγείας, με αυξανόμενες επιπτώσεις για τα εθνικά δεδομένα και τους σχεδιασμούς των Κρατών-μελών στον τομέα αυτό, ενώ ταυτόχρονα κινητοποιούν τους πολίτες για την αντιμετώπιση των θεμάτων υγείας σε κοινοτική προοπτική². Στην παραπάνω δε εξέλιξη έρχεται εξάλλου να προστεθεί:

– η ταυτόχρονη ανάδειξη ενός ευρύτερου, και σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, κινήματος ευρωπαϊκής ενοποίησης που συντελείται στην τροχιά του γενικότερου κινήματος διεθνούς συνεργασίας και συσσωμάτωσης. Έτσι γεγονότα όπως:

α) η αναβάθμιση και διεύρυνση, με αφετηρία τις συμφωνίες

του Ελσίνκι του 1975, των αρμοδιοτήτων μιας σειράς οργάνων και οργανώσεων – από τη ΔΑΣΕ έως και το Συμβούλιο της Ευρώπης.

β) η όλο και πιο «εθελούσια» προσχώρηση των Ευρωπαϊκών κρατών στις αρχές και τους κανόνες που αυτές διατυπώνουν, και ακόμα,

γ) η άνθηση, στη δεκαετία του '80, των ευρωπαϊκών μη-κυβερνητικών οργανώσεων, ως εναλλακτικού/συμπληρωματικού παράγοντα που προσδίδει στην κυβερνητική ευρωπαϊκή δράση ένα είδος προστιθέμενης αξίας, συνδυαζόμενα με τις εξελίξεις στο ευρωκοινωνικό πλαίσιο υφαίνουν προοδευτικά ένα πραγματικό ευρωπαϊκό ιστό που εξαπλώνεται σε όλο το φάσμα (πολιτικό-οικονομικό-κοινωνικό) αμβλύνοντας έτσι τη διάκριση ανάμεσα σε εσωτερικό/εξωτερικό τομέα⁶, καθώς και την «εθνικότητα» στρατηγικών που παραδοσιακά τα κράτη-έθνη σε τομείς λίαν ευαίσθητους, όπως αυτό της υγείας, έχουν την προδιάθεση να χαράσσουν⁷. Παράλληλα όμως με τις πολιτικές αυτές εξελίξεις, σημειώνεται επίσης κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12-13 χρόνων:

– μια εντυπωσιακή αναγωγή, του θέματος της υγείας σε πολιτικό-κοινωνικό ζήτημα, και μάλιστα μείζον. Η διακήρυξη της Άλμα-Άτα του 1978 για την πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας παρά την γενική τριτοκοσμική της κατεύθυνση⁸, η εμφάνιση του AIDS το 1981, οι αντικαπιλιστικές – αντιαλκοολικές – αντιναρκωτικές εκστρατείες της δεκαετίας του '80, η σταδιακή συγκρότηση ενός ιδιαίτερου κλάδου του δικαίου, του «δικαίου της υγείας»⁹, που στην ουσία είναι ένα «δυστικό» δίκαιο της υγείας¹⁰, και οι συζητήσεις για την ουσιαστική κατοχύρωση και προώθηση του δικαιώματος στην υγεία¹¹ και μιας σειράς δικαιωμάτων που έχουν σχέση με την υγεία¹² αποτυπώνουν και παγιώνουν αυτή την αναγωγή, που παρατηρείται σε όλες τις προηγμένες και συνεπώς στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Μια αναγωγή που έχει τις ρίζες της στην κατακόρυφη άνοδο του βιοτικού επιπέδου και στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, στην πρόοδο και διάδοση των ιατρικών γνώσεων και τεχνικών, στην ανάπτυξη της ιατρικής τεχνολογίας και στη συνακόλουθη όλων αυτών αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης.

Στο πλαίσιο αυτό εντείνονται οι «ευαισθησίες», οι απαιτήσεις και οι ανάγκες υγείας στο κοινωνικό σύνολο και αυξάνονται θεαματικά οι δαπάνες για την υγεία που βαραίνουν τους ατομικούς και κρατικούς προϋπολογισμούς, αποκαλύπτοντας όμως έτσι στα κυβερνητικά επιτελεία και στις υγειονομικές δυνάμεις των ευρωπαϊκών χωρών, όπου η παράδοση του «κράτους-πρόνοιας» είναι

μακρόχρονη, ισχυρή, και στενά συνδεδεμένη με την ασφάλιση υγείας, μια αδυναμία να αντιμετωπίσουν σε εθνικό επίπεδο (ή σε γενικό διεθνές) αυτές τις κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις και τα αιτήματα που συνοδεύουν την υγεία στη νέα της διάσταση¹³.

Αυτή μάλιστα η αδυναμία γίνεται πολύ πιο αισθητή, στις χώρες εκείνες που μετέχουν στο δομούμενο ευρωκοινοτικό χώρο. Και αυτό διότι μια σειρά από κοινά προβλήματα που απασχολούν έντονα, ως λίαν αναπτυγμένες, τις χώρες της Κοινότητας, όπως:

- η διόγκωση της ιατρικής δημογραφίας
- η αύξηση της γενικευμένης ιατρικής κατανάλωσης
- η επίταση ενός «κοινού» επιδημιολογικού προτύπου (από τον καρκίνο και τα καρδιαγγειακά μέχρι τα εκφυλιστικά, τα ψυχικά νοσήματα και τα ατυχήματα) ή ακόμα,
- η δραματική «βίωση» ορισμένων ιατροκοινωνικών μαστιγών (π.χ. AIDS, ναρκωτικά), παίρνουν μια κοινοτική διάσταση, αποκτούν δηλαδή πρόσθετη βαρύτητα στα πλαίσια της εφαρμογής της ελεύθερης κυκλοφορίας στα επαγγέλματα υγείας, τους ασθενείς και τα φαρμακευτικά προϊόντα, της προοδευτικής κατάργησης των πάσης φύσεως εσωτερικών συνόρων και εν τέλει της σταδιακής οργάνωσης ενός ενιαίου ευρωκοινοτικού οικονομικού και κοινωνικού χώρου. Γεγονός που αναγκάζει τους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς του τομέα υγείας να καταστρώνουν και να επιχειρούν μια όλο και πιο συντονισμένη συλλογική δράση σε ευρωκοινοτικό επίπεδο.

Έτσι λοιπόν με όλες τις παραπάνω εξελίξεις διαμορφώνονται πλέον σταδιακά νέα δεδομένα όσον αφορά την Ευρώπη της Υγείας, στη βάση μιας αναπτυσσόμενης ισχυρής διασύνδεσης ανάμεσα στην ευρωπαϊκή υπόθεση και την υπόθεση της υγείας.

3. Η Ευρώπη της Υγείας σήμερα: πραγματικότητα αλλά και επιδίωξη

Η σύνδεση Ευρώπης και Υγείας είναι ορατή και επιβεβαιώνεται σε ένα άθροισμα μορφοποιήσεων αφενός, και σε μια σειρά πολιτικών και υγειονομικών δυνάμεων αφετέρου που έχουν θέσει σαν στόχο τους την προώθηση και ολοκλήρωση αυτής της σύνδεσης. Με άλλα λόγια, σήμερα η Ευρώπη της Υγείας παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως πραγματικότητα και ως επιδίωξη.

3.1. Μια αναμφισβήτητη, αλλά ανολοκλήρωτη πραγματικότητα

Η Ευρώπη της Υγείας κατ' αρχάς είναι μια ήδη οικοδομημένη, αναγνωρίσιμη, πλην όμως ατελής και εξαιρετικά ρευστή, πραγματικότητα. Αυτή εμφανίζεται με τρεις κυρίως, άνισες, διασταυρούμενες και ως ένα βαθμό αντιπαρατιθέμενες μορφές, ήτοι:

- ως ευρωκοινοτικό δίκαιο, και κατ' επέκταση ευρωκοινοτική πολιτική της υγείας (μιας και η ανάπτυξη του πρώτου, περισσότερο από οπουδήποτε αλλού στο κοινοτικό πλαίσιο, οδηγεί αναπόφευκτα στην ανάπτυξη της δεύτερης), έργο των κεντρικών θεσμικών κοινοτικών οργάνων που αποτελεί και το σκληρό πυρήνα της υπαρκτής Ευρώπης της Υγείας.

- ως ώσμωση των εθνικών υγειονομικών τάξεων, με απευθείας πρωτοβουλία των ίδιων των ευρωπαϊκών κρατών, και τέλος

- ως σύγκλιση των εθνικών μη-κυβερνητικών δυνάμεων που δραστηριοποιούνται άμεσα ή έμμεσα στην περιοχή της υγείας.

3.1.1. Ευρωκοινοτικό δίκαιο και ευρωκοινοτική πολιτική της υγείας

Τα κεντρικά θεσμικά κοινοτικά όργανα έχουν να επιδείξουν, μια σημαντική ανάμιξη στο χώρο της υγείας, κυρίως από τη δεκαετία του '70 και έπειτα. Αυτή περιλαμβάνει στο παρόν στάδιο:

- Ρυθμίσεις που επιβάλλουν την ελεύθερη εγκατάσταση και ελεύθερη παροχή υπηρεσιών των ιατρικών, παραϊατρικών και φαρμακευτικών επαγγελματιών (η λεγόμενη «Λευκή Ευρώπη» ή αλλιώς η Κοινή Αγορά των επαγγελματιών υγείας).

- Ρυθμίσεις για την επίτευξη της ελεύθερης διακίνησης των φαρμακευτικών προϊόντων (εγκαθίδρυση της Κοινής αγοράς των φαρμάκων).

- Ρυθμίσεις για την ελεύθερη κυκλοφορία, εντός Κοινότητας, των κοινοτικών ασθενών και πρωτοβουλίες για την προστασία των δικαιωμάτων τους και την ιατρική τους προστασία.

- Μια υγειονομική αγροτική νομοθεσία, κυρίως φυτοϋγειονομικούς κανόνες και κανόνες υγιεινής των ζώων.

- Κανόνες και προδιαγραφές υγιεινής του περιβάλλοντος, για την υγιεινή των τροφίμων, τις επικίνδυνες ουσίες και για την ασφάλεια των καταναλωτών.

- Ένα ημιτελές ακόμα, αλλά σε πλήρη εξέλιξη, σύστημα προστασίας (υπό την ευρεία έννοια περιλαμβάνοντας και την

πρόληψη) των εργαζομένων από τις επαγγελματικές ασθένειες και τα ατυχήματα καθώς και ένα σχεδόν τελειοποιημένο σύστημα προστασίας των πληθυσμών και των εργαζομένων από τις ιονίζουσες ακτινοβολίες.

– Μέτρα για την καταπολέμηση των κοινωνικών μαστιγών (ναρκωτικά, AIDS, καρκίνος κ.λπ.), καθώς και μέτρα για την προστασία ορισμένων ιδιαίτερα ευπαθών κατηγοριών ατόμων (πολλά από τα οποία παίρνουν σταδιακά τη μορφή ολοκληρωμένων τομιακών ιατροκοινωνικών προγραμμάτων).

– Μελέτες υγείας και κυρίως προγράμματα ιατρικής έρευνας και έρευνας στην ευρύτερη περιοχή της υγείας (π.χ. ερευνητικά προγράμματα της ΕΟΚ στην ιατρική και τη δημόσια υγεία, προγράμματα βιομηχανικής και πυρηνικής ιατρικής της Ε.Κ.Α.Χ. και της ΕΥΡΑΤΟΜ αντίστοιχα, περιβαλλοντική έρευνα της ΕΟΚ κ.λπ.).

– Χρηματοδοτήσεις δια μέσου των κοινοτικών διαρθρωτικών ταμείων για την ανάπτυξη υποδομών υγείας στις περιφερειακές ζώνες της ΕΟΚ, και τέλος

– Ένα δίκτυο υγειονομικών σχέσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ενεργούντων ως ιδιαίτερο υγειονομικό υποκείμενο στη διεθνή σκηνή) με τον εξω-κοινοτικό κόσμο, τα κράτη και τις διεθνείς οργανώσεις².

Όλα αυτά όμως δε σημαίνουν ότι έχει εγκατασταθεί μια ενοποιημένη, υπερεθνική, υγειονομική τάξη ή ότι έχει έστω αναδειχθεί ένα θεσμικά αυτοτελές και υλικά ολοκληρωμένο ευρωκοινοτικό δίκαιο της υγείας, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Michel Belanger¹⁴. Ούτε ότι έχει αναπτυχθεί μια νέα, μοναδική και πρωτότυπη πολιτική υγείας, ή ότι έχει ακόμα διαμορφωθεί πλήρως στην εν λόγω περιοχή ένας αυτοδύναμος, ξεχωριστός κοινοτικός λόγος. Πράγματι οι πιο εκτεταμένες σχετικές διεθνείς μελέτες έχουν καταδείξει τόσο την έλλειψη, όσο και την αβεβαιότητα μελλοντικής παρουσίας, ορισμένων βασικών στοιχείων: Κυρίως μιας ρητής πρόβλεψης στα καταστατικά κοινοτικά κείμενα, αλλά και μιας πλήρως χειραφετημένης από άλλες κοινοτικές πολιτικές (κοινωνική, περιβάλλοντος, καταναλωτών, έρευνας κ.λπ.) οργανωτικής δομής και λειτουργίας καθώς και ενός σχεδίου, μιας δηλαδή συνολικής κοινοτικής στρατηγικής, εκ μέρους των κοινοτικών οργάνων, στον τομέα της υγείας¹⁵.

Έτσι λοιπόν αυτό που στην ουσία αποτελεί γεγονός είναι η επεξεργασία και η υλοποίηση εκ μέρους των κοινοτικών οργάνων μιας πολιτικής υπό την έννοια της τακτικής, και ενός δικαίου, υπό την έννοια μιας νομοθετικής και νομολογιακής –δηλαδή

δευτερογενούς– πρακτικής, που σήμερα μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές συνοψίζεται:

– σε μια ευρεία κεντρική παρέμβαση διοικητικού χαρακτήρα που επιβάλλει την προσέγγιση και εναρμόνιση μεγάλου μέρους των υγειονομικών νομοθεσιών των Κρατών-μελών με την εγκαθίδρυση νομικών και τεχνικών κοινοτικών κανόνων,

– σε μια, επίσης κεντρική αλλά ακόμα άνιση, και αποσπασματική, παρέμβαση στο ιατρικό σκέλος με την εκπόνηση και υιοθέτηση κοινών εσω-κοινοτικών στόχων και πλαισίων στη βάση της αρχής της «επικουρικότητας»¹⁶,

– και σε μια διευρυνόμενη παρέμβαση στις διεθνείς υγειονομικές υποθέσεις, με τη σταδιακή ανάπτυξη και άσκηση ενός καθαρά κοινοτικού ρόλου στο πλαίσιο της διεθνούς προσπάθειας για την προστασία και προαγωγή της υγείας.

3.1.2. Ώσμωση των εθνικών υγειονομικών τάξεων

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία τα ευρωπαϊκά κράτη δια μέσου των κυβερνητικών τους οργάνων, έχουν να παρουσιάσουν στο ενεργητικό τους τις τελευταίες δύο δεκαετίες, υπολογίσιμη δραστηριοποίηση προς την κατεύθυνση της σύγκλισης των εθνικών υγειονομικών καθεστώτων.

Η δραστηριοποίηση αυτή εκφράζεται με διάφορους τρόπους, ήτοι:

α) με τις πρωτοβουλίες τους στα ανώτερα καθοδηγητικά όργανα των διαφόρων διακρατικών ευρωπαϊκών οργανώσεων (πανευρωπαϊκών, περιφερειακών ή υποπεριφερειακών) στις οποίες μετέχουν ως μέλη (Συμβούλιο της Ευρώπης, Ε.Κ., Συμβούλιο Βορείων χωρών, BENELUX). Πρόκειται για μια πρωτογενή κρατική βούληση που, μέσω της πρόκλησης συζήτησης πολιτικού χαρακτήρα στο ανώτερο κλιμάκιο, κάνει τις οργανώσεις αυτές να ασχοληθούν, ενίοτε δε καθ' υπέρβαση των ρητών αρμοδιοτήτων τους, με ζητήματα που άπτονται άμεσα (π.χ. μάχη κατά του καρκίνου, καταπολέμηση του AIDS) ή έμμεσα της υγείας (π.χ. ποιότητα ζωής, ανθρώπινα δικαιώματα), και να προτείνουν κατόπιν εξειδικευμένους στόχους και μέσα που απευθύνονται, από τη στιγμή της τελικής υιοθέτησής τους, στις εθνικές υγειονομικές τάξεις,

β) με την προσχώρησή τους στις αρχές και τους κανόνες με υγειονομικό περιεχόμενο που διατυπώνουν οι διάφορες αυτές διακυβερνητικές οργανώσεις. Η προσχώρηση αυτή κινείται σε

δύο επίπεδα: Από τη μια πλευρά στο επίπεδο της υποχρεωτικής προσχώρησης, της συμμόρφωσης δηλαδή. Και τότε πρόκειται στην ουσία για την όλο και αυξανόμενη επίδειξη ικανότητας και ζήλου εκ μέρους των Κρατών-μελών των Ε.Κ. να ενσωματώνουν τις υγειονομικού περιεχομένου κοινοτικές οδηγίες στην εσωτερική υγειονομική τους τάξη και εν συνεχεία να μεριμνούν για την τήρησή τους¹⁷. Από την άλλη πλευρά υπάρχει το επίπεδο της «εθελοντικής» προσχώρησης. Η υιοθέτηση δηλαδή από τα ευρωπαϊκά κράτη (με διαφορετικούς είναι αλήθεια ρυθμούς) υγειονομικών αρχών και κανόνων μη δεσμευτικού χαρακτήρα –ο κύριος όγκος των οποίων διατυπώνεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την ΕΟΚ– με την αποδοχή διακηρύξεων, ψηφισμάτων κ.λπ. ή ακόμα με την κύρωση και το σεβασμό ειδικών ευρωπαϊκών συμβάσεων. Όσον αφορά ειδικά το Συμβούλιο της Ευρώπης σκόπιμο είναι εδώ να υπογραμμίσουμε ότι, στο πλαίσιο της καταστατικής του επιδίωξης για την προστασία και προαγωγή στην Ευρώπη της δημοκρατίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων, έχει αναπτύξει μια αξιολογική υγειονομική δράση¹⁸ με βασικό άξονα την ουσιαστική αναγνώριση, προστασία και προαγωγή του δικαιώματος στην υγεία, θεωρούμενου ως ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου.

γ) με την «αυθόρμητη», πέρα από νομικούς εξαναγκασμούς και ηθικές υποχρεώσεις, ευθυγράμμισή τους με γενικούς προσανατολισμούς ή ειδικές κατευθύνσεις υγειονομικής πολιτικής και οργάνωσης άλλων ευρωπαϊκών χωρών, που αναδεικνύονται σε πρότυπα: Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για την όλο και πιο άμεση προσφυγή (κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά) των λιγότερο προηγμένων, από άποψη υγείας, ευρωπαϊκών κρατών σε υφιστάμενα και δοκιμασμένα πλέον στην Ευρώπη μοντέλα συνολικής κρατικής αντίληψης για την υγεία, τα οποία και χρησιμοποιούν σαν κατ' αρχήν βάση για τη διόρθωση ή αναμόρφωση των δικών τους ιδιαίτερων εθνικών καθεστώτων. Έτσι, για παράδειγμα, μια σειρά από ευρωπαϊκά κράτη (Ιταλία, Πορτογαλλία, Ελλάδα, αλλά και Δανία, Ισλανδία) από τη δεκαετία του '70 και έπειτα τα περισσότερα, προχώρησαν στη θέσπιση εθνικών συστημάτων υγείας με αφετηρία το προϋπάρχον, από το 1948, εθνικό σύστημα της Αγγλίας, ενστερνιζόμενα τη φιλοσοφία που το διαπνέει, όσον αφορά το ρόλο του κράτους απέναντι στην υγεία, και «δανειζόμενα» (προς προσαρμογή στις εθνικές ιδιαιτερότητες) τα βασικά δομικά του στοιχεία. Στη δεύτερη δε περίπτωση πρόκειται για την όλο και μεγαλύτερη στροφή των Ευρωπαϊκών κρατών (κυρίως των δυτικοευρωπαϊκών) προς ορισμένες πρωτότυπες το-

μεακές υγειονομικές επιλογές ή απλώς παραδειγματικές εφαρμογές προτάσεων υγείας στην Ευρώπη, τις οποίες και παίρνουν σαν πηγή έμπνευσης για τη διαμόρφωση και άσκηση αντίστοιχων δικών τους πολιτικών. Παράδειγμα, η νέα προς τα τέλη της δεκαετίας του '80 στάση του ισπανικού κράτους απέναντι στα ναρκωτικά που στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην προϋπάρχουσα ολλανδική εμπειρία της μερικής αποποινικοποίησης. Ή ακόμα η προώθηση της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας (Π.Φ.Υ.) από κράτη υπό σοσιαλιστική διακυβέρνηση την τελευταία 15ετία, (π.χ. Πορτογαλία, Ελλάδα) που οφείλεται περισσότερο στις σχετικές εφαρμογές και επιδόσεις των Σκανδιναβικών χωρών και ιδιαίτερα της Σουηδίας (θεωρούμενων ως επιβεβαίωση μιας δόκιμης σοσιαλιστικής κοινωνικής πολιτικής στη Δυτική Ευρώπη) παρά στις σχετικές θεωρητικές προτάσεις της Π.Ο.Υ. Με την ευκαιρία της αναφοράς στην Π.Ο.Υ. σκόπιμο είναι εδώ να υπογραμμίσουμε ότι ο ρόλος της παγκόσμιας αυτής οργάνωσης στη συγκρότηση μιας Ευρώπης της Υγείας είναι τελείως έμμεσος: Πράγματι η Π.Ο.Υ. ενδιαφέρεται περισσότερο για την επεξεργασία μιας, ιατρικού χαρακτήρα, παγκόσμιας «στρατηγικής υγείας» και την προώθησή της σε καθαρά εθνικό επίπεδο από τα κράτη της Ευρώπης¹⁹ (έχοντας μάλιστα ακολουθήσει μέχρι σήμερα μάλλον ουτοπικούς και πάντως τριτοκοσμικούς δρόμους), παρά ασχολείται με την ανάδειξη της Ευρώπης ως ιδιαίτερου ευρωπαϊκού υγειονομικού χώρου²⁰.

Όλη αυτή όμως η κρατική δραστηριοποίηση που αναφέραμε, αν και αξιοσημείωτη από άποψη σύγκλισης των εθνικών υγειονομικών τάξεων, παρουσιάζεται ημιτελής, περισσότερο συγκυριακή ενώ βρίσκεται εν μέρει και σε έναν ιδιότυπο ανταγωνισμό.

– Ημιτελής, διότι προς το παρόν αυτό που έχει να επιδείξει είναι πιο πολύ μια δυναμική σύγκλιση, μια ώσμωση δηλαδή, παρά μια αυτή καθαυτή σύγκλιση των ευρωπαϊκών πολιτικών στον τομέα της δημόσιας υγείας, πολύ περισσότερο δε των ευρωπαϊκών υγειονομικών συστημάτων. Ακόμα και μεταξύ των Κρατών-μελών των Ε.Κ. οι υγειονομικές πολιτικές χαρακτηρίζονται από σημαντική ακόμα ανομοιογένεια, κυρίως από άποψη προτεραιοτήτων, ενώ υφίστανται πάντα εκτεταμένες ανισότητες μεταξύ των υγειονομικών συστημάτων, όπως επιβεβαιώνει και η πρόσφατη διεθνής βιβλιογραφία σε επίπεδο συγκριτικής μελέτης²¹.

– Συγκυριακή, διότι δεν εκδηλώνεται σε μια ρητή μακροπρόθεσμη προοπτική. Πράγματι, με εξαίρεση τη συμμόρφωση των Κρατών-μελών των Ε.Κ. στις κοινοτικές υγειονομικές οδηγίες

(που και αυτή δε γίνεται όπως είπαμε χωρίς δυστροπίες) όλη η υπόλοιπη δραστηριοποίηση εκ μέρους των κυβερνήσεων παρουσιάζεται ασυνεχής και μη πλήρως ενταγμένη σε ένα γενικότερο στρατηγικό προσανατολισμό, γεγονός που εξηγεί και το ότι είναι επίσης εν μέρει ανταγωνιστική.

– Εν μέρει ανταγωνιστική πράγματι, διότι ενίοτε είτε προκαταλαμβάνει και επικαλύπτει, είτε αποδυναμώνει τις προσπάθειες για συγκλίσεις στην υγεία των διαφόρων ευρωπαϊκών διακρατικών οργανώσεων, ιδιαίτερα της ευρωκοινοτικής. Η πρώτη περίπτωση συμβαίνει, όταν κάποιες αυθόρμητες προσεγγίσεις μεταξύ ευρωπαϊκών κρατών γίνονται εις βάρος αντίστοιχων εν εξελίξει προσπαθειών των διακρατικών ευρωπαϊκών οργανώσεων. Παράδειγμα, η ισπανική προσέγγιση της ολλανδικής εμπειρίας στο τομέα της αντιμετώπισης της τοξικομανίας ενώ εκκρεμούν προσπάθειες ενιαίας, συλλογικής ευρωπαϊκής αντιμετώπισης. Η δεύτερη δε περίπτωση συμβαίνει ειδικά με τις δραστηριοποιήσεις εκείνες των Κρατών-μελών των Ε.Κ. στα πλαίσια της συμμετοχής τους και σε άλλες –πλην της κοινοτικής– ευρωπαϊκές οργανώσεις, που το περιεχόμενό τους συμπίπτει με ανάλογες δραστηριοποιήσεις τους στους κόλπους της ευρωκοινοτικής οργάνωσης, ενδεικτικά η περίπτωση των διπλών πρωτοβουλιών (ΕΟΚ και Συμβούλιο της Ευρώπης) για την αντιμετώπιση του AIDS. Εμφανίζεται έτσι όπως επισημαίνει και η Francoise Massart μια σχετική «σύγκρουση και σύγχυση υγειονομικών αρμοδιοτήτων και καθηκόντων»²² που έχει ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση των εκατέρωθεν προσπαθειών.

3.1.3. Σύγκλιση των εθνικών μη κυβερνητικών δυνάμεων με δραστηριότητα υγείας

Οι μη κυβερνητικοί φορείς που σε εθνική κλίμακα δραστηριοποιούνται άμεσα ή έμμεσα στο χώρο της υγείας, έχουν προχωρήσει τα τελευταία χρόνια σε μια θεαματική σύσφιγξη των σχέσεών τους, μια πραγματική οικοδόμηση διεθνικών-ευρωπαϊκών δεσμών, τόσο από θεσμική όσο και από λειτουργική άποψη.

Από θεσμική άποψη πρόκειται για την, σχεδόν καθολική, οργανική συνένωση εθνικών φορέων, του καθεαυτού ή του ευρύτερου υγειονομικού χώρου, σε ευρωκοινοτική αλλά και σε ευρύτερη ευρωπαϊκή κλίμακα, στη βάση ενός αυθόρμητου εταιρισμού. Εάν το κίνημα αυτό δεν είναι τελείως πρόσφατο (οι γιατροί-ελεύθεροι επαγγελματίες όντας πρωτοπόροι ήδη από τη δε-

καετία του '60) έχει πάρει όμως τελευταία εκπληκτικές διαστάσεις καθώς υπάρχει σήμερα μια ολόκληρη αρμάδα ευρωπαϊκών οργάνων και οργανώσεων που αντιπροσωπεύουν όλο το φάσμα της μη-κυβερνητικής εμπλοκής στην υγεία, από την αυστηρά κλαδική π.χ. Ομοσπονδία Νέων Γιατρών της ΕΟΚ, έως την ευρύτατα δημοσιο-υγειονομική, π.χ. το Ευρωπαϊκό Γραφείο Περιβάλλοντος (Ε.Ε.Β.).

Από λειτουργική άποψη δε, πρόκειται για την προώθηση επί της ουσίας, στο πλαίσιο αυτών των ιδρυμένων ευρωπαϊκών οργανώσεων και οργάνων, κοινής γλώσσας και κοινών γραμμών πλεύσης μεταξύ των εθνικών ενώσεων που τις απαρτίζουν, όσον αφορά τα διάφορα «περιβάλλοντα» υγείας που αντιπροσωπεύουν (επαγγελματικό, επιστημονικό, κοινωνικό, ανθρωπιστικό κ.λπ.). Ενδεικτικά θα αναφέρουμε την επεξεργασία (στους κόλπους μιας σειράς ιατρικών ευρωπαϊκών οργανώσεων ή οργάνων²³) κοινών θέσεων σχετικά με την πρόσβαση και άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος –υπό την ευρεία έννοια συμπεριλαμβανοντας και την ιατρική ηθική και δεοντολογία, το συντονισμό της δράσης σε επίπεδο υγειονομικής και γενικότερα ανθρωπιστικής βοήθειας στο τρίτο κόσμο²⁴ ή ακόμα τη χάραξη κοινής τακτικής για την αναγνώριση και προώθηση των δικαιωμάτων των ασθενών²⁵ (π.χ. μέσα από το κανάλι της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ασθενών).

Όμως όλα αυτά δε σημαίνουν ότι έχει σφυρηλατηθεί ένας αληθινός δεσμός υγείας μεταξύ των πολιτών της Ευρώπης, μια ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών με υγειονομική συνείδηση. Και αυτό για δύο λόγους:

Κατ' αρχάς διότι η σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των εθνικών μη κυβερνητικών οργανώσεων ή ομάδων που κινούνται στη περιοχή της υγείας, όσο εντυπωσιακή και αν είναι, παρουσιάζει ακόμα σημαντικές αδυναμίες. Στο θεσμικό βέβαια σκέλος, όπου υπάρχουν π.χ. ανισότητες στο βαθμό κινητοποίησης και οργάνωσης, στην ευρωπαϊκή κλίμακα, των διαφόρων εθνικών μη κυβερνητικών φορέων του συστήματος υγείας, ενδεικτικά η χαμηλή κινητοποίηση και οργάνωση του νοσοκομειακού δυναμικού²⁶. Αλλά και στο ουσιαστικό σκέλος, όπου υπάρχουν καθυστερήσεις στη διαμόρφωση ολοκληρωμένης κοινής γλώσσας και κοινής γραμμής, καθώς θέματα που απασχολούν τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους (και τα οποία μάλιστα αποτελούν ήδη αντικείμενο διεργασιών σε διακυβερνητικό επίπεδο) όπως η δημογραφία των επαγγελματιών υγείας ή ακόμα η αύξηση των δαπανών υγείας, παραμένουν ακόμα ανοιχτά.

Κατά δεύτερο δε και μείζονα λόγο διότι υπάρχει ακόμα σύγχυση ως προς το ρόλο και την προοπτική αυτού του αναδυόμενου κινήματος οικοδόμησης του ευρωπαϊκού χώρου υγείας σε ιδιωτική βάση. Δεν έχουν δηλαδή ξεκαθαρίσει και ιεραρχήσει όλοι αυτοί οι μη-κυβερνητικοί φορείς και ενώσεις που δρουν στη περιοχή της υγείας πόσο, με την οργάνωση και λειτουργία τους στην ευρωπαϊκή κλίμακα, μεριμνούν για τα στενά συμφέροντα του περιβάλλοντος που ούτως ή άλλως εκπροσωπούν (πόσο δηλαδή είναι «ομάδες πίεσης»), και πόσο τελικά αποσκοπούν στο γενικότερο συμφέρον μιας κοινής ευρωπαϊκής προσπάθειας στην δημόσια υγεία,

– πόσο δηλαδή είναι φορείς ανάπτυξης και στήριξης μιας συλλογικής, ευρωπαϊκής απάντησης στις υγειονομικές προκλήσεις, φορείς μιας ευρωπαϊκής υγειονομικής αλληλεγγύησης. Εκείνο πάντως που είναι ξεκάθαρο και αναμφισβήτητο, είναι ότι βρίσκεται εν εξελίξει μια ευρεία σύγκλιση σε επίπεδο μη κυβερνητικών υγειονομικών δυνάμεων που αποτελεί όχι μόνο ενισχυτικό αλλά και εναλλακτικό ως προς τον υπερεθνικό και τον εθνικό-κυβερνητικό, πόλο οικοδόμησης της Ευρώπης της Υγείας στη βάση της αυτοδιαχείρισης και αυτορρύθμισης»²⁷.

3.2. Μια ευρύτερη διπλή επιδίωξη

Ευρώπη της Υγείας στο παρόν στάδιο δεν είναι μόνο η απτή πραγματικότητα που συνθέτουν οι αντικειμενικές μορφοποιήσεις που προαναφέραμε. Είναι επίσης μια επιδίωξη, που αποτελεί τη δεύτερη, λιγότερο έκδηλη, σημερινή της όψη. Συνδεδεμένη αλλά και ανεξάρτητη προς αυτή την αναμφισβήτητη αλλά ανολοκλήρωτη υλική εκδοχή, πάει πέρα από την απλή διαχείριση και γραμμική ανάπτυξή της, προς τη θετική έκβαση ενός μείζονος διπλού στοιχήματος: να ολοκληρωθεί η ευρωπαϊκή ενοποίηση και να αναπτυχθεί μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική στον τομέα της δημόσιας υγείας.

3.2.1. Ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής ενοποίησης με την αναγνώριση του ευρωπαϊκού υγειονομικού χώρου

Πρόκειται συγκεκριμένα για την προοπτική να αποτελέσει η υγεία από εδώ και πέρα ξεχωριστό, ισοδύναμο λόγο ευρωπαϊκής ενοποίησης, να μετάσχει δηλαδή ισότιμα στις διαδικασίες ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Όστε πρώτα από όλα η Κοινωνική Ευρώπη

να μετατραπεί σε κάτι ποιοτικά ανώτερο από μια ζώνη ελεύθερων συναλλαγών, να μετουσιωθεί δηλαδή σε μια πραγματική ομοσπονδιακή ένωση στη βάση ενός ολοκληρωμένου, εκτός από οικονομικού και πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού δεσμού τόσο μεταξύ κρατών όσο και μεταξύ πολιτών. Αλλά και ευρύτερα, ολόκληρη η Ευρώπη να προχωρήσει προς την οικοδόμηση της ενότητάς της (σήμερα περισσότερο από ποτέ αναγκαία εμπρος στην άνοδο οπισθοδρομικών εθνικισμών) όχι μόνο σε επίπεδο κρατών, αλλά και λαών. Κάτι που η σφυρηλάτηση μιας βαθιάς αλληλεγγύης σε επίπεδο υπεράσπισης μη υλικών αγαθών και αξιών μπορεί ασφαλώς να επιτύχει και από αυτή την άποψη η υγεία είναι φανερό ότι αποτελεί ένα προνομιακό μέσο για την εμβάθυνση και ολοκλήρωση των διαδικασιών ευρωπαϊκής ενοποίησης, και η επίτευξη της Ευρώπης της Υγείας ισοδυναμεί με την πλήρη αναγνώριση του ενιαίου ευρωπαϊκού υγειονομικού χώρου.

Μια τέτοια προοπτική όμως θέτει στην ουσία τα ζητήματα της αναθεώρησης των ιδρυτικών συνθηκών των Κοινοτήτων (για να συμπεριληφθεί και η υγεία) και της περαιτέρω ενίσχυσης του ρόλου του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ζητήματα που, εάν δεν είναι στις προθέσεις όλων των κυβερνητικών επιτελείων, αποτελούν όμως στόχους (και οι συζητήσεις που γίνονται γύρω από τη νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική και κυρίως την Ευρωπαϊκή Ένωση, άσχετα από το τελικό αποτέλεσμα, το αποδεικνύουν) σειράς κρατών και ορισμένων πολιτικών κομμάτων. Κυρίως των κρατών εκείνων που αποβλέπουν, είτε σε περισσότερη αρωγή για την ανάπτυξή τους (π.χ. μεσογειακά κράτη), είτε σε περαιτέρω επιθεβαίωση του ρόλου τους ως πρωταγωνιστών της ευρωπαϊκής συνεργασίας και αλληλεγγύης (π.χ. Γαλλία, Γερμανία), καθώς και των κεντρο-αριστερών και αριστερών κομμάτων που βρίσκονται σε αναζήτηση ενός νέου λόγου και ενός νέου πεδίου έκφρασης της δράσης τους για κοινωνική ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη²⁸.

3.2.2. Ανάπτυξη μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής στον τομέα της δημόσιας υγείας

Πρόκειται ειδικότερα για το στόχο να αποτελέσει η Ευρώπη, ιδιαίτερα δε ο σκληρός πυρήνας της, η Κοινοτική Ευρώπη, έναν ουσιαστικό παράγοντα προστιθέμενης αξίας, έναν καταξιωμένο πολλαπλασιαστή/ενοποιητή των εθνικών υγειονομικών προσπαθειών. Έτσι ώστε η δράση στη δημόσια υγεία να γίνει περισσό-

τερο αποτελεσματική μιας και το απομονωμένο εθνικό επίπεδο και η χαλαρή συνεργασία στην παγκόσμια κλίμακα αποδεικνύονται και τα δύο ανεπαρκή, και από αυτή την άποψη η Ευρώπη αποτελεί όχι απλώς ένα κατάλληλο επίπεδο δράσης αλλά και ένα όπλο για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων δημόσιας υγείας, και η επίτευξη της Ευρώπης της Υγείας ισοδυναμεί με τη διαμόρφωση και ανάπτυξη μιας πραγματικά κοινής πολιτικής στον τομέα αυτόν.

Ένας τέτοιος όμως στόχος, υπό το φως των όσων έχουν ήδη πραγματοποιηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση, θέτει ουσιαστικά σήμερα θέμα επεξεργασίας μιας πρότασης ολοκληρωμένης πολιτικής κατά πρώτον σε ευρωκοινοτικό πλαίσιο, καθότι το πιο ομοιογενές και δομημένο, και κατόπιν σε πανευρωπαϊκό, σε ευρύτερο δηλαδή περιφερειακό. Ενός ευρωπαϊκού με άλλα λόγια προγράμματος στην περιοχή της υγείας που να θέτει στόχους, να ορίζει προτεραιότητες, να προσδιορίζει τις σχέσεις ανάμεσα στο υπερεθνικό, το εθνικό και το τοπικό, ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, να απελευθερώνει και να διοχετεύει τους αναγκαίους χρηματικούς πόρους και τέλος να προσεταιρίζεται τους πολίτες ως υπεύθυνα άτομα και ενεργά μέλη μιας κοινής προσπάθειας που αρχίζει από τη μεγάλη κοινότητα της Ευρώπης και φθάνει ως τη κοινότητα (community). Αυτό ακριβώς το θέμα του ευρωπαϊκού προγράμματος εάν τίθεται κάπως διφορούμενα από τους επαγγελματικούς φορείς του τομέα υγείας, καθώς εκεί όπως προαναφέραμε επαγγελματικές και υγειονομικές επιδιώξεις αλληλοκαλύπτονται, απασχολεί όμως και κινητοποιεί όλο και πιο έντονα τις πολιτικές και υγειονομικές δυνάμεις σε ένα ευρύ φάσμα. Από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο²⁹, ως εκφραστή και ιμάντα μεταβίβασης στα άλλα κοινοτικά όργανα των επιθυμιών και ανησυχιών των πολιτών της Κοινότητας, έως εκείνο το επιστημονικό (και συχνά τεχνοκρατικό) δυναμικό (π.χ. κοινωνιολόγοι της υγείας, πολιτικοί επιστήμονες, ακαδημαϊκοί ερευνητές της κοινωνικής ιατρικής) που βρίσκονται σε αναζήτηση νέας προοπτικής και νέου εργαλείου για τις δραστηριότητές τους στη χάραξη πολιτικής στον τομέα της δημόσιας υγείας³⁰.

4. Η ολοκλήρωση της Ευρώπης της Υγείας: Ανάμικτες προοπτικές

Το αύριο της Ευρώπης της Υγείας δεν είναι εύκολα προδιαγράψιμο. Οι προοπτικές για ένα ποιοτικό άλμα, για ουσιώδη πε-

ραιτέρω προώθηση και ολοκλήρωση παρουσιάζονται μοιρασμένες. Τα σημερινά δεδομένα, η ήδη ανεπτυγμένη πραγματικότητα και οι σηματοδοτημένες ευρύτερες επιδιώξεις, εγείρουν πραγματι βάσιμες ελπίδες αλλά και φόβους και διλήμματα.

4.1. Οι ελπίδες

Το σημερινό προφίλ της Ευρώπης της Υγείας –το τι έχει ήδη συντελεστεί και το τι ευρέως πλέον επιδιώκεται– αντικειμενικά εγείρει, όπως είναι φυσικό, βάσιμες ελπίδες ως προς τη μελλοντική ολοκλήρωσή της:

– Ελπίδες πρώτα ότι η πορεία, ή καλύτερα η διαδικασία ανάπτυξης δεν μπορεί πια να είναι ανατρέψιμη καθώς από τότε που πήρε μια νέα τροπή, εδώ και 20 περίπου χρόνια, όχι μόνο δεν έχει ανακοπεί, αλλά διαρκώς ενισχύεται.

– Ελπίδες στη συνέχεια ότι η Ευρώπη της Υγείας, τόσο ως πραγματικότητα όσο και ως επιδίωξη, έχει αποκτήσει πλέον μια ίδια δυναμική ώστε να αναπτύσσεται συνεχώς παρόλα τα ακόμα υπάρχοντα πολιτικά και κοινωνιολογικά εμπόδια, κάτι το οποίο επαληθεύεται απολύτως τουλάχιστον στον ευρωκοινοτικό χώρο. Χαρακτηριστικό, και τελείως πρόσφατο, παράδειγμα οι διαπραγματεύσεις και τα προσχέδια για την αναμόρφωση των ιδρυτικών κοινοτικών συνθηκών ενόψει της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου, μεταξύ των άλλων, συζητείται επίσημα και η επέκταση των κοινοτικών αρμοδιοτήτων στον τομέα της δημόσιας υγείας...

– Ελπίδες ακόμα ότι η ανάπτυξη αυτή δε θα είναι μια απλή γραμμική ανάπτυξη αλλά θα είναι μια, όχι πολύ μακρινή, ολοκλήρωση τόσο σε επίπεδο θεσμών, όσο και σε επίπεδο ουσίας.

– Ελπίδες τέλος, και πάνω από όλα, ότι η ολοκλήρωση αυτή θα σημάνει και την εμφάνιση μιας αληθινά ενωμένης Ευρώπης, που θα εγγυάται σε όλους χωρίς αποκλεισμούς την απόλαυση μιας καλύτερης ζωής και υγείας.

Από αυτήν την άποψη το φλέγον ζήτημα δεν είναι πλέον το εάν, αλλά σε ποιο βαθμό και πως ακριβώς η «πραγματική» Ευρώπη της Υγείας θα ταυτισθεί με την επιδιωκόμενη. Εδώ ακριβώς εγείρονται κατ' αρχάς ορισμένοι ευνόητοι φόβοι και εν συνεχεία μερικά αναπόφευκτα διλήμματα.

4.2. Οι φόβοι

Το σήμερα της Ευρώπης της Υγείας όσο εγείρει βάσιμες ελ-

πίδες για μια δυναμική ανάπτυξη και ολοκλήρωσή της στον ορίζοντα του 2.000, άλλο τόσο εγείρει και φόβους όσον αφορά τη μελλοντική πραγματικότητα και τις ενδεχόμενες συνέπειες αυτής της ολοκλήρωσης.

– Φόβους κατ’ αρχάς, ότι η δρομολογημένη οικοδόμηση της Ευρώπης της Υγείας σταδιακά θα αποστερήσει παντελώς από τα ευρωπαϊκά κράτη τη δυνατότητα να χαράσσουν και να ασκούν ίδια ανεξάρτητη υγειονομική πολιτική και κατ’ επέκταση ανεξάρτητη κοινωνική πολιτική, με γνώμονα τις εθνικές ιδιομορφίες και την έννοια του «εθνικού συμφέροντος». Είναι η παλιά διαμάχη ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό (που άπτεται του θέματος της εθνικής κυριαρχίας και που εμφανίζεται σε όλη της την οξύτητα στο ευρωκοινοτικό πλαίσιο³¹), μεταφευμένη σε έναν από τους πιο ευαίσθητους τομείς εκδήλωσης και άσκησης της κρατικής εξουσίας, τον κοινωνικό τομέα στην ευρύτερή του έννοια.

– Φόβους ακολούθως ότι η αναπτυσσόμενη Ευρώπη της Υγείας, με την προώθηση της διακυβερνητικής συνεργασίας και σύγκλισης στην υγεία μπορεί να οδηγήσει σε μια υπερενίσχυση του κρατικού λόγου στα θέματα υγείας που θα περιορίζει την ανάληψη ευθύνης και την ενεργό συμμετοχή των μη κυβερνητικών ομάδων και φορέων στην αντιμετώπιση των διοικητικών, ιατρικών και κοινωνικών προβλημάτων του τομέα υγείας. Πρόκειται βέβαια για την επίσης παλιά ανταγωνιστική σχέση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, μεταξύ κρατικού παρεμβατισμού και ιδιωτικής πρωτοβουλίας μεταξύ πολιτικής εξουσίας και κοινωνίας των πολιτών εν τέλει, που τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται και στη περιοχή της υγείας και μάλιστα με ιδιαίτερη οξύτητα από τη στιγμή που περνάει κρίση στην Ευρώπη το «κράτος-πρόνοιας»³² και αμφισβητείται έντονα το προβάδισμα στην κοινωνική αλληλεγγύη και από τη στιγμή που η ρύθμιση αυτής της σχέσης αντιμετωπίζεται πια όχι μόνο στο εθνικό αλλά και στο διεθνικό επίπεδο³³.

– Φόβους τέλος, μήπως η επιδίωξη ανάπτυξης μιας κοινής πολιτικής σε διεθνές περιφερειακό επίπεδο οδηγήσει σε μια ομοιομορφία υγειονομικής παρέμβασης και δράσης, σε έναν άκαμπτο και αυταρχικό κεντρικό σχεδιασμό μάλλον αδιάφορο της εθνικής και της τοπικής παραμέτρου, και γι’ αυτό αναποτελεσματικό. Τόσο από άποψη καταστολής όσο, και κυρίως, από προληπτικής άποψης, όπου οι ενέργειες συχνά απευθύνονται και εφαρμόζονται σε μικροκλίμακες³⁴. Και ακόμα μήπως αποτελέσει άλλοθι, δούρειο ίππο, για την ενοποίηση της Ευρώπης μέσα από την ισοπέδωση των υφιστάμενων διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων και παραδόσεων ή μέσα από τη διοικητική επιβολή ενός και μό-

νου προτύπου, απογυμνώνοντας έτσι τη σφυρηλατούμενη ευρωπαϊκή πραγματικότητα από τη δυναμική και την πρωτοτυπία της, που έγκειται στη διαρκή αξιοποίηση και σύνθεση του μοναδικού πλουραλιστικού, πολυπολιτισμικού της χαρακτήρα³⁵.

Οι φόβοι αυτοί, αν εξαιρέσουμε το γενικότερο ζήτημα της ανησυχίας του έθνους-κράτους και των οργανωμένων πολιτικών του ομάδων μπροστά στο ενδεχόμενο μιας ριζοσπαστικής αναδιατύπωσης του παραδοσιακού τους ρόλου στη σφαίρα της εξουσίας, είναι ως ένα βαθμό κατανοητοί. Οι κίνδυνοι της γραφειοκρατικής διολίσθησης, της ομοιομορφίας ή της ισοπέδωσης στο όνομα της Ευρώπης της Υγείας είναι όντως υπαρκτοί. Καθ' όσον αφορά τα ευρωκοινοτικά όργανα, αυτά δείχνουν να έχουν επίγνωση των κινδύνων αυτών, συνείδηση των φόβων που εγείρονται. Απόδειξη, το ότι επιζητούν να προσκολλήσουν όλο και πιο πολύ τους πολίτες και τα αντιπροσωπευτικά τους όργανα στην κοινοτική διαδικασία και τους μηχανισμούς της, το ότι προτάσσουν όλο και πιο εμφανώς την αρχή της «επικουρικότητας» στην παρέμβασή τους στον τομέα της υγείας ή ακόμα, το ότι κυρίως σε ότι αφορά την κανονιστική τους δράση χρησιμοποιούν κατά περίπτωση τα πιο ευέλικτα νομικά τους εργαλεία, αποφάσεις, συστάσεις ή οδηγίες-πλαίσιο, στοχεύοντας μέχρι σήμερα περισσότερο στην ομοιογένεια, βάση της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης, παρά στην ομοιομορφία.

Όσο όμως είναι ευνόητοι οι φόβοι αυτοί, άλλο τόσο εμφανίζονται πέραν του δέοντως διογκωμένοι από το γεγονός και μόνο ότι δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί μια αρμονική σχέση ανάμεσα στο υπερεθνικό και το εθνικό, στη δημόσια και ιδιωτική του έκφανση. Διότι όπως δείξαμε η Ευρώπη της Υγείας υπάρχει και συνεχώς αναπτύσσεται και στους τρεις αυτούς χώρους και μάλιστα αγγίζει μια κρίσιμη καμπή στην ανάπτυξή της καθώς το μέχρι σήμερα κεκτημένο είναι φυσικό να ενεργοποιεί εσωγενείς και εξωγενείς δυναμικές ολοκλήρωσης. Εδώ ακριβώς δίπλα στους φόβους και συνυφασμένους με αυτούς, εγείρονται μερικά αναπόφευκτα, όσο και κρίσιμα, διλήμματα.

4.3. Τα διλήμματα

Το αρκετά προχωρημένο στάδιο και κυρίως οι φόβοι που εκδηλώνονται με αφορμή αυτό, εγείρουν ορισμένα διλήμματα γύρω από το τι πρέπει να γίνει από εδώ και πέρα (ιδιαίτερα στον ευρωκοινοτικό χώρο) προκειμένου να καθησυχασθούν οι ανησυχίες

και να δικαιωθούν οι ελπίδες που συνοδεύουν την ανάπτυξη της Ευρώπης της Υγείας.

Διλήμματα κατ' αρχάς που έχουν να κάνουν με την ολοκλήρωση της οικοδόμησης του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου υγείας. Ήτοι: πρέπει άραγε να πειστούν οι κρατικές και διακρατικές οντότητες ώστε να συνεχίσουν να είναι οι ατμομηχανές στην όλη διαδικασία οικοδόμησης ή είναι καλύτερα να συγκρατηθούν αφήνοντας εφεξής περισσότερο ελεύθερο πεδίο στις πρωτοβουλίες της κοινωνίας; Με άλλα λόγια το αύριο της Ευρώπης της Υγείας πρέπει να φέρει περισσότερο τη σφραγίδα της δημόσιας βούλησης ή της βούλησης των πολιτών; Επιπλέον, σε ότι αφορά τη δημόσια βούληση, αυτή πρέπει εφεξής να κατευθυνθεί κυρίως στο λειτουργικό επίπεδο με την αξιοποίηση και ενίσχυση των δυνατοτήτων των υφιστάμενων ευρωπαϊκών υγειονομικών μηχανισμών, ή μήπως πρέπει να στοχεύσει το επίπεδο των θεσμών; Με την πλήρη ανάδειξη, στο πλαίσιο των υπάρχοντων ευρωπαϊκών οργανισμών που αναπτύσσουν δραστηριότητα υγείας, ιδιαίτερων υγειονομικών θεσμικών οργάνων προικισμένων με ευρύτερες αρμοδιότητες και εξουσίες, κάτι που όμως προϋποθέτει την αντιμετώπιση του ευαίσθητου ζητήματος της εθνικής κυριαρχίας.

Διλήμματα επίσης εγείρονται που έχουν σχέση περισσότερο με την ανάπτυξη μιας κοινής πολιτικής στη δημόσια υγεία. Έτσι, η βάση της ανάπτυξης πρέπει να είναι η κοινή άμυνα έναντι των κοινών υγειονομικών απειλών και συνεπώς η κοινή δράση στο πεδίο της στενά εννοούμενης προστασίας και των κατασταλακτικών μέτρων; Ή μήπως πρέπει να προτιμηθεί η κοινή επιθετική δράση προς την κατεύθυνση της απάλειψης των κινδύνων, μια ευρεία δηλαδή δράση στον τομέα της δημόσιας υγείας που να συμπεριλαμβάνει και κοινές ενέργειες για την προαγωγή της υγείας και την επίλυση των προβλημάτων που συνδέονται με αυτήν (π.χ. αύξηση των δαπανών στην υγεία); Λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν πρόκειται περί της εκπόνησης ιατρικής στρατηγικής, το δίλημμα δεν τίθεται τόσο σε καθαρά ιατρικό επίπεδο, όσο σε πολιτικό υπό την έννοια της επιλογής της πιο ευνοϊκής πλατφόρμας για την προώθηση της ευρωπαϊκής πολιτικής της υγείας. Επίσης για τη διαμόρφωση τελικά ενός κοινού προγράμματος, από πλευράς ευρωπαϊκής οργάνωσης που έχει σημειώσει και τη μεγαλύτερη πρόοδο προς αυτήν την κατεύθυνση αρκεί μόνο η –οποσδήποτε αναγκαία– αύξηση της θεσμικής της δράσης, ή πρέπει να δει το φως και ένα γραπτό κείμενο, που θα διατυπώνει τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές, όπως γίνεται ήδη τομεακά π.χ. με το πρόγραμμα δράσης «η Ευρώπη κατά του Καρκίνου»; Και ακόμα, η

ευρωκοινοτική οργάνωση πρέπει άραγε να προχωρήσει, στα πλαίσια μιας αναθεώρησης των Συνθηκών, στη διατύπωση ειδικών διατάξεων σχετικά με την κοινοτική πολιτική στον τομέα της υγείας, ή μήπως η ύπαρξη ενός δεδομένου ρητού θεσμικού πλαισίου θα περιορίσει την ευελιξία και τη δυναμικότητα που έχει σήμερα αυτή η πολιτική αναπτυσσόμενη ακόμα σε μεγάλο βαθμό στην περιοχή των άδηλων κοινοτικών εξουσιών; Εν πάσει περιπτώσει είναι φανερό ότι οι προβληματισμοί που ανακύπτουν ξεκινούν στην πλειοψηφία τους από θετική βάση και δεν επισκιάζουν τις ελπίδες που σήμερα έχουν δημιουργηθεί, επιτρέποντας έτσι μια συγκρατημένη αισιοδοξία ότι μπορεί στο προσεχές μέλλον να κερδηθεί αυτό που αποτελεί το βαθύτερο στοίχημα της Ευρώπης της Υγείας: Να δει το φως δηλαδή ένας πραγματικά ολοκληρωμένος ευρωπαϊκός χώρος ασφάλειας, σταθερότητας, ευημερίας και ευζωίας σε όλη την έκταση της Ευρώπης και ο οποίος θα χρησιμεύσει και ως πρότυπο για ολόκληρη την ανθρωπότητα που ακόμα μαστιζείται σε μεγάλο βαθμό από τους πολέμους, τη φτώχεια και τις επιδημίες.

5. Σημειώσεις

Βλέπε για παράδειγμα από την πρόσφατη βιβλιογραφία, Agnes Leclerc, «Vers l' Europe de la Santé: de l' Europe des Marchands a l' Europe des citoyens», στο *Revue Francaise des Affaires Sociales*, 1988, no Hors-série: Europe. La dimension sociale, σ. 119-132, Maryse Cassan, *l' Europe Communautaire de la Santé*, Paris, Economica, Coll. Cooperation et Developpement, 1989. Βλέπε επίσης τα πρακτικά του συμποσίου, *Où en est l' Europe de la Santé?*, Paris 1988, Institut des Sciences de la Santé, Série Europe Blanche X, 1988. Με την ευκαιρία αυτή θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας γύρω από την Ευρώπη της Υγείας, είτε συνολικά είτε σε επιμέρους τομείς, είναι γαλλόφωνη, και ιδιαίτερα γαλλική. Αυτό εξηγείται και από το γεγονός ότι η Γαλλία υπήρξε από παλιά και συνεχίζει και σήμερα να είναι ένας από τους πρωταγωνιστές, σε δημόσιας και ιδιωτικής βάσης, στην οικοδόμηση της Ευρώπης της Υγείας.

2. Θάνος Κ. Διαμαντόπουλος, *Ευρωπαϊκή Οικοδόμηση και Υγεία. Η παρέμβαση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην Υγεία, κυοφορία μιας κοινής πολιτικής;*, Ηράκλειο, Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής, Τμήμα Κοινωνικής και Οικογενειακής Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1990.

3. Μέχρις στιγμής, από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της Ευρώπης της Υγείας. Μια εξήγηση είναι ότι μέχρι σήμερα η διεθνής έρευνα ενδιαφέρθηκε για την Ευρώπη της Υγείας περισσότερο έμμεσα ή σε αποσπασματική βάση. Από την άλλη πλευρά η απουσία ενός ορισμού μαρτυρεί ανάγλυφα και τις δυσκολίες πραγμάτωσης

αναγνώρισης) της Ευρώπης της Υγείας.

4. Για το ιστορικό του εγχειρήματος της «Ευρωπαϊκής Κοινότητας της Υγείας» και για την ιδέα της Ευρώπης της Υγείας όπως εκφράστηκε τότε βλέπε, «Notes et Documents concernant la Communauté Européenne de la Santé», στο Notes et Etudes Documentaires, 1953, 1.718. Επίσης P. Theil, «Essais sur le pool blanc de la santé», στο Annales de médecine sociale, Nov. 1952, σ. 498-515. Για τα αίτια της αποτυχίας του εγχειρήματος και μια κριτική αποτίμηση της όλης προσπάθειας βλέπε, M. Cassan, όπ.π., σημ. 1, σ. 21-26.

5. Βλέπε ενδεικτικά μέσα από τα πιο πρόσφατα δείγματα αυτής της βιβλιογραφίας (προσθετικά σε A. Leclerc, και επ. M. Cassan, όπ.π., σημ. 1), Françoise Massart-Pierard, Vers une politique commune de la santé?, στο Fr. Massart-Pierard (dir), *Europe de la Santé: Hasard et/ou Nécessité?*, Louvain –La– Neuve, Academia, Coll. Eurospectives, 1988, σ. 27-65. Επίσης Marc Duriez, Europe: la santé intégrable?, στο *Solidarité-Santé* (Etudes Statistiques), 1989, 1 (Dossier: L'Europe de la Santé), σ. 9-19.

6. Βλέπε για παράδειγμα, Michel Merle, *La politique étrange-re*, Paris, P.U.F., Coll. Perspectives Internationales, 1984.

7. Βλέπε ενδεικτικά, Michel Beaud, «L'Etat National en question», στο *L'Événement Européen*, 1988, 3-4, σ. 139-147, J.P. Jacque, «La Communautarisation des politiques nationales», στο Pouvoirs, 1989, 48, σ. 29-38.

8. WHO-UNICEF, «Declaration of Alma-Ata on Primary Health Care», στο Health for all, W.H.O., Geneva, Series no 1, 1978.

9. Το οποίο συνενώνει σε μια λειτουργική ενότητα το δημόσιο και το ιδιωτικό δίκαιο της υγείας στις εθνικές και διεθνείς τους εκφάνσεις. Βλέπε ενδεικτικά, J.M. Audy, *Le droit de la santé*, Paris, Themis, 1981, J.M. Forges, *Le droit de la santé*, Paris, P.U.F., Coll. Que sais-je?, 1986.

10. Υπό την έννοια ότι αναπτύσσεται κυρίως στις προηγμένες δυτικές χώρες παίρνοντας σαν αφετηρία την κατάσταση που επικρατεί σ' αυτές τις βιομηχανικές κοινωνίες. Βλέπε σχετικά, Michel Belanger, *Droit international de la santé*, Paris, Economica, 1983, και Michel Belanger, *Les Communautés Européennes et la santé (Droit communautaire de la santé)*, Presses Universitaires de Bordeaux, 1985, όπου εμφανίζεται επιπλέον και η διάκριση μεταξύ γενικού διεθνούς δικαίου της υγείας (κανόνες των, με υγειονομικό αντικείμενο ή υγειονομικές αρμοδιότητες, παγκόσμιων οργανώσεων) ως «τρίτοκοσμικού», και διεθνούς περιφερειακού δικαίου της υγείας (ευρωκοινοτικό και ευρωπαϊκό, του Συμβουλίου της Ευρώπης) ως «δυτικού».

11. Το δικαίωμα στην υγεία, σαν ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, εμφανίζεται στο Προοίμιο του Καταστατικού Χάρτη της Π.Ο.Υ. και στο άρθρο 25-1 της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 10ης Δεκεμβρίου 1948, του ΟΗΕ. Μπορεί να ερμηνευθεί ως «δικαίωμα στη φροντίδα υγείας» σύμφωνα με το Προοίμιο της Π.Ο.Υ. ή ως «δικαίωμα στην προστασία της υγείας» όπως π.χ. αναφέρει η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Χάρτα της 18ης Οκτωβρίου 1961 στο άρθρο 11. Για μια αρκετά πλήρη εικόνα του διαλόγου που αναπτύσσεται γύρω από το δικαίωμα στην υγεία βλέπε ενδεικτικά, Académie de droit international de la Haye, «Droit à la santé en tant que droit de l'homme», colloque La Haye 1978, στο Recueil des cours de l'Académie...», 1979. (Ιδιαίτερα βλέπε, W. Nonnemacher, *Cooperation internationale et*

initiative privée, σ. 270-277 και C.M. Vignes, *Le droit à la santé et la C.E.E.*, σ. 312-318).

12. Όπως π.χ. το δικαίωμα στη ζωή ή το δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής ζωής που εγγυάται η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης της 4ης Νοεμβρίου 1950. Οι συζητήσεις που προαναφέραμε περιλαμβάνουν ακριβώς και το ζήτημα της προσχώρησης της ΕΟΚ στη σύμβαση αυτή.

13. Βλέπε ενδεικτικά, Ministère de la Santé Publique et de la Sécurité Sociale, *Rapport du Comité d' étude pour un programme européen de la santé*, Paris, La Documentation Sociale, 1974. Επίσης C. Ham, M. Mill, *The policy process in the modern capitalist state*, Brighton, Sussex, Wheatsheaf Books, 1985. Για την ευρωπαϊκή εκδοχή, σε αντιδιαστολή με την αμερικανική, του κράτους πρόνοιας και τα ζητήματα που εγείρονται στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ενοποίησης βλέπε, Thierry de Montbrial (dir), «L' Europe une volonté en pointilles, 3. Les enjeux sociaux», στο Rasmès, Paris, Atlas-Economica και Ifri, 1986/87, σ. 339-353.

14. Michel Belanger, «Quel Bilan pour le droit communautaire de la santé?», στο *Europe de la Santé: Hasard et/ou Nécessité?*, όπ.π., σμ. 5, σ. 67-77.

15. Βλέπε σχετικά Michel Belanger, «La droit communautaire de la santé: un droit en formation lente», στο *Cahiers du Droit*, 1985, Tome II, σ. 184-208. Επίσης, M. Belanger, *Les Communautés Européennes et la santé*, όπ.π., σμ. 10, Fr. Massart-Pierard, *Vers une politique commune de la santé?*, όπ.π., σμ. 5 και M. Cassan *L' Europe Communautaire de la Santé*, όπ.π., σμ. 1.

16. Για την αρχή αυτή βλέπε χαρακτηριστικά, από τον εν εξελίξει νέο διάλογο ενόψει της αναθεώρησης των ιδρυτικών κοινοτικών συνθηκών, Raymond Rifflet, «Reflexions sur l' espace social européen», στο *Revue Française des Affaires Sociales*, όπ.π., σμ. 1, σ. 7-18, V. Giscard D. Estaing, *Le principe de subsidiarité, rapport au nom de la commission institutionnelle*, 27 Avril 1990, Doc P.E. 139-203. Από τα παλαιότερα κείμενα βλέπε κυρίως, Altiero Spinell, *Vers l' Union Européenne*, 6ème Conférence J. Monnet. 13 Juin 1983, Luxembourg, Office des Publications officielles des C.E., 1984.

17. Βλέπε σχετικά γι' αυτό το θέμα τα στοιχεία και τις εκτιμήσεις που εμφανίζονται στις ετήσιες «Εκθέσεις περί ελέγχου της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου» που υποβάλλει από το 1984 η Επιτροπή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (δημοσ. στην Επισ. Εφ. Ε.Κ., σειρά C), και που συνιστούν το πολιτικό σκέλος του ελέγχου της εφαρμογής. Επίσης βλέπε τα ετήσια *Aperçus de travaux de la Cour de Justice de C.E.* (τελ. διαθέσιμο 1986/87) για το νομολογιακό σκέλος του ελέγχου της εφαρμογής. Πρόκειται φυσικά για μια συγκριτικά με το παρελθόν θετική στάση που διαπιστώνεται, εάν αναλογιστεί κανείς ότι η υγεία αποτελεί έναν από τους κατ' εξοχήν τομείς όπου τα Κράτη-μέλη παραδοσιακά εμφανίζονται τουλάχιστον απρόθυμα στην έγκαιρη, ορθή, πλήρη και ανεμπόδιστη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου.

18. Βλέπε σχετικά, Conseil de l' Europe, «La petite Europe de la protection sanitaire et sociale a 20 ans», στο *Annuaire Européen*, 1968, σ. 475-480, P. Laroque, «Le plan quinquennal du Conseil de l' Europe 1976-1980. Santé Publique», στο *Le Progres Social*, 1976, 152, σ. 25-30, Council of Europe, *Protection*

of Public Health, Activity Report 1987-1988. *Partial Agreement in the Social and Public Health*, Strasbourg, 1978, C. Wolfs, J. Masson, «Contribution du Conseil de l' Europe à une politique sanitaire et hospitaliere européenne: une approche critique», στο *Techniques Hospitalieres*, 1987.

19. WHO, *Targets for Health for all. Targets in support of the European regional strategy for health for all*, Copenhagen, WHO, Regional Office for Europe, 1985.

20. Η αποκεντροποίηση και η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Γραφείου της στην Κοπεγχάγη δύσκολα πράγματι μπορεί να θεωρηθεί σαν δείγμα μιας τέτοιας κατεύθυνσης. Βλέπε ενδεικτικά, C.H. Vignes, «Le regionalisation de l' O.M.S.», στο *Regionalisme et universalisme dans le droit international contemporain*, colloque SFDI, Bordeaux 1976, Pedone, 1976, σ. 189-200. Για τις τελευταίες σχετικές αντιλήψεις της Π.Ο.Υ., βλέπε ενδεικτικά, J.E. Asvall, «Για τη θελτώση της υγείας στην Ευρώπη: η Π.Ο.Υ. και η ευρωπαϊκή ενοποίηση», στο *Τα συστήματα υγείας και η πρόκληση της Ευρώπης μετά το 1992*, διεθνές συμπόσιο Ευρώπη-Υγεία '92, Αθήνα, 1990, Τα Νέα, Δ.Ο.Λ., 1991, σ. 21-31.

21. Βλέπε ενδεικτικά, Van der Werff (ed.), *Public Administration and Health Services in Western Europe*, Vol II, European Inst. of Publ. Adm., Maastricht, 1984, Pierre Mouton, «Les systems de santé en Europe de l' Ouest», στο *Problèmes Economiques*, 1986, 1966, σ. 24-30. J. Fox (ed.), *Health inequalities in European Countries*, Aldeshor, Gower, 1989. J. Le Grand, Συγκλίσεις στην υγεία και στα συστήματα υγείας μετά το 1992. Η σύγκλιση στην υγεία και στις πολιτικές υγείας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, στο συμπόσιο Ευρώπη-Υγεία '92, όπ.π., σημ. 20, σ. 185-196.

22. Fr. Massart, όπ.π., σημ. 5, σ. 62.

23. Με σπουδαιότερες τη Μόνιμη Επιτροπή Ιατρών της ΕΟΚ, που έχοντας ως ιδρυτικό σκοπό την εκπροσώπηση του ιατρικού σώματος στα κέντρα αποφάσεων της ΕΟΚ έχει αναδειχθεί σήμερα σε προνομιακό συνομιλητή της ΕΟΚ και μοναδικό και διακλαδικό εκπρόσωπο του ιατρικού σώματος, και τη Διεθνή Διάσκεψη των Ιατρικών Συλλόγων και Παρεμφερών Οργανισμών. Για το έργο τους βλέπε ενδεικτικά, J. Moulin, *L' Europe et la Déontologie*, στο *Le Caduceé*, 1987, 340, σ. 52-53.

24. Βλέπε σχετικά, «Les associations d' aide au Tiers Monde (ONG) a la croisée des chemins», στο *Problèmes politiques et sociaux*, 1989, 615 (dossier).

25. Βλέπε σχετικά στο *Où en est l' Europe de la Santé?*, όπ.π., σημ. 1, σ. 109-123.

26. Βλέπε σχετικά, André-Gwenaél Pors, «L' Europe des Hopitaux. Force et Necessités», στο *L' Evénement Européen*, 1989, 8, σ. 139-167.

27. Αξίζει να επισημανθεί με την ευκαιρία ότι, από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, δεν υπάρχει μέχρις στιγμής καμιά συνολική μελέτη που να ασχολείται ειδικά με το φαινόμενο των ευρωπαϊκών μη κυβερνητικών οργανώσεων. Μια πρώτη προσέγγιση μόλις επιχειρείται με το *Les Associations et l' Europe*, CNVA, Paris, La Documentation Francaise, 1990. Το ίδιο παρατηρείται μέχρι στιγμής και στην περίπτωση των ευρωπαϊκών μη κυβερνητικών οργανώσεων που αναπτύσσουν δραστηριότητα στο χώρο της υγείας.

28. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι μια σειρά από πολιτικές πρωτο-

βουλίες για την ολοκλήρωση της Κοινοτικής Ευρώπης, από τα κατά καιρούς σχέδια για την προώθηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης έως την ιδέα της «κοινωνικής διάστασης της Κοινής Αγοράς» (που πρωτοπαρουσίασε ο Fr. Mitterand το 1981) ή ακόμα την πρωτοβουλία της «Ευρώπης των Πολιτών», προέρχονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από πολιτικούς του αριστερού φάσματος. Για μια αρκετά πλήρη εικόνα των πολιτικών πρωτοβουλιών για την ευρωκοινοτική ολοκλήρωση βλέπε ενδεικτικά, Roy Price, *The Dynamics of European Union*, London, Croom Helm, 1987. Για την αριστερά και την προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης βλέπε επίσης σχετικά, Enriqué Baron Crespo «L' Horizon '92 et la gauche», και David Martin, *Les échéances de la gauche européenne*, στο *L' Evénement Européen*, όπ.π., σμ. 7, σ. 25-40, και σ. 103-123 αντίστοιχα.

29. Μέσα από συχνές εκθέσεις πρωτοβουλίας και σχέδια ψηφίσματος κυρίως της Επιτροπής περιβάλλοντος, δημόσιας υγείας και καταναλωτών, μέσα από ψηφίσματα της ολομέλειάς του και μέσα από αναρίθμητες γραπτές και προφορικές ερωτήσεις των βουλευτών του όχι μόνο έχει ενδιαφερθεί για τα θέματα υγείας αλλά και έχει επανειλημμένα ζητήσει την οικοδόμηση μιας Ευρώπης της Υγείας και μάλιστα υπό την έννοια της εκπόνησης μιας συνολικής κοινοτικής στρατηγικής στον τομέα της υγείας. Για όλα αυτά καλό είναι να ανατρέξει κανείς, για μια συνοπτική ενημέρωση στα ετήσια «Θεματολογικά Δελτία για το Ε.Κ. και τις δραστηριότητες των Ε.Κ.», Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ε.Κ., σειρά L για τα ψηφίσματα, σειρά C για όλες τις υπόλοιπες δραστηριότητές του.

30. Βλέπε ενδεικτικά, Alan Silman & Shane Allwright, *Elimination or Reduction of diseases? Opportunities of Health Action in Europe*, Oxford University Press, 1988. Βλέπε επίσης τους προβληματισμούς που ανεπτύχθησαν στο συμπόσιο Ευρώπη-Υγεία '92, όπ.π., σμ. 20.

31. Η ομιλία της Μάργκαρετ Θάτσερ στο κολλέγιο της Brugges στις 20 Σεπτεμβρίου 1988, αλλά και οι πρόσφατες σοβαρές δυσκολίες που παρουσιάζονται στο θέμα της Πολιτικής και Οικονομικής-Νομισματικής Ένωσης της Κοινότητας δείχνουν ανάγλυφα την οξύτητα της διαμάχης. Γενικότερα για τη διαμάχη εθνικού-υπερεθνικού βλέπε ενδεικτικά, Centre Universitaire de Recherches Européennes et Internationales, *colloque sur le Dialogue International*, Grenoble, CUREI, 1990.

32. Βλέπε ενδεικτικά για το θέμα, Yves Cannac et Pierre Rosanvallon, «Que faire de l' Etat?», στο *Debat*, 1983, no 26. Επίσης Pierre Rosanvallon, «Crise et avenir de l' état-providence», *Le Figaro*, 20-21 Fevrier 1982.

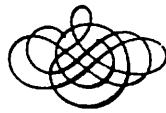
33. Βλέπε σχετικά, Sylvain Wickham, «Moins d' Etat en Europe?», στο *Commentaire*, 1989, 48, σ. 779-786.

34. Βλέπε ενδεικτικά Μιχάλης Φιορέτος, «Νοσοκομειακή Περιθαλψη και Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας», εισήγηση στο 1ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Περιφέρειας Κρήτης, Ηράκλειο, Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής, Προγράμματα Π.Π.Δ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1988.

35. Βλέπε σχετικά για το χαρακτήρα του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, Edgar Pisani, «L' Europe ni marche ni état», στο *L' Evénement Européen*, όπ.π., σμ. 7, σ. 7-9.

36. Το δίλημμα εγείρεται καθώς υπάρχουν σήμερα απόψεις που υπο-

στηρίζουν ότι με τις ειδικές διατάξεις της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης για τις λεγόμενες «νέες πολιτικές» (π.χ. περιβάλλοντος, έρευνας και τεχνολογίας κ.λπ.) παρατηρείται μία περιχαράκωση, μία επιβράδυνση της ανάπτυξης τους που ίσως θα έλλειπε εάν αυτές συνέχιζαν να αναπτύσσονται με βάση κυρίως τη γενική διάταξη του άρθρου 235 της Συνθ. ΕΟΚ. Βλέπε σχετικά, J.P. Jacque, όπ.π., σημ. 7.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΩΝ

Μαρξιστικές επεξεργασίες για τον πόλεμο

Της Σύνταξης: Δέκα χρόνια Θέσεις.

Της Σύνταξης: Η πολιτική στον αστερισμό του φόβου

Σ. Βαβδινόγ: Μερικά από τα αδιέξοδα της μακεδονικής πολιτικής της Ελλάδας

Δ. Δημούλης και Χρ. Γιαννούλη: Έθνη, τάξεις, πολιτική. Αναφορά στις μαρξιστικές επεξεργασίες για τον πόλεμο (Μέρος Γ').

Α. Χρύσης: Ηγεμονία και πολιτική συμμαχιών: Σκέψεις και σχόλια στο φως της γκραμσιανής διάκρισης πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών

Τ. Κυπριανίδης: Επιστημολογικές προεκτάσεις της «Διαλεκτικής της Φύσης» του Ένγκελς

Λ. Μαρούδας: Αίτια και προοπτικές του απεργιακού κινήματος στην ΕΣΣΔ, 1989-1991. (Η εργατική αντίσταση στα «εκσυγχρονιστικά» οράματα της περестρόικα)

Χ. Τυροβούζης: Ιστορία ... χωρίς τελειωμό; (Ο ΣΥΝ «επαναπροσδιορίζεται»)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Ο Δημήτρης Δημούλης γράφει για τα βιβλία:

♦ Καρλ Μαξ: *Εμπόρευμα και χρήμα*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια του Γ. Σταμάτη

♦ Θ. Παπαχρίστου (επιμ.): *Νεοφιλελευθερισμός και δίκαιο. Μια κριτική προσέγγιση*

Κοινωνικές τάξεις και ταξική πάλη

Ανδρέας Μοσχονάς*

Έχει περάσει περίπου ενάμιση αιώνας από τότε που διατυπώθηκε η ιστορική φράση: «Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων». Με τη διευκρίνιση μάλιστα ότι «η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις», με την έννοια ότι η κοινωνία ολόκληρη «όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δύο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μια με την άλλη: στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο» (Μαρξ και Ένγκελς, 1948).

Σήμερα, παρόλο που θρискόμαστε ακόμη στην εποχή της «σύγχρονης αστικής κοινωνίας», οι προβληματισμοί στα θέματα αυτά πληθαίνουν και τα ερωτήματα προβάλλουν αμείλικτα: Είναι οι σύγχρονες αστικές κοινωνίες, ταξικές κοινωνίες; Εάν ναι, ποια είναι η συγκεκριμένη κοινωνική δομή τους, και πως συγκροτούνται οι κοινωνικές τάξεις σ' αυτές; Υπάρχει στις κοινωνίες αυτές κοινωνικό υποκείμενο κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών; Εάν ναι, το υποκείμενο αυτό συμπυκνώνεται στην κλασική έννοια του «προλεταριάτου» και της «εργατικής τάξης» ή διαφοροποιείται από αυτή; Εάν όχι, ποια είναι η προοπτική κοινωνικών αλλαγών στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες;

Τα ερωτήματα αυτά ήρθαν στη σκέψη μου με αφορμή το σχετικό πρόσφατο βιβλίο του Ralph Miliband (1991) στο οποίο ο συγγραφέας διερευνά το θέμα της ταξικής πάλης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Σε ότι ακολουθεί θα προσπαθήσω: α) να παρουσιάσω κριτικά τις κύριες θέσεις της ανάλυσης του συγγραφέα του βι-

* Ειδικός Επιστήμων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

βλίου αυτού, και β) να τοποθετήσω την ανάλυση αυτή στο πλαίσιο του ευρύτερου επιστημονικού προβληματισμού για τις κοινωνικές τάξεις και την ταξική πάλη στο σύγχρονο καπιταλισμό.

I

A. Η ταξική ανάλυση, σύμφωνα με το συγγραφέα, σχετίζεται άμεσα με την ταξική πάλη και αντιπροσωπεύει την πιο χρήσιμη αναλυτική προσέγγιση για την ερμηνεία της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η ταξική ανάλυση είναι μια μέθοδος ανάλυσης η οποία στηρίζεται στην πίστη ότι η ταξική πάλη βρίσκεται στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής από πολύ παλιά μέχρι σήμερα. Το αντικείμενό της γι' αυτό αφορά το περιεχόμενο αυτής της πάλης, τη μορφή την οποία παίρνει στις διάφορες ιστορικές συγκυρίες, τα ιδεολογικά στοιχεία κάτω από τα οποία διεξάγεται αυτή, το χαρακτήρα των πρωταγωνιστών, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι ταξικές σχέσεις γενικά επηρεάζουν την κοινωνική και πολιτική ζωή.

Έτσι το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι εύλογο: είναι ταξικές οι σύγχρονες αστικές κοινωνίες; Η απάντηση του συγγραφέα είναι καταφατική και στηρίζεται στην ανάλυση της ταξικής δομής των κοινωνιών αυτών. Από τη μια μεριά είναι η άρχουσα τάξη η οποία αποτελείται από δύο μέρη: την ελίτ εξουσίας που περιλαμβάνει την πολιτική ελίτ και την οικονομική ελίτ, και την αστική ή ανώτερη μεσαία τάξη που περιλαμβάνει τους επιχειρηματίες και τους επαγγελματίες που κατέχουν αξιώματα και γνώσεις. Αυτή η άρχουσα τάξη έχει για πηγή εξουσίας τον έλεγχο που ασκεί: στα κύρια μέσα παραγωγής, στους κρατικούς μηχανισμούς, και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Χαρακτηρίζεται δε από εσωτερική συνοχή ως αποτέλεσμα: του κοινού υλικού συμφέροντος των μελών της στη βάση ιδιοκτησίας, κοινωνικής θέσης ή εξουσίας, των κοινών τους ιδεολογικών πεποιθήσεων με επίκεντρο την πίστη ότι η ιδιωτική επιχείρηση αποτελεί τη βάση για κοινωνική και πολιτική πρόοδο, και του κοινού τους τρόπου ζωής.

Η ανάλυση αυτή του συγγραφέα έχει για επιστημονικό υπόβαθρο τις θέσεις των θεωρητικών των ελίτ εξουσίας, ιδιαίτερα εκείνων του C.W. Mills (1956), όπως ακριβώς και η προγενέστερη ανάλυσή του για το κράτος (Μίλιμπαντ, 1984). Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική τάξη ορίζεται με κριτήρια όχι αποκλειστικά τη σχέση των μελών της με τα μέσα παραγωγής αλλά και τη θέση τους στο σύστημα εξουσίας και ελέγχου. Αυτό δημιουργεί έναν επιστημολογικό εκλεκτισμό για τον οποίο έχει γίνει εκτενής συζήτηση στο

διάλογο του συγγραφέα με τον Πουλαντζά (Πουλαντζάς και Μίλιμπαντ, 1984).

Αυτός ο εκλεκτισμός επιτρέπει στο συγγραφέα να εξετάζει τη σχέση μεταξύ κρατικής εξουσίας και οικονομικής εξουσίας ως σχέση «συνεταιρισμού» (partnership), και αυτό υπονοεί, στο Βεμπεριανό εννοιολογικό πλαίσιο, την ύπαρξη όχι σχετικής αυτονομίας του Πολιτικού αλλά απόλυτης αυτονομίας. Ο προβληματισμός αυτός αναφέρεται σε παλαιότερη εργασία του συγγραφέα (Miliband, 1985), καθώς και σε εργασίες άλλων θεωρητικών (π.χ. Μουζέλης, 1987: 330-341), και η όλη προσπάθεια είναι ανοιχτή για συζήτηση, κατά πόσο είναι πράγματι δυνατή επιστημολογικά η διαμόρφωση εννοιολογικού πλαισίου για το Πολιτικό ανεξάρτητα από τη λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας και τους περιορισμούς που αυτή επιβάλλει.

Η άρχουσα αστική τάξη έχει συχνά για στήριγμά της τη μικροαστική τάξη. Σύμφωνα με το συγγραφέα η τάξη αυτή, που από τη θέση της στην ταξική δομή θεωρείται «ενδιάμεση τάξη», αποτελείται από την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (: μικροϊδιοκτήτες του αστικού χώρου) και τη νέα μικροαστική τάξη (: άτομα εξαρτημένης απασχόλησης που ασκούν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό εποπτική εργασία). Και τα δύο αυτά τμήματα ορίζονται αρνητικά, με την έννοια ότι διαφοροποιούνται από την αστική και την εργατική τάξη, και έτσι διαγράφεται μια «κοινότητα συμφερόντων» μεταξύ τους. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας που στο θέμα αυτό φαίνεται να ακολουθεί την αντίστοιχη ανάλυση του Πουλαντζά (1984), υπάρχουν στην πραγματικότητα εσωτερικές αντιθέσεις οι οποίες ωθούν σε πολιτικές διαφοροποιήσεις τις διάφορες μερίδες της μικροαστικής τάξης.

Ο κύριος ανταγωνιστής ωστόσο της άρχουσας αστικής τάξης είναι η εργατική τάξη. Σύμφωνα με το συγγραφέα η εργατική τάξη στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες αποτελείται από τα άτομα εκείνα που: το εισόδημά τους προέρχεται κυρίως ή κατ' αποκλειστικότητα από εξαρτημένη μισθωτή απασχόληση ή και κρατικές μεταβιβάσεις, το ύψος του εισοδήματος τοποθετεί τα άτομα αυτά στις χαμηλές εισοδηματικές ομάδες, η θέση τους στην εργασία και στην κοινωνία είναι τέτοια που δεν τους προσδίδει *εξουσία*. Με βάση τα κριτήρια αυτά, τονίζει ο συγγραφέας, η μεγάλη πλειοψηφία των ατόμων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι άτομα που ανήκουν στην εργατική τάξη.

Ο ορισμός αυτός αναγκαστικά διαφοροποιεί το συγγραφέα από τους θεωρητικούς εκείνους που ορίζουν στενά την εργατική τάξη με κριτήριο την παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία (Που-

λαντζάς, 1984), και αυτό γιατί θεωρεί ότι είναι δύσκολο να διαφοροποιηθούν οι εργάτες σε σχέση με την παραγωγή υπεραξίας. Επίσης ο συγγραφέας φαίνεται να διαφοροποιείται από τους θεωρητικούς που προσπαθούν να ορίσουν την εργατική τάξη αποκλειστικά στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και με αναφορά στην ύπαρξη ή όχι αντιφατικών ταξικών θέσεων (Wright, 1985). Διαφοροποιείται ακόμη από τους θεωρητικούς που βλέπουν τη συγκρότηση της εργατικής τάξης μέσα από μια ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης κοινής εργατικής κουλτούρας και εμπειρίας (Thompson, 1963). Για το συγγραφέα, αν και η εργατική τάξη δεν περιορίζεται στα στενά όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά περιλαμβάνει και εργαζόμενους σε προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (Πρβλ. Resnich and Wolff, 1982), τα μέλη της έχουν κοινά συμφέροντα που ορίζονται σε σχέση με τη θέση που κατέχουν στο σύστημα παραγωγής, απ' όπου και διαμορφώνεται η συνείδησή τους. Έτσι, παρόλο που το κοινωνικό ον δεν ταυτίζεται με τη συγκεκριμένη ταξική θέση, υπάρχει ωστόσο δυνητικά μια άμεση συσχέτιση μεταξύ ταξικής θέσης και πολιτικής συνείδησης.

Στο πλαίσιο αυτό, τα καίρια ερωτήματα για το συγγραφέα είναι δύο: πρώτο, ο ακριβής χαρακτήρας της κοινωνικής τάξης (: εργατικής τάξης) και της ταξικής πάλης στο σύγχρονο καπιταλισμό· και δεύτερο, η προοπτική της ταξικής πάλης για την εργατική τάξη. Για την απάντηση αυτών των ερωτημάτων ο συγγραφέας κάνει απλή αναφορά στη *δομή* της εργατικής τάξης, ενώ δίνει έμφαση στους παράγοντες εκείνους *εκτός* της δομής της εργατικής τάξης που έχουν ιστορικά επηρεάσει τη δράση της. Αρχίζουμε με το δεύτερο σημείο και θα κλείσουμε προς το τέλος με το πρώτο.

Β. Η ταξική πάλη «από κάτω» διεξάγεται από το εργατικό κίνημα το οποίο περιλαμβάνει το συνδικαλιστικό κίνημα και τα εργατικά κόμματα. Αποτελεί θέση του συγγραφέα ότι ένα σχετικά μικρό μέρος του εργατικού κινήματος, τα ενεργά και δραστήρια στελέχη του, πρωταγωνιστούν στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες και ότι οι κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις των εργαζομένων (: συνδικάτα και πολιτικά κόμματα) έχουν ιστορικά παίξει αποφασιστικό ρόλο στην πολιτική του εργατικού κινήματος και στη διεξαγωγή της ταξικής πάλης.

Συγκεκριμένα, τα σοσιαλιστικά κόμματα και τα σχετιζόμενα με αυτά συνδικάτα έχουν ιστορικά λειτουργήσει, στα πλαίσια του σχίσματος μεταξύ μεταρρυθμιστών (: σοσιαλδημοκρατών) και επαναστατών (: κομμουνιστών), με ένα διπλό στόχο: να προωθή-

σουν τα αιτήματα του εργατικού κινήματος, αλλά συγχρόνως να ελέγξουν τις εργατικές διεκδικήσεις. Γι' αυτό τα κόμματα αυτά έχουν ουσιαστικά αποτύχει να προωθήσουν *δομικές* αλλαγές αφού, στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας που αποφάσισαν να λειτουργήσουν, η ταξική πάλη δεν μπορούσε να υπερβεί τα όρια που επιβάλλουν συμβιβασμό, συνδιαλλαγή, συνεργασία και μετριοπάθεια. Έτσι, σε μια ιστορική συγκυρία αντικομμουνισμού και Ψυχρού Πολέμου, η ηγεσία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων αναγκάστηκε να στραφεί εναντίον της αριστερής πτέρυγας του δικού της κινήματος. Η απουσία λοιπόν δομικών αλλαγών, τονίζει ο συγγραφέας, δεν οφείλεται στη μετριοπαθή και μεταρρυθμιστική στάση των ψηφοφόρων, όπως υποστηρίζεται από άλλους αναλυτές (βλ. π.χ. Przeworski, 1985), αλλά στην απροθυμία της σοσιαλδημοκρατικής ηγεσίας να προωθήσει μεταρρυθμιστικά/επαναστατικά προγράμματα και στη δυνατότητά της να απο-ριζοοπαστικοποιήσει το εργατικό κίνημα.

Η στάση των κομμουνιστικών κομμάτων, από την άλλη μεριά, έχει παρουσιάσει σημαντικές διακυμάνσεις μεταξύ επαναστατικών και μεταρρυθμιστικών θέσεων. Συγκεκριμένα, οι επαναστατικές θέσεις του μεσοπολέμου άλλαξαν υπέρ μιας πρακτικής μετριοπάθειας και συμμετοχής στο σύστημα της αστικής δημοκρατίας κατά την περίοδο του Λαϊκού Μετώπου (1934/35), για να οξυνθεί ξανά η ιδεολογική αντιπαράθεση κατά τη μεγάλη περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, και να καταλήξουν αργότερα τα κομμουνιστικά κόμματα στην απεμπλοκή τους από το κλασικό δίλημμα «επανάσταση ή μεταρρύθμιση». Οι αλλαγές αυτές, τονίζει ο συγγραφέας, σε συνδυασμό με τις αντιθέσεις μεταξύ των ίδιων των κομμάτων της Αριστεράς, έχουν περιορίσει τον παιδευτικό ρόλο των κομμάτων αυτών και έχουν έτσι επηρεάσει αρνητικά την ταξική συνείδηση των ίδιων των εργαζομένων.

Η αμφισβήτηση της ικανότητας των παραδοσιακών εργατικών κομμάτων να προωθήσουν ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση νέων κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων στα πλαίσια των νέων κοινωνικών κινήματων. Αλλά, σύμφωνα με το συγγραφέα, οι όποιες αλλαγές έχουν επέλθει στην κοινωνική δομή των σύγχρονων αστικών κοινωνιών δεν έχουν μετασηματίσει τις παραγωγικές σχέσεις του καπιταλισμού και συνεπώς τα νέα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατο του παραδοσιακού εργατικού κινήματος. Με την έννοια αυτή το εργατικό κίνημα παραμένει ο κύριος φορέας κοινωνικών αλλαγών και γι' αυτό συνεχίζει να αποτελεί το στόχο των κυρίαρχων τάξεων και στρωμάτων.

Γ. Η ταξική πάλη «από πάνω» διεξάγεται από αυτούς που κατέχουν και ελέγχουν τα κύρια μέσα κυριαρχίας στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή από το κράτος και την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Σκοπός της είναι ο έλεγχος της ταξικής πάλης «από κάτω» έτσι ώστε να διατηρηθεί και να προστατευθεί το υπάρχον κοινωνικό σύστημα.

Η πρωταρχική κυψέλη της ταξικής πάλης, υπογραμμίζει ο συγγραφέας, είναι η ίδια η παραγωγική διαδικασία όπου οι εργοδότες ασκούν εξουσία και πιέζουν τους εργάτες με σκοπό να αυξήσουν τα κέρδη τους. Αλλά η τυπική εξουσία των εργοδοτών πρέπει να μεταφραστεί σε αποτελεσματικό έλεγχο, και αυτό γίνεται με δύο τρόπους: με την προσφορά στους εργάτες χρηματικών ενισχύσεων σε μισθούς ή κοινωνικές παροχές, ή και με την άσκηση πίεσης στους εργάτες στο χώρο δουλειάς και σε στιγμές απεργιών.

Στις απεργίες οι εργοδότες δέχονται βοήθεια από δύο πηγές: από την κοινωνία, και από το κράτος. Από την πρώτη, η βοήθεια προέρχεται από τις οργανώσεις των εργοδοτών, από ομάδες πίεσης που θεωρούν τις απεργίες καταστροφικές για το «καταναλωτικό κοινό» και το «κοινωνικό σύνολο», καθώς και από μεγάλη μερίδα του Τύπου που έχει τη δυνατότητα να διαπλάθει κατάλληλη «κοινή γνώμη» εναντίον των απεργιών. Το κράτος, από την άλλη μεριά, παρέχει βοήθεια στους εργοδότες στο όνομα της τήρησης του «νόμου και της τάξης», της εξασφάλισης των βασικών υπηρεσιών ή υπηρεσιών ασφαλείας, της αποφυγής της τालαιπωρίας «του κοινού», και της προστασίας του «δικαιώματος για εργασία» σε ότι αφορά τους απεργοσπάστες: αυτά είναι υπαρκτά πολλές φορές προβλήματα, αλλά η έκτασή τους διευρύνεται σκόπιμα με στόχο να επικαλυφθούν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα για την προστασία των οποίων ενεργεί το κράτος. Το οποίο επιπρόσθετα διαμορφώνει το νομικό πλαίσιο με το οποίο ρυθμίζονται οι παραγωγικές σχέσεις και οι εργατικές διαφορές.

Γενικότερα, επισημαίνει ο συγγραφέας, το κράτος ασκεί τις λειτουργίες του με σκοπό να προστατεύσει το ισχύον καθεστώς και να προωθήσει τη συσσώρευση κεφαλαίου, και τα μέσα που χρησιμοποιεί συνδυάζουν τη συναίνεση με την καταστολή. Στο πρώτο, σημαντικό ρόλο παίζει η κοινωνική πολιτική καθώς και η ιδεολογία, που αποτελούν κρίσιμα πεδία ταξικής πάλης «από πάνω». Η ιδεολογική ταξική πάλη χρησιμοποιεί για μέσα τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και ιδιωτικά μέσα μαζικής επικοινωνίας, δίνει έμφαση στην προστασία της ιδιωτικής πρωτο-

βουλίας και της ατομικής ελευθερίας, και επιδιώκει να μετασηματίσει το ειδικό συμφέρον σε γενικό συμφέρον. Όταν δε αποτύχουν τα μέσα αυτά, το κράτος παρεμβαίνει με τους μηχανισμούς καταστολής με σκοπό να εξασφαλίσει την απαραίτητη κοινωνική συνοχή στη δοσμένη διάρθρωση εξουσίας.

Δ. Οι θέσεις αυτές για το ρόλο του κράτους έχουν αναλυθεί σε παλαιότερη εργασία του συγγραφέα (Μίλιμπαντ, 1984) καθώς και από άλλους θεωρητικούς του καπιταλιστικού κράτους (βλ. π.χ. Πουλαντζάς, 1985). Σημαντική ωστόσο είναι η προσφορά του συγγραφέα σε τούτη την εργασία στο ότι αναλύει τη διεθνή διάσταση της ταξικής πάλης ως στοιχείο της ταξικής πάλης «από πάνω».

Συγκεκριμένα τονίζει ότι στον εικοστό αιώνα αναπτύχθηκε διεθνώς μια ιδεολογική ταξική πάλη ως αποτέλεσμα της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Σοβιετική Ένωση. Στα πλαίσια αυτής της αντιπαράθεσης, και με πρόσχημα το «Σοβιετικό κίνδυνο», νομιμοποιήθηκε πολιτικά από τις κυβερνήσεις των καπιταλιστικών χωρών, και κυρίως από τις Η.Π.Α. που μετεξελίχθηκε σε ηγεμονική δύναμη, η έννοια της *επέμβασης* ως μέσο ανατροπής του Σοβιετικού καθεστώτος και ελέγχου του ριζοσπαστισμού στις άλλες χώρες. Έτσι η ξένη επέμβαση γίνεται στοιχείο συμπληρωματικό στην εσωτερική ταξική πάλη με την έννοια ότι, ιδιαίτερα στις μη σοσιαλιστικές χώρες, αποτελεί μέρος της ταξικής πάλης «από πάνω» η οποία διεξάγεται από τις εγχώριες κυρίαρχες τάξεις.

Αυτή η επέμβαση μπορεί να είναι άμεση ή έμμεση με μέσα καθαρά οικονομικά, πολιτικοστρατιωτικά ή ιδεολογικά. Ιστορικά, όπως εξηγεί ο συγγραφέας, έχουν καταγραφεί οι ακόλουθες βασικές κατηγορίες ξένης επέμβασης. Κατ' αρχήν είναι η επέμβαση που έχει εκδηλωθεί σε αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπως οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Σκοπός της επέμβασης αυτής, που πήρε κυρίως τη μορφή οικονομικής βοήθειας, ήταν να στηρίξει συντηρητικές και γενικά φιλο-αμερικανικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις ενάντια στους ανταγωνιστές τους της Αριστεράς.

Όταν η προσπάθεια σταθεροποίησης φιλο-αμερικανικών και γενικά φιλο-δυτικών καθεστώτων με οικονομικά μέσα συναντούσε δυσκολίες τότε η εξωτερική επέμβαση έπαιρνε τη μορφή της ενθάρρυνσης και στήριξης αυταρχικών καθεστώτων ή και δικτατοριών, όπως η περίπτωση της Ελλάδας αλλά και άλλων χωρών του αποκαλούμενου Τρίτου Κόσμου. Αυτή η εξωτερική επέμβαση αποτελούσε και αποτελεί το μοναδικό μέσο στήριξης στην

εξουσία καθεστώτων των οποίων ο μοναδικός σκοπός είναι να εμποδίσουν την κοινωνική και πολιτική αλλαγή προς την κατεύθυνση βελτίωσης των συνθηκών ζωής των ασθενέστερων τάξεων και στρωμάτων. Έτσι η εξωτερική επέμβαση και στήριξη επιτρέπει στα εγχώρια κυρίαρχα στρώματα να αντιμετωπίζουν τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις με μέσα τη φυλάκιση, την τρομοκρατία, τα βασανιστήρια και αυτόν ακόμη το θάνατο.

Σε άλλες περιπτώσεις, όπου την εξουσία ανέλαβαν δυνάμεις με μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα το περιεχόμενο του οποίου θεωρήθηκε από τις Δυτικές κυβερνήσεις και κυρίως τις Η.Π.Α. ως συγκρουόμενο με τα οικονομικά, πολιτικά και στρατηγικά τους συμφέροντα, η εξωτερική επέμβαση απέβλεπε στη στήριξη των συντηρητικών δυνάμεων της αντιπολίτευσης με σκοπό την ανατροπή των καθεστώτων αυτών. Η παρέμβαση αυτή, που βρήκε εφαρμογή σε χώρες όπως, για παράδειγμα, το Ιράν (1953), η Γουατεμάλα (1954), η Βραζιλία (1964), η Χιλή (1973), στηρίχθηκε στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική πίεση αλλά και σε αυτήν ακόμη τη στρατιωτική στήριξη.

Εκτός από τις μεταρρυθμιστικές κυβερνήσεις, οι Η.Π.Α. και άλλες δυτικές χώρες έχουν έλθει αντιμέτωπες με καθεστώτα επαναστατικά, όπως της Κούβας και της Νικαράγουας, που θεωρήθηκαν πρόκληση για τις ΗΠΑ λόγω γεωγραφικής γειτνίασης. Η επέμβαση εναντίον τέτοιων επαναστατικών καθεστώτων παίρνει τη μορφή βοήθειας στις αντιπολιτευτικές/αντεπαναστατικές δυνάμεις που δρουν στο εσωτερικό των χωρών αυτών, δημιουργίας θυλάκων αντιπολίτευσης/αντεπανάστασης στο εξωτερικό, στήριξης εμφύλιου πολέμου, και γενικά χρησιμοποίησης κάθε μέσου – οικονομικού, πολιτικού, ιδεολογικού και στρατιωτικού– με σκοπό την εξασθένιση και ανατροπή των καθεστώτων αυτών.

Τέλος σε δύο περιπτώσεις, Κορέα (1950-1953) και Βιετνάμ (αρχές δεκαετίας του 1960-1975), η εξωτερική επέμβαση έχει πάρει τη μορφή ανοιχτού πολέμου, με όλα τα διαθέσιμα στρατιωτικά μέσα, με σκοπό τον έλεγχο και την ανατροπή κομμουνιστικών καθεστώτων. Αυτού του είδους η επέμβαση είχε καταστροφικές επιπτώσεις στις χώρες «υποδοχής», αλλά συγχρόνως δημιούργησε κοινωνικές αντιδράσεις και συμπλέγματα ενοχής στις Η.Π.Α., τη χώρα που έπαιξε τον πρωτεύοντα αν όχι αποκλειστικό ρόλο στις επιχειρήσεις.

Γενικά, σημειώνει ο συγγραφέας, όλες αυτές οι εξωτερικές επεμβάσεις είχαν για κίνητρο όχι τον υποτιθέμενο «Σοβιετικό κίνδυνο», αλλά την επιδίωξη των δυτικών κυβερνήσεων και κυρίως των ΗΠΑ να περιορίσουν και να αναιρέσουν κάθε ριζοσπα-

στική μεταρρύθμιση και επανάσταση.

II

Η προηγούμενη ανάλυση του συγγραφέα αναφέρεται στους παράγοντες εκείνους εκτός της δομής της εργατικής τάξης που έχουν ιστορικά επηρεάσει τη δράση της. Ο αντίλογος τώρα από άλλους αναλυτές επικεντρώνεται στη συσχέτιση της δράσης της εργατικής τάξης με την ίδια τη δομή της, με την έννοια ότι η ανεπάρκεια στην επαναστατική δράση της εργατικής τάξης θεωρείται στοιχείο *δομικό*, δηλαδή οφείλεται στην ίδια τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Συγκεκριμένα*, σε αρμονία με τις θέσεις θεωρητικών όπως ο Tourain (1981), Johnston (1986), και Hindess (1987), που απορρίπτουν ουσιαστικά την ταξική ανάλυση ως μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, ο Gorz υποστηρίζει ότι η ίδια η λογική του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας οδηγεί όχι στην ενίσχυση της ταξικής ενότητας και της ταξικής συνειδησης μέσα από τη δημιουργία του συλλογικού εργάτη, αλλά στον κατακερματισμό της εργασίας και στην αναπαραγωγή έτσι μιας ατομικοποιημένης μάζας εργατών (: μη-εργατών) μέσα από την εξαφάνιση του πολυτάλαντου-εργάτη: «Πάνω από έναν αιώνα, η ιδέα του προλεταριάτου κατόρθωσε να κρύβει τη μη πραγματικότητά της. Αυτή η ιδέα είναι σήμερα τόσο ξεπερασμένη όσο και το ίδιο το προλεταριάτο, γιατί στη θέση του συλλογικού παραγωγικού εργάτη γεννιέται μια μη-τάξη μη-εργατών, που προεικονίζουν, μέσα στους κόλπους της σημερινής κοινωνίας, μια μη-κοινωνία, όπου οι τάξεις θα καταργηθούν μαζί με την ίδια την εργασία και όλες τις μορφές κυριαρχίας» (Gorz, 1986: 101).

Αυτή η νέα κοινωνική πραγματικότητα απορρέει όχι από την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αυτών καθεαυτών, αλλά «από την κρίση του καπιταλισμού και από τη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής του καπιταλισμού, κάτω από την επίδραση νέων τεχνικών παραγωγής» (Στο ίδιο, σελ. 101). Δηλαδή είναι το σύνολο των ατόμων που σε μια φάση κρίσης και αναδιάρθρωσης της παραγωγής έχουν χάσει την ερ-

* Μερικές από τις σκέψεις που ακολουθούν, εδώ και στην επόμενη ενότητα, έχουν πρωτοεμφανισθεί συνοπτικά σε προηγούμενη εργασία μου (Μοσχονάς, 1990).

γασία τους ή υποαπασχολούνται. Έτσι διαμορφώνεται μια «δυσ-δική οργάνωση του κοινωνικού χώρου» (Στο ίδιο, σελ. 137), που περιλαμβάνει: α) τη σφαίρα της *ετερονομίας* όπου συντελείται προγραμματισμένη και σχεδιασμένη παραγωγή σε πλαίσια εξαρτημένης απασχόλησης (: παραδοσιακή εργατική τάξη)· και β) τη σφαίρα της *αυτονομίας* που τείνει να γίνει κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης και περιλαμβάνει τα άτομα που παράγουν αυτόνομα και ελεύθερα έξω από τους περιορισμούς της αγοράς εργασίας και της εξαρτημένης απασχόλησης (: μη-τάξη των μη-εργατών).

Πέραν από τα όποια ουτοπικά στοιχεία τους, οι απόψεις αυτές θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μια κοινωνική δυναμική αναδιάρθρωσης των θέσεων εργασίας και της ίδιας της εργασίας αντίστοιχη μ' εκείνη του περασμένου αιώνα όταν «η εκτατική εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας αντικαταστάθηκε με μια πιο αποτελεσματική μορφή εντατικής εκμετάλλευσης» (Νεγκτ, 1989: 234). Στο πλαίσιο αυτό συντόμευσης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας άρχισε να αλλάζει και η σχέση μεταξύ της φυσικής ημέρας και της εργάσιμης ημέρας: «Η εργάσιμη ημέρα, το οργανωτικό κέντρο αυτής της οικονομίας, ήταν για αιώνες η βάση για τη φυσική ημέρα. Όλα τα χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών δείχνουν ότι στο μέλλον αυτό θα ανατραπεί, ότι η φυσική ημέρα θα γίνει η βάση του κριτηρίου για τον καθορισμό του χαρακτήρα και του μήκους της εργάσιμης ημέρας» (Στο ίδιο, σελ. 234).

Στη βάση αυτή έχει προταθεί η αναθεώρηση της μαρξιστικής θέσης για τις κοινωνικές τάξεις που θεωρεί αυτονόητη τη γενική αντιστοιχία μεταξύ κοινωνικών θέσεων και ατόμων-φορέων αυτών των θέσεων, με την έννοια ότι κάθε άτομο-φορέας κατέχει μια μοναδική ταξική θέση. Αντίθετα, η συντόμευση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού δημιουργεί «ένα πλεόνασμα μη ιδιοποιημένης ενέργειας αντικειμενικά διαθέσιμο, είτε για σχόλη είτε για άλλες οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες, που από την άποψη αυτή είναι δυνατό να μεταφραστούν ως μια δύναμη υπέρβαση της παραδοσιακά εκβιαζόμενης μονοδραστηριότητας» (Τσουκαλάς, 1986: 183). Και αυτό οδηγεί στην «αντικειμενική δυνατότητα πολυσθενών φορέων και εναλλακτικών στρατηγικών» (Στο ίδιο, σελ. 183), δηλαδή φορέων-ατόμων που καταλαμβάνουν περισσότερες από μια ταξικές θέσεις. Με την έννοια αυτή, «η εργατική τάξη έχει πάψει από καιρό να μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ένα σύνολο θέσεων, που καταλαμβάνονται από μια, σχετικά έστω, ομοιογενή

ομάδα ατόμων-φορέων», με αποτέλεσμα να μεταφέρεται στο προσκήνιο «το ζήτημα του ορισμού και της εντόπισης του προλεταριάτου» (Στο ίδιο, σελ. 192).

Δηλαδή, στη σκέψη του Τσουκαλά, είναι θέμα για διερεύνηση εάν το προλεταριάτο παραμένει ή όχι το ιστορικό υποκείμενο υπέρβασης του καπιταλισμού. Αντίθετα οι Mouffe/Laclau, που αποδέχονται χωρίς επιφυλάξεις τις θέσεις του Gorz, υποστηρίζουν ότι η ίδια η λογική του κεφαλαίου οδηγεί στον κατακερματισμό της εργασίας, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η συλλογική δράση της εργατικής τάξης και αθέτατο το ενδιαφέρον της για το σοσιαλισμό. Γιατί, σύμφωνα με την αντίληψή τους, δεν υπάρχουν *αντικειμενικά συμφέροντα* της εργατικής τάξης που θα μπορούσαν να οριστούν στο οικονομικό επίπεδο (: παραγωγικές σχέσεις), με αποτέλεσμα να αναιρείται η ύπαρξη ιστορικού υποκειμένου ταυτισμένου με την εργατική τάξη. Έτσι δεν είναι δυνατό να ισχύει η κεντρικότητα της εργατικής τάξης στους κοινωνικούς αγώνες και κυρίως στις ιστορικές εξελίξεις στον καπιταλισμό (Mouffe, 1983, και Laclau/Mouffe, 1985).

Αυτές οι σκέψεις διαμορφώθηκαν ως αποτέλεσμα αλλαγών στην παραγωγική δομή των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών από τις αρχές κυρίως της δεκαετίας του 1970. Οι αλλαγές αυτές στηρίχθηκαν στην αυτοματοποίηση της παραγωγής και αποκρυσταλλώθηκαν στο λεγόμενο μετα-φορδικό πρότυπο συσσώρευσης το οποίο έχει για κύριο χαρακτηριστικό την ευέλικτη εξειδίκευση: δηλαδή την αποκεντρωμένη/ευέλικτη παραγωγή, και τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης πολλαπλής ειδίκευσης (Macdonald, 1991· Μοσχονάς, 1990).

Έτσι σ' αυτές τις αποκαλούμενες μεταβιομηχανικές ή μεταμοντέρνες κοινωνίες θεωρήθηκε ότι η σημασία της εργασίας τείνει να μειώνεται υπέρ του καταναλωτισμού, και ότι οι ταξικοί αγώνες και τα μαζικά εργατικά συνδικάτα τείνουν να χάνουν έδαφος υπέρ των νέων κοινωνικών κινημάτων και του πλουραλισμού των κοινωνικών αγώνων. Γενικότερα, η λεγόμενη μεταμοντέρνα κοινωνική θεωρία εμφανίζεται αντίθετη στα ολιστικά σχήματα ερμηνείας, απορρίπτει την εμπειρική αναφορά και την αξία της εμπειρικής παρατήρησης, ενώ δέχεται την «αποκέντρωση» του υποκειμένου, με την έννοια μάλιστα ότι δεν υπάρχει ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο αλλά κοινωνικές πρακτικές αποσυνδεδεμένες από τα άτομα που τις δημιουργούν (Bromley 1991· Μουζέλης, 1991· Κρεμμυδάς, 1992).

Σ' αυτά όμως υπάρχει αντίλογος.

III

Ο αντίλογος προέρχεται από τους θεωρητικούς εκείνους που δέχονται την ταξική ανάλυση ως μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών. Συγκεκριμένα, όπως έχει υποστηριχθεί, οι αλλαγές που συντελούνται στη διαδικασία της εργασίας, στα πλαίσια της ανάπτυξης του καπιταλισμού και των τεχνολογικών εξελίξεων, δεν μπορούν από μόνες τους να αλλάξουν το περιεχόμενο των παραγωγικών σχέσεων. Γιατί, η ανάπτυξη κατ' αρχήν των παραγωγικών δυνάμεων είναι όχι «ουδέτερη» κοινωνικά διαδικασία αλλά αποτέλεσμα των σχέσεων εκμετάλλευσης στην παραγωγή και των επιταγών της συσσώρευσης κεφαλαίου. Η εκμετάλλευση, με την έννοια της ιδιοποίησης μέρους του προϊόντος της εργασίας άλλων, είναι ενσωματωμένη στην κοινωνική δομή και αποτελεί τη βάση διαμόρφωσης αντικειμενικών συμφερόντων. Γι' αυτό κρίνεται αβάσιμη η θέση αναλυτών (όπως οι Laclau/Mouffe) ότι η εργατική τάξη δεν έχει αντικειμενικά συμφέροντα. Οι αναλυτές αυτοί φαίνεται να παραβλέπουν τη διάκριση που υπάρχει μεταξύ *συμφερόντων* (: στρατηγικοί στόχοι) και *επιδιώξεων* (: δυνατότητες της συγκυρίας), και αδυνατούν να θέσουν το απλό αλλά καιρίο ερώτημα, στο οποίο μόνο αρνητική απάντηση μπορεί να δοθεί: εάν δηλαδή οι εργαζόμενοι θέλουν πράγματι να είναι οι ίδιοι αντικείμενο εκμετάλλευσης. Εάν τώρα συνειδητοποιούν ή όχι οι εργαζόμενοι τη θέση τους στην παραγωγή και την εκμετάλλευση που απορρέει απ' αυτήν, είναι ένα θέμα που σχετίζεται όχι μόνο με την αντικειμενική κατάσταση της εργατικής τάξης (: κατακερματισμός και εσωτερικές αντιθέσεις) αλλά και με τη δυνατότητα της αστικής τάξης να θέτει φραγμούς στην έγερση της προλεταριακής συνείδησης (Meiksins και Wood, 1985 και 1986· Geras, 1987· Mouzelis, 1988· Wilde, 1990· Miliband, 1991).

Γιατί η εργατική τάξη αποτελεί το ζωογόνο τμήμα του κεφαλαίου, δηλαδή το τμήμα εκείνο που θέτει σε κίνηση τη διαδικασία η οποία αποφέρει στο συνολικό κεφάλαιο μια αύξηση, την υπεραξία. Με την έννοια αυτή η εργατική τάξη είναι πάνω απ' όλα «πρώτη ύλη» για εκμετάλλευση. Και παρ' όλο που η τεχνολογική εξέλιξη και η ανάπτυξη του καπιταλισμού τείνει όχι μόνο να αναβαθμίζει (: ειδικεύση) και να υποβαθμίζει (: αποειδικεύση) την εργατική δύναμη και την εργασία, αλλά και να υποκαθιστά τη ζωντανή εργασία σε σταθερό κεφάλαιο, δημιουργώντας έτσι πλεόνασμα εργατικού δυναμικού διαθέσιμο για άλλες δραστηριότητες, η καπιταλιστική εκμετάλλευση τείνει να γενικεύεται: δηλαδή

συντελείται άμεσα στη σχέση κεφαλαίου και εργασίας και έμμεσα στη σχέση κεφαλαίου με το σύνολο των εργαζομένων (Braverman, 1974· Carchedi, 1975· Miliband, 1991).

Αυτό συμβαίνει, όπως υπογραμμίζει ο Miliband (1991), γιατί παρά τις όποιες αλλαγές το περιεχόμενο του καπιταλισμού παραμένει αμετάβλητο με την έννοια ότι διατηρεί τα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού συστήματος που εμπεριέχει την αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής και της ιδιωτικής ιδιοποίησης του προϊόντος της εργασίας. Έτσι, αντίθετα από ότι αξιώνει η μεταμοντέρνα κοινωνική θεωρία, στο σύστημα ενυπάρχει ακόμη η μήτρα δημιουργίας και αναπαραγωγής των αντικειμενικών προϋποθέσεων συγκρότησης κοινωνικού υποκειμένου με σκοπό την προώθηση ριζοσπαστικών εναλλακτικών λύσεων (Callinicos, 1989· Harvey, 1989· Giddens, 1990). Με την παρατήρηση ότι το ατομικό και κοινωνικό γίνεσθαι είναι αποτέλεσμα όχι μόνο μη συνειδητής (αυθόρμητης) αλλά και συνειδητής πράξης (Μουζέλης, 1991).

IV

Επανερχόμενοι τώρα στα γενικά ερωτήματα που θέσαμε εισαγωγικά θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Πρώτο, η κοινωνική δομή των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών υφίσταται σημαντικές αλλαγές με την έννοια ότι οι νέες τεχνικές παραγωγής (: νέες τεχνολογίες) επιδρούν και προκαλούν αναδιαρθρώσεις στην ευρύτερη εργασιακή διαδικασία, που περιλαμβάνει τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου και τη διαδικασία δόμησης και ελέγχου της εργατικής τάξης. Αυτό που όχι μόνο δεν αλλάζει σε περιεχόμενο αλλά διευρύνεται σε έκταση, είναι η καπιταλιστική εκμετάλλευση και η αλλοτρίωση. Με το πέρασμα από την εκτατική εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας σε πιο αποτελεσματικές μορφές εντατικής εκμετάλλευσης, «ο προσδιορισμός του ανθρώπου με βάση τις μονάδες χρόνου ανήκει ήδη στο παρελθόν. Ο εργάτης δεν είναι πια απλώς υποδοχή βιομηχανικών μονάδων χρόνου, δεν είναι πια μονάχα προσωποποιημένος χρόνος εργασίας». Ωστόσο, για όσο καιρό «οι συνθήκες ζωής κυριαρχούνται από την αλλοτριωμένη εργασία, όλος ο ελεύθερος χρόνος θα επηρεάζεται από τις ρυθμίσεις του χρόνου εργασίας» (Νεγκτ, 1989: 234, Μεσάρος, 1981).

Δεύτερο, στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών η συγκρότηση της αλλοτριωμένης εργασίας σε κοινωνικό υποκείμενο είναι αλληλένδετη με τη δράση των αντίστοιχων κοινωνικών (: συνδικάτων)

και πολιτικών (: κομμάτων) οργανώσεων. Η κρίση των παραδοσιακών οργανώσεων του εργατικού κινήματος, για την οποία ομιλεί ο Miliband (1991), αντικατοπτρίζει τόσο την κρίση της παραδοσιακής στρατηγικής (: σοσιαλδημοκρατικής και κομμουνιστικής) όσο και την αλλαγή της ίδιας της κοινωνικής δομής. Και αυτή η αλλαγή αποτυπώνεται όχι μόνο στη σύνθεση της αλλοτριωμένης εργασίας αλλά και στην ανάπτυξη νέων οργανώσεων εκπροσώπησης. Στο πλαίσιο αυτό καθίσταται αναγκαία η συμπόρευση του παραδοσιακού εργατικού κινήματος με τα νέα κοινωνικά κινήματα και η διαμόρφωση μιας στρατηγικής που θα προωθεί την ευρύτερη δυνατή κοινωνική και πολιτική συμμαχία, ως λύση εναλλακτική στην υπάρχουσα εξουσία (Μπυσι-Γκλύκμαν, 1984· Πουλαντζάς, 1991· Wilde, 1990).

Τρίτο, παρόλες τις δυσκολίες της συγκυρίας η προοπτική αυτή είναι δυνατόν να στηριχθεί σε συγκεκριμένους αντικειμενικούς παράγοντες όπως: α) η παρατεταμένη και οξυνόμενη οικονομική κρίση η οποία συντείνει στην όξυνση των κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών, β) η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών και περιοχών με αποτέλεσμα την όξυνση των περιφερειακών και διεθνών ανταγωνισμών, και γ) η ανάγκη αντιμετώπισης των συνακόλουθων τάσεων αυταρχισμού της πολιτικής εξουσίας, με σκοπό την προστασία και εδραίωση της δημοκρατίας: ο αγώνας έτσι για τη *δημοκρατία* καθίσταται η μεγάλη ευκαιρία για την Αριστερά, στην έκταση που αυτή είναι ικανή και έτοιμη να παλέψει σοβαρά (Magri, 1991).

Βιβλιογραφία

- Braverman Harry, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York, 1974.
- Bromley Simon, «The politics of postmodernism», *Capital & Class*, No 45, Autumn 1991: 129-150.
- Callinicos Alex, *Against Postmodernism*, Polity Press, London, 1989.
- Carchedi G., «Reproduction of social classes at the level of production relations», *Economy and Society*, vol. 4, No 4, November 1975.
- Geras Norman, «Post-Marxism?», *New Left Review*, No 163, May/June 1987: 40-82.
- Giddens Anthony, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, London, 1990.
- Gorz André, *Αντίο Προλεταριάτο*, Εκδόσεις «Νέα Σκέψη», Αθήνα, 1986.
- Harvey David, *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, London, 1989.
- Hindess B., *Politics and Class Analysis*, Basil Blackwell, London, 1987.
- Johnston L., *Marxism, Class Analysis and Socialist Pluralism*, Allen & Unwin, London, 1986.

- Κρεμμυδάς Βασίλης, «Μεταμοντέρνοι φόβοι», *Τα Νέα*, 9 και 27.1.1992.
- Laclau Ernesto & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso New Left Books, London, 1985.
- Macdonald Martha, «Post-Fordism and the Flexibility Debate», *Studies in Political Economy*, No 36, Autumn 1991: 177-201.
- Magri Lucio, «The European Left Between Crisis and Refoundation», *New Left Review*, No 189, Sept./Oct. 1991: 5-18.
- Μαρξ Κ. & Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος* (1848), Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1988.
- Meiksins Peter & Ellen Meiksins Wood, «Beyond Class? A reply to Chantal Mouffe», *Studies in Political Economy*, No 17, Summer 1985: 141-165.
- Meiksins Wood Ellen, *The Retreat from Class*, Verso New Left Books, London, 1986.
- Μεσάρος Ίσθβαν, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1981.
- Μίλιμπαντ Ραλφ, *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα, 1984.
- Miliband Ralph, «State Power and Class Interests», *New Left Review*, No 138, March/April 1985.
- Miliband Ralph, *Divided Societies: Class Struggle in Contemporary Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Mills C. Wright, *The Power Elit*, Oxford University Press, New York, 1956.
- Μοσχονάς Ανδρέας, «Κεφάλαιο και νέες τεχνολογίες: γενικές παρατηρήσεις», στο *Κουλτούρα και Τεχνολογία*, Εκδόσεις Praxis, Αθήνα, 1990: 71-92.
- Μουζέλης Νίκος, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1987.
- Μουζέλης Νίκος, «Marxism of Post-Marxism?», *New Left Review*, No 167, January/February 1988: 107-123.
- Μουζέλης Νίκος, «Το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο στην κοινωνική σκέψη», και «Μεταμοντερνισμός και κοινωνική θεωρία», *Το Βήμα*, 3, 10 και 24/11/1991.
- Mouffe Chantal, «Working – class hegemony and the struggle for socialism», *Studies in Political Economy*, No 12, Fall 1983: 7-26.
- Μπίτσι-Γκλύκμαν Κριστίν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984.
- Νεγκτ Όσκαρ, «Ουτοπία και εργασία», στο *Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Εκδόσεις «Κάλβος», Αθήνα, 1989: 232-254.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1985.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1991.
- Πουλαντζάς Νίκος και Ράλφ Μίλιμπαντ, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984.
- Przeworski Adam, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

- Resnick S. and R.D. Wolff, «Classes in Marxian Theory», *The Review of Radical Political Economics*, vol. 13, No 4, Winter, 1982.
- Thompson E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, Harmondsworth, 1963.
- Tourain A., *The Voice and the Eye*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1986: 145-193.
- Wilde Lawrence, «Class analysis and the politics of new social movements», *Capital & Class*, No 42, Winter 1990: 55-78.
- Wright Erik Olin, *Classes*, Verso New Left Books, London, 1985.

Ζητήματα πολιτικής οικονομίας της μεταπολεμικής Ελλάδας: Μια κριτική προσέγγιση*

Θεμιστοκλή Καραπαναγιωτίδη** και
Δημήτρη Κυρκλή***

Η παγκόσμια βιομηχανία βρίσκεται σε αναδιάρθρωση από τα μέσα της δεκαετίας 1970. Σημαντικά τμήματά της, στη Δύση και στην Ανατολή, διέρχονται διαδικασίες αναδιάρθρωσης, και όχι βεβαίως χωρίς εμπόδια, ασυνέχειες, ή ακόμη και υποχωρήσεις. Η ανασυγκρότηση περιλαμβάνει τη διάδοση της μικροηλεκτρονικής στην παραγωγή, την υιοθέτηση νέων τύπων εργασιακών σχέσεων και οργάνωσης της εργασίας, την ανάπτυξη νέων υλικών και προϊόντων με πρωτότυπα τεχνικά χαρακτηριστικά, τη συνειδητή μεταστροφή από ανταγωνιστικές, συγκρουσιακές σχέσεις προς τη συναίνεση στα θέματα διαμόρφωσης και εκτέλεσης της στρατηγικής, τόσο στο γενικό επίπεδο της οικονομίας όσο και σε εκείνο του κλάδου και της επιχείρησης.

* Το άρθρο στηρίζεται στα αποτελέσματα της διδακτορικής έρευνας του Θεμιστοκλή Καραπαναγιωτίδη, «Factors determining the efficiency and flexibility of manufacturing systems – with a case-study on the technology, economics and policies of the International and Greek steel industries», που έγινε στο Πανεπιστήμιο του Sussex (Αγγλία), και χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα «Αλέξανδρος Ωνάσης» (1984-85) και το Βρετανικό Foreign and Commonwealth Office (1986-1989).

** Οικονομολόγος-Βιομηχανικός αναλυτής.

*** Ειδικός επιστήμονας στο Οικονομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η Ελληνική οικονομία, εν τούτοις, δεν έχει πείσει μέχρι σήμερα για τις ικανότητές της να παρακολουθήσει τις διεθνείς τάσεις, με συνεπή τρόπο. Απόπειρες να στοιχειοθετηθεί μια νέα, μακρόπνοη στρατηγική ανάπτυξης, που θα ανταποκρίνεται στις επιταγές του διεθνούς ανταγωνισμού στη δεκαετία 1990, έχουν αποβεί άκαρπες, όπως ακριβώς και εκείνες προηγούμενων δεκαετιών.

παράγωγο
επιχειρηματικό
πλαίσιο

Μέρος της ευθύνης για την έλλειψη συνεπούς στρατηγικής για την εκβιομηχάνηση πρέπει να αναζητηθεί στο εννοιολογικό πλαίσιο, το οποίο προτάθηκε και κυριάρχησε σαν εργαλείο για την ανάλυση και ερμηνεία της μεταπολεμικής φάσης της Ελληνικής εκβιομηχάνισης. Το κύριο τμήμα των σχετικών μελετών προσκολλήθηκε, και ουσιαστικά παραμένει ακόμη προσδεμένο, στο σχήμα «εξάρτηση-υπανάπτυξη» –με διάφορες παρεκκλίσεις, που δεν προσβάλλουν, όμως, την ουσία αυτού του εννοιολογικού σχήματος. Αυτή ακριβώς η εκπληκτική εμμονή στο από πολλού παρωχημένο (ακόμη και με τα διεθνή ακαδημαϊκά δεδομένα) εννοιολογικό πλαίσιο εμποδίζει τους μελετητές της πολιτικής οικονομίας της σύγχρονης Ελλάδας να συνεισφέρουν στη διαμόρφωση στρατηγικών επιλογών σε ένα διεθνές περιβάλλον όπου οι εξελίξεις τόσο στην τεχνολογία όσο και στις σχέσεις και την οργάνωση της εργασίας επιτείνουν την αλληλεξάρτηση όχι μόνον ανάμεσα στις εθνικές οικονομίες, αλλά επίσης ανάμεσα σε κλάδους και επιχειρήσεις σε παγκόσμια κλίμακα.

Όπως θα συζητήσουμε παρακάτω, αυτή καθαυτή η έννοια της «εξάρτησης» στερείται αναλυτικής δύναμης και σημασίας σε ένα περιβάλλον οικονομικής και τεχνολογικής αλληλεξάρτησης, το οποίο χαρακτηρίζεται από: ανταγωνιστικές αλλά και συνεργασιακές σχέσεις ανάμεσα σε χώρες ή ομάδες χωρών καθώς και ανάμεσα σε κεφάλαια, των οποίων το ανταγωνιστικό σθένος δεν εξαρτάται αποκλειστικά ούτε κύρια από την «εθνικότητά» τους· από άνιση ανάπτυξη κλάδων και επιχειρήσεων σε όλο το φάσμα των βιομηχανικών, μεταποιητικών δραστηριοτήτων, αλλά και μεταξύ μεταποίησης και υπηρεσιών· από πολύπλευρες, πολλές φορές ρευστές, πολιτικές και στρατιωτικές σχέσεις· από διεθνοποίηση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής και αλληλοδικύρωση κεφαλαίων διαφορετικής «εθνικής» προέλευσης. Σε αυτή τη συνάφεια, οι διεθνείς πολιτικο-στρατιωτικοί δεσμοί της Ελλάδας δεν μπορεί να ερμηνεύσουν με πληρότητα το χαρακτήρα της μεταπολεμικής ανάπτυξης της οικονομίας –όπως συχνά έχει επιχειρηθεί. Πρόσφατη εμπειρία (των τελευταίων δύο δεκαετιών) δείχνει ότι ορισμένες από τις Νέες Βιομηχανικές Χώ-

ρες (ιδιαίτερα της Ανατολικής Ασίας), οι οποίες παρόλο που δε διέκοψαν τους δεσμούς τους με την παγκόσμια αγορά και το «ιμπεριαλιστικό σύστημα» των πολιτικών-στρατιωτικών-οικονομικών σχέσεων, επέτυχαν να οικοδομήσουν διεθνώς ανταγωνιστική οικονομία και μια ευπροσάρμοστη βιομηχανία με τεχνολογικά προηγμένη βάση.

Έτσι, εάν πρόκειται η Ελλάδα να αναπτυχθεί σαν μια ανοικτή οικονομία και κοινωνία, και να διαμορφώσει μια ανταγωνιστική παρουσία στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά της δεκαετίας 1990, απαιτείται η αλλαγή αυτής ταύτης της οπτικής γωνίας, από την οποία εξετάζονται οι εξελίξεις στην παγκόσμια αγορά, η θέση της χώρας σ' αυτήν, οι εξελίξεις στη διεθνή οργάνωση της εργασίας, ο ρόλος και ο χαρακτήρας των κοινωνικών φορέων (εγχωρίου και ξένου κεφαλαίου, κράτους, και εργασίας).

Το μοντέλο και οι αντιθέσεις της μεταπολεμικής συσσώρευσης: Μια αμφισβητούμενη προσέγγιση

Η αφετηρία των σπουδαιότερων αναλύσεων της μεταπολεμικής Ελληνικής οικονομίας¹ είναι η θέση ότι η πραγματοποίηση δομικών αλλαγών στην οικονομία, και ιδιαίτερα στην μεταποίηση, έχει ως επί το πλείστον στηριχθεί στις ξένες άμεσες επενδύσεις και στην ξένη τεχνολογία: η προσδοκία ήταν πως ξένες επενδύσεις και τεχνολογία θα αντιστάθμιζαν τις αδυναμίες και ελλείψεις των «εγχωρίων δομών».

Στα πλαίσια αυτά προβάλλεται το επιχείρημα ότι η κύρια πηγή δυναμισμού για τη μεταπολεμική οικονομία ήταν εξωγενής μάλλον παρά ενδογενής (Μουζέλης, 1978), και ότι η άμεση επένδυση ξένου κεφαλαίου κατέστησε περιττή την αναδιάρθρωση των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων –η οποία, άλλως, θα ήταν αναγκαία συνθήκη για την εκβιομηχάνιση (Βεργόπουλος, 1986).

Α . ΟΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ: Εν συνόλω, η εξήγηση της μεταπολεμικής διαδικασίας εκβιομηχάνισης επιχειρείται μέσω ενός μοντέλου συσσώρευσης που στηρίζεται στις τρεις ακόλουθες υποθέσεις.

1. Ο κυρίαρχος ρόλος του ξένου κεφαλαίου με τη μορφή της άμεσης επένδυσης: Το ξένο κεφάλαιο, με την μορφή της άμεσης επένδυσης, κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Υποστηρίζεται ότι οι ξένες άμεσες επενδύσεις συνέβαλαν σημαντικά στην βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της

Ελληνικής μεταποίησης στην μεταπολεμική φάση ανάπτυξης².
Ταυτόχρονα, όμως,

«Οι ξένες άμεσες επενδύσεις ειδικότερα υπήρξαν ένας από τους βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της χώρας, μιας εκβιομηχάνισης όμως με έκδηλα τα χαρακτηριστικά της εξάρτησης, γεγονός που είχε ως συνέπεια να διατηρήσει η ελληνική οικονομία τον περιφερειακό της χαρακτήρα, παρά τη σημαντική βελτίωση στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων κατά την περίοδο αυτή».

(Γιαννίτσης, 1983, 279)

Στα πλαίσια αυτά, το ξένο κεφάλαιο θεωρείται υπεύθυνο για την απροθυμία του εγχωρίου κεφαλαίου να επενδύσει στη μεταποίηση και να προβεί σε σημαντικές καινοτομίες. Το ξένο κεφάλαιο θεωρείται ότι περιόρισε τις ευκαιρίες και δυνατότητες του εγχωρίου κεφαλαίου να επεκταθεί με ιδιαίτερο σθένος και δυναμισμό στην μεταποίηση, αφού επέβαλε σε τούτο το τελευταίο τέτοιες τεχνικές και γραμμές παραγωγής, οι οποίες, μαζί με την ιδιοποίηση της εγχώριας υπεραξίας, παρεμπόδιζαν την συσσώρευση και την πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων στην εγχώρια οικονομία (Σαμαράς, 1982)³.

Σύμφωνα με τον Γιαννίτση,

«Η ενσωμάτωση στη διεθνή αγορά επηρέασε σημαντικά τις τεχνολογικές δομές της οικονομίας, γιατί από τη μια ενίσχυε την δημιουργία προτύπων ζήτησης, για την κάλυψη των οποίων έπρεπε να χρησιμοποιηθεί εισαγόμενη τεχνολογία έντασης κεφαλαίου, ενώ παράλληλα πίεζε και για τη δημιουργία τεχνολογικά συγχρόνων βιομηχανικών μονάδων, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην κάλυψη των ελλειμμάτων του ισοζυγίου, αναπτύσσοντας τις εξαγωγές».

(Γιαννίτσης, 1983, 27)

Εξάλλου, ο δυναμικός τομέας της οικονομίας, ευρισκόμενος υπό την κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου, αποκτά έναν «εγκλωβισμένο» χαρακτήρα: τα οφέλη από την αύξηση της παραγωγικότητας δε μεταφέρονται στον τομέα της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Αυτό συντελεί σε μεγάλες διαφορές στην παραγωγικότητα μεταξύ του τομέα της οικονομίας που χαρακτηρίζεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ), από τη μια πλευρά, και του τομέα της απλής εμπορευματικής παραγωγής, από

την άλλη. (Μουζέλης, 1978, 38).

2. Η ανάπτυξη στηρίχθηκε σε ξένη τεχνολογία, η οποία αναπτύχθηκε προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες συσσώρευσης των βιομηχανοποιημένων χωρών. Η εγχώρια ζήτηση για τεχνολογία κατευθύνθηκε προς εξωτερικές πηγές, προκειμένου να αποφευχθεί το κόστος τεχνολογικής συσσώρευσης εγχωρίως. Αυτή η τεχνολογική πολιτική όμως, δημιούργησε σοβαρές ανάγκες για εισαγωγή πρώτων υλών, καθώς και ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών απαραίτητων για τη χρησιμοποίηση της ξένης τεχνολογίας και την παραγωγή αγαθών που θα ανταποκρίνονταν στα κυρίαρχα πρότυπα ζήτησης στην εγχώρια και ξένη αγορά. Η κατάσταση αυτή είχε αρνητική επίδραση στο ισοζύγιο πληρωμών. Κάθε αύξηση της εγχώριας παραγωγής συναρτάτο με αυξήσεις στις εισαγωγές. Επί πλέον, οι προμηθευτές ξένης τεχνολογίας επέβαλαν περιοριστικούς όρους στις εγχώριες επιχειρήσεις, που αφορούσαν στις εξαγωγικές δραστηριότητες των τελευταίων.

Έτσι, όλες οι σχετικές μελέτες, υποστηρίζουν ότι υπάρχει σημαντική σχέση ανάμεσα στην παρουσία του ξένου κεφαλαίου – είτε με τη μορφή της ξένης άμεσης επένδυσης, είτε με τη μορφή της μεταφοράς τεχνολογίας– και στις δομές που χαρακτηρίζουν την μεταπολεμική φάση της Ελληνικής εκβιομηχάνισης.

3. Η ελληνική βιομηχανία καταλαμβάνει υποδεέστερη θέση στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Το ξένο κεφάλαιο θεωρείται ως η κύρια δύναμη στην ενσωμάτωση της Ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Υπό την έννοια αυτή, το ξένο κεφάλαιο συνιστά έναν από τους κύριους παράγοντες που προσδιόρισαν τον εξαρτημένο και μεταπρατικό χαρακτήρα της μεταπολεμικής Ελληνικής οικονομίας. Ο εξαρτημένος χαρακτήρας της Ελληνικής εκβιομηχάνισης, και ως εκ τούτου, το ίδιο το επιχείρημα περί «εξάρτησης-υπανάπτυξης», συνθέτουν τη βάση των περισσότερων αναλύσεων της μεταπολεμικής φάσης της Ελληνικής ανάπτυξης.

Β. ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ: Συνεκδοχικά, οι παραπάνω δυνάμεις –όπως διατυπώνονται στις υποθέσεις (1) έως (3)– προσδιορίζουν από κοινού τα γενικά χαρακτηριστικά του Ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού, και τις πηγές των βασικών του αντιθέσεων, όπως περιγράφονται ακολούθως:

1. Η Ελλάδα βρίσκεται εγκλωβισμένη σε ένα δίκτυο σχέσεων «μητρόπολης-περιφέρειας»: Η Ελλάδα, σύμφωνα με τον Βεργόπουλο (1986), φέρει τα χαρακτηριστικά των περιφερειακών κοινωνιών –δηλαδή, όλα τα στοιχεία της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και θεσμικής καθυστέρησης. Η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα και την Νότια Ευρώπη παθητικά εξαρτάται από την ανάπτυξη

των βιομηχανικά ανεπτυγμένων οικονομιών.

2. Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής δεν κατόρθωσαν να διαδοθούν και να κυριαρχήσουν σε όλο το φάσμα της οικονομίας: Ο Μουζέλης (1978) υποστηρίζει ότι το κύριο χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής Ελλάδας είναι η έλλειψη «οργανικής ολοκλήρωσης» των δύο τρόπων παραγωγής: του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος κυριαρχεί στη μεγάλη βιομηχανία, και εκείνου της απλής εμπορευματικής παραγωγής, ο οποίος χαρακτηρίζει τον αγροτικό τομέα και τη μικρή βιομηχανία. Η έλλειψη οργανικής ολοκλήρωσης των δύο αυτών τομέων της οικονομίας εκδηλώνεται με τις ακόλουθες μορφές: α) ως μονομερής συστηματική μεταφορά πόρων από τον τομέα της απλής εμπορευματικής παραγωγής προς τον καπιταλιστικό τομέα, και β) με τη μορφή πολλαπλών διασυνδέσεων του καπιταλιστικού τομέα με τις οικονομίες των μητροπολιτικών κέντρων, τέτοιων που ευνοούν τη μεταφορά στο εξωτερικό (στην μητρόπολη) κάθε οφέλους που απορρέει από τον δυναμισμό και την παραγωγικότητα του εγχώριου καπιταλιστικού τομέα.

3. Η θεμελιώδης αντίθεση που χαρακτηρίζει το μεταπολεμικό Ελληνικό καπιταλισμό συνοψίζεται στην θέση ότι «συνέχιση της εκβιομηχάνισης συνεπάγεται ipso facto συνέχιση της εξάρτησης» (Μουζέλης, 1978, 41): όποια σοβαρή απόπειρα ορθολογικής διοχέτευσης της ξένης και εγχώριας επένδυσης σε δραστηριότητες τέτοιες όπως θα απαιτούσε η ικανοποίηση των αναγκών της Ελληνικής οικονομίας, θα κατέστρεφε αυτομάτως το «ευνοϊκό» κλίμα που προσελκύει τις ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα. Αυτό θα οδηγούσε σε δραματική μείωση της εισροής ξένου κεφαλαίου, και στη φυγή εγχώριου κεφαλαίου προς το εξωτερικό (όπ.π., 41).

4. Ο κρατικο-μονοπωλιακός καπιταλισμός εμφανίζεται σαν λύση στο φαύλο κύκλο της εξαρτημένης ανάπτυξης και των καθυστερημένων κοινωνικών σχέσεων: Ο Σαμαράς (1982) επιβεβαιώνει τον μονοπωλιακό χαρακτήρα του σύγχρονου Ελληνικού καπιταλισμού. Το μοτίβο της ανάλυσής του είναι η εμφάνιση του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού (ΚΜΚ) σε μια εξαρτημένη, σχετικά καθυστερημένη χώρα, στην οποία η διαμόρφωση του καπιταλισμού και το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων υστερούν σημαντικά εκείνων των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Το κύριο χαρακτηριστικό του Ελληνικού μονοπωλιακού καπιταλισμού είναι η ανορθολογική οικονομική του δομή—ειδικότερα, ένας υπερμεγέθης τομέας υπηρεσιών, ένας υπανάπτυκτος κλάδος μηχανοκατασκευών και η τεχνολογική εξάρτηση. Ο συνδυασμός αυτός οδηγεί σε αύξηση των εισαγωγών και του δημοσίου χρέους, στην υποαπασχόληση των εγχωρίων πόρων (με πλέον εμφανή την περίπτωση της

μετανάστευσης του Ελληνικού εργατικού δυναμικού), και στην εξάρτηση από το διεθνές σύστημα μονοπωλιακών και ιμπεριαλιστικών σχέσεων (όπ.π., 348).

Σύμφωνα με τον Σαμαρά, υπάρχει μια αμφίδρομη αιτιακή σχέση ανάμεσα στην εξάρτηση και την οικονομική καθυστέρηση, έτσι ώστε «γίνεται δύσκολο να προσδιορίσουμε την καθοριστική πλευρά αυτής της κατάστασης»: οι στρεβλές δομές έχουν ως φυσική συνέπεια την εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο – προκειμένου να αντιμετωπισθεί η «σπάνις κεφαλαίου»⁴ ενώ, από την άλλη, η εξάρτηση οξύνει τις αντιθέσεις του εγχώριου καπιταλισμού διότι μεταφέρει στο εξωτερικό όποιο πλεόνασμα κεφαλαίου δημιουργηθεί. Ταυτόχρονα, οι ιστορικά καθυστερημένες και παρωχημένες κοινωνικές δομές δεν μπορούν να προωθήσουν την απαιτούμενη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (παράβαλε, για την ομοιότητά του με την θέση του Σαμαρά, το επιχείρημα του Μουζέλη περί «εγκλωβισμένων χώρων»).

Οι εντεινόμενες αντιθέσεις του Ελληνικού μονοπωλιακού καπιταλισμού έχουν οδηγήσει στη δυσλειτουργία και υπανάπτυξη των «αυτόματων οικονομικών μηχανισμών», με αποτέλεσμα το σύστημα να είναι ανίκανο να εξασφαλίσει από μόνο του τις συνθήκες για την περισσότερο αποδοτική λειτουργία του κεφαλαίου. Η απώτερη κατάληξη αυτής της κατάστασης είναι η εμφάνιση της κρατικο-μονοπωλιακής φάσης στην ανάπτυξη του Ελληνικού καπιταλισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από:

α) την υπερβολική διεύρυνση του δημόσιου τομέα, και του ρόλου του στην οικονομική ζωή, με τη μορφή υπερδιογκωμένου κρατικού προϋπολογισμού, καθώς και τη χρησιμοποίηση φορολογικής πολιτικής και κρατικών πόρων προκειμένου να ασκηθεί επιρροή στις αποφάσεις φορέων και ατόμων·

β) τη χρησιμοποίηση πιστωτικής και νομισματικής πολιτικής για την άσκηση επιρροής στις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες·

γ) τη χρησιμοποίηση της εισοδηματικής πολιτικής, πολιτικής τιμών και εξωτερικού εμπορίου προκειμένου να αναδιανεμηθεί το εθνικό εισόδημα υπέρ του μονοπωλιακού κεφαλαίου, και να εξασφαλισθούν μονοπωλιακά υπερ-κέρδη (όπ.π., 350).

Η αμφισβήτηση των υποθέσεων για τη μεταπολεμική συσσώρευση

Η κριτική απευθύνεται τόσο στο εννοιολογικό επίπεδο –δηλαδή, στις έννοιες της εξάρτησης, της υπανάπτυξης, του κρατικο-μο-

νοπωλιακού καπιταλισμού— όσο και στα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής φάσης της Ελληνικής εκβιομηχάνισης, στα οποία στηρίζονται οι ορισμοί των σχετικών εννοιών.

Α Τα χαρακτηριστικά τα οποία αποδίδονται στις υπανάπτυκτες κοινωνίες—ανεργία, άνιση ανάπτυξη, ανισορροπίες, άνιση διανομή του εθνικού πλούτου—αποτελούν εγγενή συμπτώματα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και δε σχετίζονται άμεσα και αποκλειστικά με κάποιο ιδιαίτερο στάδιο της ανάπτυξης· ούτε συνιστούν αποκλειστικά γνωρίσματα κάποιας ιδιαίτερης κατηγορίας χωρών⁵.

Επίσης οι διαφορές στην παραγωγικότητα μεταξύ των διαφόρων τομέων της οικονομίας δεν αποτελούν συστηματικό, ή μοναδικό διακριτικό χαρακτηριστικό της «υπάναπτυξης». Εξάλλου τα οφέλη της τεχνολογικής προόδου που πραγματοποιούνται σε ένα τομέα δε διαχέονται αυτόματα και συστηματικά στους άλλους τομείς της οικονομίας, όποιο και αν είναι το στάδιο ανάπτυξης της τελευταίας. Οποιαδήποτε αναφορά στην ισόρροπη ανάπτυξη δε σημαίνει ότι όλοι οι τομείς της οικονομίας ακολουθούν, ή πρέπει να ακολουθούν, τους ίδιους ρυθμούς ανάπτυξης, αλλά απλώς ότι όλοι οι τομείς πρέπει να είναι ενεργοί στη διαδικασία αυτή. Για παράδειγμα, απλώς και μόνον η πίεση ή επίδραση του μεταποιητικού τομέα δεν ήταν ποτέ αρκετή για να προκαλέσει ή εξασφαλίσει, αυτόματως, σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα. Χρειάστηκε η θετική κυβερνητική δράση για να εξαλειφθούν οι αρνητικές πλευρές των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων στον αγροτικό τομέα (Milward and Saul, 1979). Επίσης σε ορισμένες περιπτώσεις εκβιομηχάνισης, που έλαβαν χώρα στις δεκαετίες 1960 και 1970, ιδιαίτερα στη Ν.Α. Ασία, ήταν πάλι το κράτος που προώθησε την μεταφορά πόρων (πειραλαμβανομένης της εργασίας) από τον αγροτικό στο μεταποιητικό τομέα, αφού προκάλεσε στρεβλώσεις στις τιμές των αγροτικών προϊόντων: με αυτό τον τρόπο το κράτος συνέβαλε σημαντικά και αποφασιστικά στους ταχείς ρυθμούς βιομηχανικής ανάπτυξης που χαρακτήρισαν τις νέες βιομηχανικές χώρες, την περίοδο αυτή (Mick Moore, 1984, 57).

Ίσως περισσότερο σημαντικό και από αυτή την ιστορική διαπίστωση, είναι ότι οι προσεγγίσεις της εκβιομηχάνισης της μεταπολεμικής Ελλάδας, που στηρίζονται στις παραπάνω υποθέσεις, δεν προτείνουν κανένα στοιχείο το οποίο, θα κατέτασσε τη «μεγάλη» βιομηχανία καθ' ολοκληρίαν στους τομείς «υψηλής παραγωγικότητας», και τη μικρή βιομηχανία στην κατηγορία των τομέων «χαμηλής παραγωγικότητας»· ούτε προτείνουν σχετικά στοιχεία που να αποδεικνύουν τη μονομερή μεταφορά πόρων από τη μικρή στη μεγάλη βιομηχανία⁶.

Χαρακτηριστικά
Ελλ. Οικον.

Αλλά ούτε το είδος αυτών των πόρων προσδιορίζεται, προκειμένου να επιτραπεί η διερεύνηση και αποτίμηση του σχετικού επιχειρήματος: να αφορούν, πράγματι, άραγε, αυτοί οι πόροι κάποιο πλεόνασμα το οποίο παρήχθει από τη μικρής κλίμακας βιομηχανία; Και αν έτσι συμβαίνει, τότε πώς πραγματοποιείται και αναπαράγεται το πλεόνασμα αυτό υπό συνθήκες υποτιθέμενης χαμηλής παραγωγικότητας και αδυναμίας του τομέα αυτού (της μικρής βιομηχανίας) να προβεί σε ουσιώδεις και σε βάθος τεχνολογικές καινοτομίες; Ή, μήπως, το σχετικό επιχείρημα απλώς αναφέρεται στους περιορισμένους πόρους χρηματοδότησης που έχει στη διάθεσή της η μικρή βιομηχανία, εξαιτίας της συγκριτικά προνομιακότερης πρόσβασης της μεγάλης βιομηχανίας στην αγορά κεφαλαίου (στο βαθμό που αυτό πράγματι συμβαίνει);

Ακόμη, δεν προσφέρεται κανένα ποσοτικό στοιχείο που να στηρίζει το επιχείρημα περί «τεχνολογικής στασιμότητας» της μικρής κλίμακας βιομηχανίας, ή την παντελή απουσία διασυνδέσεων ανάμεσα στην μικρή και στην μεγάλη βιομηχανία, μέσω των σχέσεων εργασίας και στη βάση κάποιας ιδιαίτερης μορφής οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας.

➤ Αλλά ας εξετάσουμε μια άλλη πλευρά της ερμηνείας, που παρουσιάστηκε συνοπτικά, για το χαρακτήρα της μεταπολεμικής φάσης εκβιομηχάνισης της Ελλάδας. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη μεταφορά ξένης τεχνολογίας, αφού υποστηρίζεται ότι αυτή συνέβαλε στη διαμόρφωση της «εξάρτησης» ως κύριας αιτίας για την «υπανάπτυξη» της Ελλάδας. Η θέση για την «τεχνολογική εξάρτηση» υποστηρίζει ότι ο δεδομένος τύπος τεχνολογίας, που μεταφέρεται από τις ανεπτυγμένες μητροπολιτικές χώρες, είναι κατάλληλος για τις δομές και την εμπειρία της καπιταλιστικής συσσώρευσης στη χώρα προέλευσης, αφού αρμόζει και ανταποκρίνεται στα πρότυπα ζήτησης που κυριαρχούν εκεί. Η θέση αυτή όμως ενέχει θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα.

Πρώτον, διαφαίνεται κάποια συγγένεια με το επιχείρημα του «υποκαταναλωτισμού», αφού ουσιαστικά προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι τα δεδομένα προϊόντα, που επελέγησαν για παραγωγή, είναι ακατάλληλα προς κατανάλωση από τον Ελληνικό πληθυσμό. Η κατάληξη του «υποκαταναλωτικού» επιχειρήματος είναι ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έχει μπλοκαριστεί, και ότι η παραγωγική διαδικασία βρίσκεται σε κρίση, εφόσον τα χαμηλόμισθα στρώματα, τα οποία αποτελούν και την πλειοψηφία του πληθυσμού της υπό ανάπτυξη χώρας (της Ελλάδας), δεν μπορούν να αγοράσουν τα παραγόμενα προϊόντα.

Όμως, όπως διεξοδικά έχει συζητηθεί, σχετικά με την θέση αυ-

Θ. Γεωργίου

τή, από τη στιγμή που οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής υπερ-σχύσουν στην εγχώρια και παγκόσμια αγορά, η παγκόσμια αγορά αναλαμβάνει καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία της συσσώρευσης⁷. Και τούτο διότι, είναι πλέον η παγκόσμια αγορά που αποτελεί τον αποδέκτη των εγχώρια παραγομένων καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών.

Η πρόσφατη –μεταπολεμική– εμπειρία θέτει επίσης υπό αμφισβήτηση το επιχείρημα περί «υποκαταναλωτισμού»: Ορισμένες χώρες, με σχετικά μικρή εγχώρια αγορά, κατέστησαν βαθμιαία ιδιαίτερα ανταγωνιστικές στην παγκόσμια αγορά, σε προϊόντα τόσο της ελαφράς όσο και της βαριάς βιομηχανίας τους. Χαρακτηριστικά, στις περιπτώσεις της Νοτιο-Κορεατικής και Ταϊβανέζικης βιομηχανίας εργαλειομηχανών, η εγχώρια αγορά ήταν τόσο μικρή που σχεδόν ολόκληρη η εγχώρια παραγωγή απορροφούταν από την αγορά των ΗΠΑ⁸.

Θεωρημένο από αυτή την σκοπιά, λοιπόν, το πρόβλημα μεταμορφώνεται από πρόβλημα μεγέθους της εγχώριας αγοράς σε πρόβλημα που αφορά τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της μεταποιητικής βιομηχανίας. Δεδομένων των εξελίξεων στην παγκόσμια αγορά, και των αλλαγών στα διεθνή πρότυπα ζήτησης, η διεθνής ανταγωνιστικότητα της Ελληνικής βιομηχανίας δε θα μπορούσε να στηριχθεί –μακροπρόθεσμα– στο πλεονέκτημα της φθηνής εργασιακής δύναμης (όταν, και για όσο καιρό, αυτό υπήρχε). Αυτό που, από τα προηγούμενα, αποδεικνύεται ότι είναι επιτακτική ανάγκη και συνθήκη για την επιτυχή εκβιομηχάνιση, και τη διατήρηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της, είναι η ανάπτυξη μεταποιητικής βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας.

Η περίπτωση του κλάδου παραγωγής εργαλειομηχανών στην Ν. Κορέα και στην Ταϊβάν, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική, υπό την έννοια αυτή. Για μια σημαντικά μεγάλη περίοδο, η διεθνής ανταγωνιστικότητα των κλάδων αυτών στηριζόταν σε προϊόντα με χαμηλές απαιτήσεις και προδιαγραφές ποιότητας και τεχνολογίας, που όμως επαρκούσαν για να εξασφαλίσουν αγοραστές ανάμεσα σε εκείνους τους μικρούς παραγωγούς (ιδιαίτερα των χωρών του ΟΟΣΑ), που ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι στην τιμή του προϊόντος. Όμως, η τεχνική πρόοδος και η εμφάνιση των ηλεκτρονικά ελεγχόμενων εργαλειομηχανών (CNC machine-tools) έθεσε σε κίνδυνο τη θέση των χωρών αυτών στην παγκόσμια αγορά. Μια πολιτική υψηλού προστατευτισμού πιθανόν να κατοχύρωνε την θέση των σχετικών παραγωγών στην εγχώρια αγορά· όμως, από την άλλη πλευρά, αυτή η πολιτική θα απέτρεπε την διάδοση των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων, και θα στερούσε ακόμη και τους εγχώριους χρήστες

εργαλειομηχανών από τα οφέλη που θα απέφερε η χρήση της πλέον σύγχρονης (state-of-the-art) τεχνολογίας – με αναμφισβήτητα σοβαρές επιπτώσεις στη διεθνή ανταγωνιστικότητα όλης της οικονομίας (Jacobsson, 1984, 48).

Σχετικά με αυτό, ίσως αξίζει να σημειώσουμε ότι οι κλάδοι χαλυβουργίας, ηλεκτρονικών, αυτοκινήτων και πετροχημικών, στις χώρες αυτές της Ν.Α. Ασίας, κατέκτησαν περίοπτη ανταγωνιστική θέση στην παγκόσμια αγορά, στηριζόμενες, σε μεγάλο βαθμό, στην εισαγωγή ξένης, προηγμένης τεχνολογίας και κεφαλαίου.

Οι δυνάμεις που θα εξασφάλιζαν την ανταγωνιστικότητα της διαδικασίας της Ελληνικής εκβιομηχάνισης, λοιπόν, ήταν αφ' ενός το άνοιγμα της οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό (αφού κάτι τέτοιο θα αύξανε τις πιέσεις για τεχνολογικό εκσυγχρονισμό), και αφ' ετέρου η επιτηδειότητα των εγχωρίων επιχειρήσεων να αναπτύξουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα.

Η ανάπτυξη ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων απαιτεί βεβαίως την προώθηση τεχνολογικών καινοτομιών, όμως πριν από αυτό υπονοεί την επιτυχή μεταφορά της ξένης γνώσης και εμπειρίας – δηλαδή τεχνολογίας. Όμως, όπως υπογραμμίζει ο M. Fransman,

«... η επιτυχής εισαγωγή ξένης τεχνολογίας είναι μια διαδικασία πολύ πιο πολύπλοκη από ό,τι συνήθως πιστεύεται... Το πρόβλημα είναι ότι ακόμη και όταν οι προμηθευτές της τεχνολογίας παρέχουν στον αγοραστή όλα τα απαραίτητα εγχειρίδια χρήσης και άλλες λεπτομέρειες, πολλά στοιχεία της τεχνογνωσίας εμπεριέχονται «σιωπηρά» στη μεταφερόμενη τεχνολογία. Ακόμη, η τεχνολογία αυτή χρειάζεται να προσαρμοσθεί σε συνθήκες οι οποίες χαρακτηρίζουν με τρόπο λίγο-πολύ μοναδικό την επιχείρηση-αποδέκτη. Κατά συνέπεια, η επιτυχής μεταφορά ξένης τεχνολογίας προϋποθέτει κάποιο βαθμό εγχώριας τεχνολογικής ικανότητας» (Fransman, 1984, 55).

Από την άλλη,

«... κατά τα αρχικά στάδια της εκβιομηχάνισης δεν απαιτούνται υψηλά επίπεδα γηγενούς τεχνολογικής επιδεξιότητας σε όλα τα επίπεδα» στην περίπτωση της Κορέας, αποδείχθηκε επαρκής η επιδεξιότητα στον τομέα της μηχανολογίας παραγωγής» (Dahlman and Westphal, 1982, 133).

Έτσι, λοιπόν, η όποια σοβαρή απόπειρα να οικοδομηθεί μια διεθνώς ανταγωνιστική οικονομία, προϋποθέτει μια επιμελώς σχεδιασμένη και συνεπή τεχνολογική πολιτική, που θα περιλαμβάνει: την

Τροπ. Δε.
από-εξω
ΕΠ Βιομ.

επιλογή προϊόντων και διαδικασιών παραγωγής· την εξασφάλιση πηγών προμήθειας και αναπαραγωγής πρώτων υλών· την εισαγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών και την πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων τους· την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού που απαιτείται για την επιτυχή μεταφορά, προσαρμογή και διάδοση της μεταφερόμενης τεχνολογίας, καθώς και την καθιέρωση και στήριξη της Έρευνας και Ανάπτυξης (R & D)· τον εμπλουτισμό της απαραίτητης σχετικής γνώσης για την τεχνολογία και τους προμηθευτές τεχνολογίας, και την ενίσχυση της διαπραγματευτικής δύναμης των εγχωρίων αγοραστών ξένης τεχνολογίας, ώστε να περιοριστούν οι όποιοι δεσμευτικοί όροι (restrictive practices) στα συμβόλαια αγοράς.

Για το λόγο αυτό, είναι κρίσιμη η ύπαρξη ενός φορέα—ειδικότερα, του κράτους—ο οποίος θα ανταποκρινόταν σ' αυτές τις απαιτήσεις, και θα συνέβαλε έτσι στην επιτυχή αντιμετώπιση του σύνθετου προβλήματος «ανταγωνιστικότητα μέσω τεχνολογικού εκσυγχρονισμού».

Στην Ελληνική περίπτωση, όμως, η τεχνολογική πολιτική του κράτους παρουσίαζε πάντοτε σημαντικές ελλείψεις και αδυναμίες, στο σχεδιασμό της και στον τρόπο που αντιμετώπιζε τις ανάγκες της εκβιομηχάνισης.

Μια έρευνα για τις συνθήκες licensing στην Ελληνική βιομηχανία (Κάζης και Περράκης, 1984) κατέληξε ότι όχι μόνον απουσιάζει η εγχώρια Έρευνα και Ανάπτυξη, αλλά ακόμη και αυτή η εισαγόμενη τεχνολογία δεν αξιοποιείται επαρκώς, ακριβώς εξαιτίας της υπάρχουσας υποδομής. Επί πλέον, μια σειρά εμποδίων στο ευρύτερο περιβάλλον της επιχείρησης—που κλιμακώνονται από το πιστωτικό σύστημα μέχρι την ποιότητα της εκπαίδευσης και της διοίκησης και οργάνωσης—αποθαρρύνουν την ανάληψη ουσιώδους έρευνας από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις. Επισημαίνεται ότι οι επιχειρηματίες προτιμούν να αντιμετωπίζουν τις αυξήσεις στις τιμές των εισροών με αύξηση της τιμής του τελικού προϊόντος, παρά να επιχειρούν να μειώσουν το κόστος παραγωγής αυξάνοντας την παραγωγικότητα. Επίσης, τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν ότι, αν και το licensing είχε θετικές επιπτώσεις στις πωλήσεις αγαθών στις εγχώριες και ξένες αγορές (μέσω βελτιώσεων στην ποιότητα του προϊόντος και με την χρήση ξένων, καθιερωμένων εμπορικών σημάτων), οι ξένες τεχνολογικές διασυνδέσεις της Ελληνικής μεταποίησης ήσαν περιορισμένες, με διεθνή κριτήρια: οι πληρωμές royalties συνιστούν μικρό μόνον τμήμα του συνόλου των εισροών/εκροών του επιχειρηματικού κεφαλαίου. Η ανάμιξη του κράτους στην έγκριση συμφωνιών licensing περιορίζεται στο επί-

πεδο έγκρισης των πληρωμών royalties και στην αντίστοιχη εκροή ξένου συναλλάγματος. Άλλες σημαντικές πλευρές αυτής της σχέσης –όπως η συμβολή του licensing στην εγχώρια προστιθέμενη αξία, καθώς και οι περιοριστικοί όροι που τυχόν περιλαμβάνονται στα συμβόλαια σχετικά με την αγορά ενδιάμεσων εισροών από τον προμηθευτή τεχνολογίας, τις εξαγωγικές αγορές και τις ποσοστώσεις στις εξαγωγές, κ.ά.– δεν τυγχάνουν συστηματικής αντιμετώπισης από το κράτος, ούτε λαμβάνονται αποφασιστικά υπ' όψη για την έγκριση της συμφωνίας licensing.

Η σχετική έρευνα υπογραμμίζει, μάλιστα ότι το licensing –στην έκταση που λαμβάνει χώρα– καλύπτει τα κενά που δημιουργεί η έλλειψη εγχώριας Έρευνας και Ανάπτυξης (R & D). Υπό την έννοια αυτή, λοιπόν, δύσκολα θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι το licensing ανταγωνίζεται την προαγωγή της εγχώριας έρευνας και τεχνολογίας: επιχείρημα που προβάλλεται έντονα από τις μελέτες που παρουσιάσαμε παραπάνω.

Γ. Όσον αφορά δε στο επιχείρημα ότι η ξένη άμεση επένδυση αποτελεί εμπόδιο για την ανάπτυξη, εξαιτίας, αφ' ενός, της ιδιοποίησης και εξαγωγής, από τις πολυεθνικές, μέρους του πλεονάσματος που παράγεται εγχωρίως και, αφ' ετέρου, της εκτόπισης του εγχωρίου κεφαλαίου από το ξένο, χρειάζεται να επισημάνουμε τα ακόλουθα:

Καταρχήν, η «εξαγωγή πλεονάσματος» –όταν πραγματοποιείται– αντιπροσωπεύει, στην πραγματικότητα, αναδιανομή του συνολικού πλεονάσματος εντός των ορίων της πολυεθνικής εταιρείας, σύμφωνα πάντοτε με τα καθολικά συμφέροντα, σχέδια και προοπτικές της τελευταίας. Αυτή είναι η κατάσταση σε παγκόσμια κλίμακα, ακόμη και όταν η θυγατρική ευρίσκεται σε μια άλλη, επίσης βιομηχανικά ανεπτυγμένη, χώρα. Η πτυχή αυτή αφορά στην ίδια τη φύση των πολυεθνικών, και για την εξήγησή της δεν απαιτείται η επινόηση της «εξάρτησης», ως αναλυτικής, ερμηνευτικής έννοιας.

Στα πλαίσια αυτά, η εξαγωγή πλεονάσματος δε συνιστά αυτοσκοπό. Θεωρητικά, εάν υπήρχαν επαρκώς επικερδείς ευκαιρίες, ικανή υποδομή και ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες στη χώρα όπου λειτουργεί η θυγατρική επιχείρηση, τότε το παραγόμενο πλεόνασμα θα επανεπενδύετο στην εγχώρια αγορά.

Επιπρόσθετα, αυτό το ίδιο το πλεόνασμα πιθανότατα δε θα παραγόταν ούτε θα επανεπενδυόταν, εάν η πολυεθνική δεν εξασφάλιζε την οργάνωση της συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας –εφ' όσον, υπό τις κρατούσες συνθήκες στην εγχώρια αγορά, το εγχώριο κεφάλαιο θα ήταν απρόθυμο να ανταποκριθεί στις ανάλογες

θ. υποστήριξη

απαιτήσεις της παραγωγής, εξ αιτίας σοβαρών ελλείψεων στην αγορά κεφαλαίου, το τραπεζικό σύστημα, την κρατική πολιτική, και άλλων εμποδίων που δυσχεραίνουν και αυξάνουν την επικινδυνότητα επέκτασής του στις σχετικές παραγωγικές δραστηριότητες.

Βεβαίως, η εξαγωγή πλεονάσματος δεν είναι αναπόφευκτη – και, τέλος πάντων, το επίπεδό της θα μπορούσε να περιοριστεί – εάν κάποιοι φορείς, και πιθανότερα το κράτος, εφάρμοζαν αυστηρούς ελέγχους για να περιορίσουν την υπερ-/υπο-τιμολόγηση (transfer pricing): μια περιοχή όπου η παρουσία και οι επιδόσεις του ελληνικού κράτους είναι ιδιαίτερα φτωχές⁹.

Οι ανεπάρκειες της κρατικής πολιτικής στο πεδίο της μεταφοράς τεχνολογίας και της τεχνολογικής ανάπτυξης μπορούν να συγκριθούν μόνο με εκείνες στο πεδίο των ξένων άμεσων επενδύσεων.

Πεποίθηση του κράτους υπήρξε σχεδόν πάντοτε ότι, η ξένη άμεση επένδυση αυτομάτως θα κατέληγε στη διάδοση των σύγχρονων τεχνολογιών και μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής στην ελληνική βιομηχανία, και ότι θα κάλυπτε όποιες ελλείψεις και ανάγκες όχι μόνο σε τεχνολογία, αλλά επίσης στην αγορά κεφαλαίου, στην εγκατάσταση νέων παραγωγικών διαδικασιών, και στην αποδοτικότητα και ανταγωνιστικότητα της εγχώριας παραγωγής. Με την επιδίωξη αυτή κατά νούν, ξένες επενδύσεις οι οποίες κρίνονται «παραγωγικές» λόγω του ότι συνέβαλαν στις εξαγωγές, την υποκατάσταση εισαγωγών ή τη μεταφορά ξένης τεχνολογίας προστατεύονται νομικά, και απολαμβάνουν σημαντικών κινήτρων. Ακόμη, η γενική νομοθεσία περί κινήτρων αντιμετωπίζει με τους ίδιους όρους τις ξένες και τις ελληνικές επενδύσεις.

Έτσι το κράτος αυτοπεριορίζεται σε έναν απλώς «παραμετρικό» –μη «διδεικνυτικό»– ρόλο όσον αφορά τις διασυνδέσεις της ξένης άμεσης επένδυσης με την εγχώρια οικονομία. Το κράτος πίστεψε πως εάν προσείλκυε τις ξένες επενδύσεις στην οικονομία θα κατόρθωνε να μεταθέσει χρονικά την ανάγκη να παρέμβει το ίδιο για να προωθήσει τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις και να κινητοποιήσει άμεσα προς παραγωγική κατεύθυνση τους όποιους αργούντες πόρους και δυνάμεις. Το κράτος, υπό την έννοια αυτή, ερμήνευσε την «ελεύθερη αγορά» σαν ένα σύστημα το οποίο, γενικά, απέκλειε οποιοδήποτε σαφή προσδιορισμό του πλαισίου το οποίο θα επέτρεπε να ενσωματωθούν, σε μια μακροχρόνια και καθαρή προοπτική για την οικονομία, οι δραστηριότητες του ξένου κεφαλαίου. Ακόμη και η πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών ή και ενίσχυσης του εξαγωγικού προσανατολισμού –στόχοι στους οποίους αναμενόταν ότι θα συνέβαλε η ξένη άμεση επένδυση– στε-

ρείτο εκλεκτικότητας ως προς τα προϊόντα και τους κλάδους που έπρεπε να προωθηθούν, δεδομένης της συγκυρίας, των εξελίξεων και των προοπτικών που επικρατούσαν στην διεθνή αγορά. Με άλλα λόγια, οι σχετικοί στόχοι δεν πρόβλεπαν ούτε προελάμβαναν εξελίξεις στα προϊόντα και τις διαδικασίες παραγωγής, που διαφαινόταν στην παγκόσμια αγορά.

Είναι αξιοσημείωτη η αντίθεση ανάμεσα στην ελληνική περίπτωση και στην εμπειρία των νέων βιομηχανικών χωρών της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας, όπου η διαδικασία εκβιομηχάνισης ξεκίνησε σχεδόν ταυτόχρονα με την Ελλάδα.

Σχετικές μελέτες¹⁰ συμπεραίνουν ότι η επίμονη και άμεση κρατική παρέμβαση, οι λεπτομερείς και εξονυχιστικοί έλεγχοι, η εκλεκτική πολιτική προς συγκεκριμένους κλάδους και επιχειρήσεις, ο πολύπλευρος εξαναγκασμός, ο σθεναρός έλεγχος και οι κατευθύνσεις προς το ξένο και εγχώριο κεφάλαιο, και η άμεση ανάμιξη του κράτους στην παραγωγική διαδικασία, αποτέλεσαν του κρίσιμους εκείνους παράγοντες που συνέτειναν στις σημαντικές επιδόσεις των εν λόγω επιχειρήσεων στα πεδία της εκβιομηχάνισης, της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, και των θετικών αλλαγών στη συμπεριφορά και το ρόλο του κεφαλαίου κατά την πορεία της ανάπτυξης.

Α. Ακόμη, η θέση ότι το ξένο κεφάλαιο έχει εκτοπίσει το ελληνικό στην εγχώρια αγορά, φαίνεται να υπονοεί ότι, υπό τις κρατούσες συνθήκες, το εγχώριο κεφάλαιο πράγματι είχε την ευκαιρία να προωθήσει παραγωγικές δραστηριότητες στη βιομηχανία –αρκεί να μην είχε αποκλεισθεί από το ξένο κεφάλαιο.

Στην δεκαετία του 1960 η Ελληνική μεταποίηση παρουσίαζε μια σημαντική μονομέρεια υπέρ της παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων, η οποία το 1963 αντιστοιχούσε στο 59% της συνολικής μεταποιητικής παραγωγής. Ο συντελεστής εισαγωγών στους τομείς μη καταναλωτικών προϊόντων ήταν πάνω από το 30% και σε μερικές περιπτώσεις, όπως τα Βασικά Μέταλλα και τα Χημικά έφτανε στο 63% και 45% αντίστοιχα. Η μεταποιητική βιομηχανία χαρακτηριζόταν από έλλειψη τεχνολογικών, διοικητικών και οργανωτικών επιδεξιοτήτων. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι πολυεθνικές επιχειρήσεις εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία να εισέλθουν σε κλάδους με μικρό ή και ανύπαρκτο εγχώριο ανταγωνισμό και να ακολουθήσουν μια καθαρά ολιγοπωλιακή τακτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1966 το 39% των ξένων επιχειρήσεων που ήταν εγκατεστημένες στην Ελληνική μεταποίηση παρήγαγε εντελώς καινούργια προϊόντα για την Ελληνική αγορά. Εισερχόμενες πρώτες σε τομείς διακρινόμενους από τη δυνατότητα εκμετάλλευσης οικονο-

Νέες Βιομηχ.
Χώρες

πόλυτα ξένο κ

μίων κλίμακας και την προοπτική σημαντικής αύξησης της ζήτησης, οι πολυεθνικές απέκτησαν μεγάλα μερίδια αγοράς αναγκαία για την αξιοποίηση των οικονομιών κλίμακας και δημιούργησαν ολιγοπωλιακές συνθήκες. Οι οικονομίες κλίμακας λειτούργησαν σαν ένα αποτελεσματικό εμπόδιο εισόδου για κάθε δυνητικό παραγωγό που θα είχε την τεχνολογική δυνατότητα να εισέλθει στην αγορά. Παρά το γεγονός ότι η αγορά μεγεθυνόταν, ο ρυθμός μεγέθυνσης δεν ήταν τόσο ικανοποιητικός ώστε να μετριάσει το εμπόδιο των οικονομιών κλίμακας και να επιτρέψει περισσότερους παραγωγούς, που να λειτουργούν με την αποτελεσματική κλίμακα παραγωγής, να εισέλθουν στην αγορά (D. Kyrcillis, 1986).

Οι ολιγοπωλιακές δομές της μεταποίησης ενισχύθηκαν από μια συνειδητή κυβερνητική πολιτική περιορισμού του ανταγωνισμού που προερχόταν τόσο από τις εισαγωγές όσο και από εγχώριες πηγές. Αν και η οικονομία βρισκόταν σε μια πορεία φιλελευθεροποίησης του εμπορίου, η κυβερνητική πολιτική χρησιμοποιούσε –σαν ένα τρόπο προστασίας της βιομηχανικής παραγωγής και πέρα από την επιβολή δασμών– ένα περίπλοκο σύστημα ποσοστώσεων, συναλλαγματικών ελέγχων, μεροληπτικής τραπεζικής χρηματοδότησης σε βάρος του εισαγωγικού εμπορίου, απαγόρευσης εισαγωγών ορισμένων προϊόντων, π.χ. λιπασμάτων, επιβολής επί πλέον έμμεσης φορολογίας στα εισαγόμενα προϊόντα, θέσπισης χρηματικών προκαταβολών από τις επιχειρήσεις του εισαγωγικού εμπορίου που ανέρχονταν σε σημαντικό ποσοστό της αξίας των εισαγόμενων από αυτές προϊόντων, κ.λπ. Παράλληλα ένας συνδυασμός παραχώρησης αποκλειστικών προνομίων παραγωγής σε ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις και για ορισμένους τομείς, με την επιλεκτική εφαρμογή προνομίων και μονοπωλιακών δικαιωμάτων σε μερικά μεγάλα επενδυτικά προγράμματα κάτω από *ad hoc* συμφωνίες μεταξύ των επενδυτών και της κυβέρνησης, καθώς και η γενικευμένη χρήση του θεσμού της άδειας σκοπιμότητας με στόχο τον έλεγχο της εγκατάστασης νέων παραγωγικών μονάδων σε κλάδους όπου το ήδη υπάρχον παραγωγικό δυναμικό θεωρούνταν επαρκές και κάθε αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας σαν μη επιθυμητή, θεσμοποίησε τρόπον τινά τον ολιγοπωλιακό χαρακτήρα πολλών από τις Ελληνικές μεταποιητικές βιομηχανίες (Kyrcillis, 1986).

Έτσι, οι ολιγοπωλιακές δομές που επικράτησαν σε αγορές όπου η παρουσία των ξένων θυγατρικών επιχειρήσεων υπήρξε καθοριστική, είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθούν εμπόδια εισόδου για νέους εγχώριους παραγωγούς. Όμως τέτοια εμπόδια προϋπήρχαν της εισροής από τη μεριά της προσφοράς, δηλαδή τεχνολογικής και οργανωτικής αδυναμίας ανάληψης παραγωγής σε

συγκεκριμένους τομείς ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Άσχετα δε με την εθνικότητα της ιδιοκτησίας της επιχείρησης, η οποία θα εισερχόταν σε μια παρθένα αγορά, θα προωθούσε μια στρατηγική συμπεριφορά που θα στόχευε στη δημιουργία εμποδίων εισόδου και στον περιορισμό κάθε δυνητικού ανταγωνισμού.

Στρατηγική συμπεριφορά των πολυεθνικών επιχειρήσεων με στόχο τη δημιουργία ολιγοπωλιακών συνθηκών δε χαρακτηρίζει την δραστηριότητα των πολυεθνικών μόνο στην Ελλάδα ή στις αποκαλούμενες εξαρτημένες ή περιφερειακές χώρες, αλλά ακόμη και σε χώρες της «μητρόπολης». Οι άμεσες ξένες επενδύσεις αποτελούν μέρος της προσπάθειας να εξασφαλισθούν αγορές σε βάρος άλλων επιχειρήσεων και πραγματοποιούνται με στόχο την επίτευξη ή διατήρηση μεγαλύτερης σχετικής ανταγωνιστικότητας. Περιορισμός του οριζοντίου ανταγωνισμού μέσω άμεσων ξένων επενδύσεων πραγματοποιείται όταν προϋπάρχουν δύο συνθήκες:

1) υπάρχει, ή είναι δυνητικά πιθανός, ανταγωνισμός μεταξύ επιχειρήσεων διαφορετικών χωρών, και

2) υπάρχουν εμπόδια εισόδου στην αγορά. Εάν η είσοδος είναι ελεύθερη, οποιαδήποτε αύξηση των κερδών επιτυγχάνεται μέσω του ελέγχου της αγοράς δε διαρκεί πολύ εξ αιτίας της εισόδου νέων επιχειρήσεων.

Δεν έχουν όλες οι επιχειρήσεις την ίδια ικανότητα δραστηριοποίησης σε ένα συγκεκριμένο τομέα. Επί πλέον, το πλεονέκτημα μιας επιχείρησης μπορεί να είναι εντονότερο στο εξωτερικό από ότι στη χώρα καταγωγής της επιχείρησης. Χώρες της αλλοδαπής μπορεί να χαρακτηρίζονται από έλλειψη επιχειρηματικών ταλέντων και εξειδικευμένου προσωπικού, καθώς και από μια αναποτελεσματική αγορά κεφαλαίου¹¹. Επομένως στο βαθμό που τέτοια πλεονεκτήματα αρχίζουν να αναπτύσσονται στην χώρα υποδοχής της άμεσης ξένης επένδυσης, η τελευταία καθίσταται λιγότερο επικερδής. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι η μελέτη της διατομεακής κατανομής εμφανίζει υψηλή συγκέντρωση σε τρεις κλάδους: τα χημικά, την παραγωγή πετρελαιοιδών και τα βασικά μέταλλα, οι οποίοι συγκεντρώνουν το 86% των συνολικών άμεσων ξένων επενδύσεων στην μεταποίηση τη περίοδο 1954-1981, ενώ είναι σημαντικά μικρότερη στους τομείς παραδοσιακών προϊόντων, όπου υπάρχει σημαντικός εγχώριος ανταγωνισμός.

Η σχετική θέση των μονάδων Ελληνικής ιδιοκτησίας στην συνολική παραγωγική δυναμικότητα της μεταποίησης βελτιώθηκε μεταξύ 1968 και 1979 (Γιαννίτσης, 1983). Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι στη δεκαετία του 1970 η εγκατάσταση νέων επιχειρήσεων ξένης ιδιοκτησίας ήταν περιορισμένη, ενώ την ίδια περίοδο οι πα-

ραγωγικές μονάδες τόσο ξένης όσο και Ελληνικής ιδιοκτησίας που είχαν εγκατασταθεί πριν το 1968 μεγεθύνονταν με τον ίδιο ρυθμό. Στη Μεταλλουργία το μερίδιο του ξένου κεφαλαίου περιορίσθηκε από το 36,9% το 1968 στο 21,5% το 1979 (Γιαννίτσης, 1983). Κατά την ίδια περίοδο η θέση του Ελληνικού κοσμοπολίτικου κεφαλαίου στη μεταποίηση βελτιώθηκε, ιδιαίτερα στον τομέα των διυλιστηρίων. Υπάρχουν συνεπώς ενδείξεις ότι το εγχώριο κεφάλαιο προσελκύθηκε σε τομείς όπου η παραγωγή αρχικά οφειλόταν σε θυγατρικές εταιρείες, που εγκαταστάθηκαν κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Μια τέτοια τάση αποδυναμώνει το επιχειρήμα της εκτόπισης του ημεδαπού κεφαλαίου που υποστηρίζει η ανάλυση της μεταπολεμικής ανάπτυξης.

Οι επιδοτήσεις και τα κίνητρα ήταν τα κυριότερα μέτρα πολιτικής που χρησιμοποίησε το Ελληνικό κράτος για να προωθήσει τις ιδιωτικές επενδύσεις και τις εξαγωγές στη μεταποίηση. Αυτή η πολιτική έχει αποδειχθεί αναποτελεσματική αφού είχε μόνο περιπτώσιακά θετικά αποτελέσματα στη ζήτηση κεφαλαίου και δεν προώθησε την ικανότητα του εγχώριου βιομηχανικού κεφαλαίου να αυτοαναπαράγεται. Το κεφάλαιο εξακολουθεί να προσελκύεται από άλλες περιοχές επιχειρηματικής δράσης, εκτός μεταποίησης.

Η ερμηνεία της αποτυχίας του συστήματος κρατικών επιδοτήσεων και κινήτρων μπορεί να αναζητηθεί κυρίως σε δύο κατευθύνσεις:

Πρώτον, αυτά καθ' αυτά τα κίνητρα υπήρξαν αποσπασματικά.

Τα φορολογικά και δασμολογικά κίνητρα δε συνδέθηκαν με μια ξεκάθαρη και εξειδικευμένη στρατηγική μετασχηματισμού θεσμών και δομών, απέτρεπαν την αποτελεσματική λειτουργία των αγορών κεφαλαίου και εμπόδιζαν την παραγωγή τεχνολογικών καινοτομιών και τον εκσυγχρονισμό. Παράλληλα, δεν υποστηρίχθηκαν από ένα σύστημα «ανεπίσημων» κινήτρων για εξαγωγές. Αυτός ο τύπος των κινήτρων θεωρείται ότι παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην εξαγωγική επίδοση των νέων βιομηχανικών χωρών της Ανατολικής Ασίας.

Σύμφωνα με την Ann Krueger, ένα σύστημα «ανεπίσημων» κινήτρων περιλαμβάνει «... την προσοχή των ανωτάτων υπαλλήλων στα προβλήματα των εξαγωγέων, την περισσότερο ευνοϊκή ερμηνεία των φορολογικών επιστροφών (που αφορούν εξαγωγικές επιχειρήσεις), σε σχέση με τις υπόλοιπες επιχειρήσεις, την συντομότερη διεκπεραίωση γραφειοκρατικών διαδικασιών... Αυτή η αντιμετώπιση ...επηρέασε θετικά το σχετικό ποσοστό κέρδους των εξαγωγικών δραστηριοτήτων σε σύγκριση με εκείνο της παραγωγής για την εγχώρια αγορά» (Ann Krueger, 1981).

Στην Ελληνική περίπτωση, η δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού

ομοειδή
Πολιτικά
Επιδότηση

νισμού, η ακαμψία της γραφειοκρατίας, και η απουσία μιας συνεκτικής και συνεπούς κυβερνητικής πολιτικής σε κάθε επίπεδο, όχι μόνο δε βοήθησαν την εξαγωγική προσπάθεια στη μεταποίηση, αλλά και τις βιομηχανικές επενδύσεις γενικά.

Δεύτερον, η πολιτική των κινήτρων χαρακτηρίζεται από σύγχυση και ασάφεια, αφού δε δίνει καμμία ένδειξη ως προς τους τομείς παραγωγής, όπου οι επενδύσεις θα ήταν επιθυμητό να κατευθυνθούν. Τα κριτήρια επιλογής των επιθυμητών τομέων θα έπρεπε να συνδέονταν τόσο με τις παραγωγικές συνθήκες στην ημεδαπή και τους μακροχρόνιους αναπτυξιακούς στόχους και προοπτικές, όσο και με τα δεδομένα και τις προσδοκώμενες εξελίξεις στη διεθνή αγορά.

Απουσία προοπτικής χαρακτηρίζει επίσης και την προστατευτική πολιτική. Στην Ελλάδα η αρχική προσπάθεια επικεντρώνονταν στην προστασία και προώθηση των εξαγωγών που συνδέονταν με ό,τι θεωρούνταν ως το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της χώρας, δηλαδή με τους παραδοσιακούς τομείς. Καμμία σοβαρή προσπάθεια δεν ανελήφθη, ουδέποτε, με στόχο την αναβάθμιση και προσαρμογή αυτού του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος στις εξελίξεις της διεθνούς αγοράς και των διεθνών δομών ζήτησης¹².

αποτυχία
Προστασία
πολιτικής

Οι αναλύσεις της μεταπολεμικής ανάπτυξης στην Ελλάδα διακατέχονται από ένα μονομερές ενδιαφέρον για τη μορφή μάλλον παρά την ποιότητα της κρατικής παρέμβασης. Η Ελλάδα αντιμετωπίζεται σαν μια περίπτωση όπου ο εκτεταμένος κρατικός έλεγχος στην οικονομία απέτυχε να ενισχύσει το βιομηχανικό κεφάλαιο και να μετασηματίσει το «μεταπρατικό» χαρακτήρα του εγχώριου κεφαλαίου, σε αντίθεση με τα αποτελέσματα που είχε η κρατική παρέμβαση στα αρχικά στάδια της ανάπτυξης χωρών της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως της Γερμανίας (π.χ. Mouzelis, 1978, 118-9).

Παρά την κοινή μορφή με την οποία εκδηλώνεται η κρατική παρέμβαση σε διαφορετικές περιπτώσεις (έλεγχος του τραπεζικού συστήματος, προστατευτισμός, εμπορική πολιτική κ.λπ.) η ποιότητά της διαφέρει σημαντικά. Και τούτο διότι η ποιότητα της κρατικής παρέμβασης καθορίζεται από την αλληλεπίδραση παραγόντων που είναι μοναδικοί σε κάθε περίπτωση, και μπορεί να είναι παράγοντες πολιτικοί, θεσμικοί, οικονομικοί, αλλά και παράγοντες που αναφέρονται στις δομές των αγορών. Η παρέμβαση του Ελληνικού κράτους όμως δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει μια διαδικασία εκβιομηχάνισης που θα χαρακτηριζόταν από δυναμισμό, ανταγωνιστικότητα, ευελιξία και προσαρμοστικότητα στη διεθνή αγορά, διότι η ποιότητα της κρατικής παρέμβασης δεν υπήρξε ανάλογη των απαιτήσεων της εκβιομηχάνισης, όπως αυτές καθορίσθηκαν

από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Η κρατική παρέμβαση στην Ελληνική περίπτωση δεν προσπάθησε να προβλέψει τις εξελίξεις στην διεθνή αγορά και ανάλογα να συνδράμει, ώστε η βιομηχανία να ανταποκριθεί στις προκλήσεις αυτών των εξελίξεων. Ούτε φρόντισε να αρθούν οι περιορισμοί που έθεταν στην εκβιομηχάνιση οι εσωτερικές τεχνοοικονομικές και κοινωνικοπολιτικές δομές και σχέσεις.

Η βασική φιλοσοφία των αναλύσεων της μεταπολεμικής ανάπτυξης διακρίνεται από ένα δομικό ντετερμινισμό: δεν αφήνονται περιθώρια για να υπολογισθούν και να διερευνηθούν οι δράσεις και αντιδράσεις του εγχωρίου κεφαλαίου, σαν κοινωνικού παράγοντα.

Από τη μια μεριά, αποδίδεται πρωταρχικός και καθοριστικός ρόλος στους εξωγενείς παράγοντες όσον αφορά τη διαμόρφωση των εγχώριων κοινωνικών φορέων και δομών. Από τη στιγμή που οι εγχώριες δυνάμεις (με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους) θέτουν το πλαίσιο της «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης», γίνονται ευάλωτες και ευπροσάρμοστες στα συμφέροντα και τα σχέδια των εξωγενών παραγόντων.

Από την άλλη μεριά, το εγχώριο κεφάλαιο αντιμετωπίζεται σαν μια μονολιθική και ομογενής κοινωνική ομάδα που συμπεριφέρεται με πανομοιότυπο, χωρίς διαφοροποιήσεις, τρόπο: αναλαμβάνει παραδοσιακές, μεταπρατικές και μη παραγωγικές δραστηριότητες και χαρακτηρίζεται από την ανυπαρξία κάθε κλίσης προς παραγωγικές μεταποιητικές δραστηριότητες.

Ο αναπροσανατολισμός του Ελληνικού κεφαλαίου από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, προς τους περισσότερο παραδοσιακούς τομείς καταναλωτικών αγαθών, θεωρήθηκε σαν μια αντίδραση στους κινδύνους της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της αναδόμησης του διεθνούς συστήματος (Γιαννίτσης, 1983) και ερμηνεύθηκε σαν μια επιβεβαίωση της υπόθεσης για το μεταπρατικό χαρακτήρα του εγχωρίου κεφαλαίου.

Εάν όμως λάβουμε υπόψη ότι:

1. οι συνθήκες στην παγκόσμια αγορά ήταν πραγματικά κρίσιμες και επέβαλαν τον άμεσο εκσυγχρονισμό, την προσαρμογή και αναδιάρθρωση,

2. στην Ελλάδα οι υπάρχοντες μηχανισμοί δεν εξασφάλιζαν τη ροή ικανοποιητικών πληροφοριών και γνώσης σχετικά με το διεθνές περιβάλλον, τις αλλαγές και ευκαιρίες που παρουσιάζονταν σε αυτό, αλλά και τους επιχειρηματικούς κινδύνους, έτσι ώστε οι κοινωνικοί φορείς να καταστούν ικανοί να αντιμετωπίσουν την κρίση και να προωθήσουν τους απαραίτητους δομικούς μετασχηματισμούς και προσαρμογές·

3. το Ελληνικό κράτος απέτυχε συστηματικά σε όλη την μεταπολεμική περίοδο να άρει τους αρνητικούς παράγοντες στην διαδικασία προώθησης κάθε μετασχηματισμού και δημιουργίας μιας μεταποιητικής βιομηχανίας με ανταγωνιστικές δομές, και τέλος ότι

4. κάτω από την πίεση της κρίσης και του διεθνούς ανταγωνισμού το εγχώριο κεφάλαιο θα μπορούσε να αναλάβει επενδύσεις εκσυγχρονισμού και βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, μόνον αν η μεταπολεμική διαδικασία εκβιομηχάνισης είχε δημιουργήσει τις δομές, τους θεσμούς, και τις ικανότητες που απαιτεί ο στρατηγικός προγραμματισμός, τότε καθίσταται φανερό ότι το εγχώριο κεφάλαιο για να επιβιώσει της κρίσης και να διασφαλίσει τα βραχυχρόνια κέρδη του κατέφυγε αναπόφευκτα στην «πεπατημένη», σε δραστηριότητες δηλαδή, που δεν υπερβαίνουν τα όρια των δυνατοτήτων του ούτε χαρακτηρίζονταν από υψηλή αβεβαιότητα και άρα ήταν χαμηλού κινδύνου. Αντίθετα, μια φυγή προς τα εμπρός σε συνθήκες κρίσης, και με αμφίβολη την ικανότητα σχεδιασμού και δημιουργίας ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, τόσο στον τομέα του επιχειρείν όσο και της τεχνολογίας, θα αύξανε την αβεβαιότητα άρα και τον κίνδυνο της αποτυχίας. Σε μια τέτοια συμπεριφορά συνεπώς δεν υπάρχει τίποτε που να την προσδιορίζει σαν προκαθορισμένα και αναπόφευκτα μεταπρατική. Είναι απλά το λογικό επακόλουθο της προσπάθειας για προσαρμογή σε ένα εχθρικό εξωτερικό αλλά και εσωτερικό περιβάλλον. Εάν, αντίθετα είχαν προωθηθεί αλλαγές θεσμικές αλλά και δομών και νοοτροπίας έτσι ώστε να εδραιωθεί ένα πλαίσιο επιχειρηματικής δραστηριότητας που θα ωθούσε προς μια διαδικασία μετασχηματισμού, τότε θα ήταν δυνατό να αναμένεται μια διαφορετική, «επιθετική», επιχειρηματική συμπεριφορά.

Θα πρέπει δε να σημειωθεί, ότι το οποιοδήποτε ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που απόλαυσε η χώρα στη μεταπολεμική περίοδο ήταν τόσο ασθενές και υπονομεύθηκε σε σημαντικό βαθμό από την κρίση και τον επακόλουθο μετασχηματισμό του διεθνούς οικονομικού συστήματος, ώστε ακόμη και οι άμεσες ξένες επενδύσεις αναδιρθρώθηκαν προς την κατεύθυνση των παραδοσιακών τομέων από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετέπειτα (Γιαννίτσης, 1983, Kyrkilis, 1986).

Ε. Η κριτική που αναπτύχθηκε παραπάνω αμφισβητεί το χαρακτηρισμό του μεταπολεμικού Ελληνικού καπιταλισμού σαν μια στρεβλή παραλλαγή ενός ιδεατού μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ένα κανονιστικό πρότυπο καπιταλιστικής ανάπτυξης προϋποτίθεται, και κάθε πραγματική κατάσταση είτε συμμορφώνεται μαζί του, όπως στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών κρατών, είτε πα-

στρεβλή
ανάπτυξη

ρεκκλίνει από αυτό, όπως στην περίπτωση των υπανάπτυκτων κρατών. Υποστηρίζεται ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες στην πορεία της ανάπτυξης τους δημιούργησαν μια αυτόνομη και διαφοροποιημένη βιομηχανική δομή χωρίς την εισροή ιδεολογικών, προτύπων συμπεριφοράς, θεσμών, αγαθών, τεχνολογίας και κεφαλαίου από τις χώρες που προηγούνταν στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Είναι όμως αποδεδειγμένο ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες δέχτηκαν την επίδραση όλων των παραπάνω παραγόντων χωρίς να καταστούν υπανάπτυκτες¹³.

Με αυτή την έννοια, είναι αμφισβητήσιμο το επιχείρημα για την ύπαρξη κάποιων αυτόματων μηχανισμών του καπιταλιστικού συστήματος οι οποίοι είτε λειτουργούν σωστά και οδηγούν σε τεχνική πρόοδο και αυτόνομη εκβιομηχάνιση, όπως είναι η περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών, είτε λειτουργούν στρεβλά με αποτέλεσμα την εξαρτημένη εκβιομηχάνιση και την υπανάπτυξη, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας.

Οι υπάρχουσες αναλύσεις δεν προσδιορίζουν αυτούς τους ιδεατούς «αυτόματους» μηχανισμούς του καπιταλισμού. Η αναφορά σε πραγματικές περιπτώσεις, όπου υποθετικά οι μηχανισμοί λειτούργησαν αυτόματα και χωρίς εμπόδια, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή αναντίρρητα. Περισσότεροι βαθμοί ελευθερίας για την Αγγλία και πιθανόν μερικές ακόμη χώρες, που οφείλονται στον χαρακτήρα των χωρών αυτών σαν ιστορικών πρωτοπόρων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, και στις συγκεκριμένες συνθήκες στην εγχώρα και διεθνή αγορά, δε σημαίνουν ότι η ανάπτυξη αυτών των χωρών βασίστηκε σε κάποιους αυτόματους μηχανισμούς, ούτε ότι η πρόοδος μπορεί να είναι μια αυτόματη διαδικασία όπου οι κοινωνικές δυνάμεις έχουν απλά έναν εκτελεστικό ρόλο.

Παράλληλα, η αποδοχή και υιοθέτηση των επιτευγμάτων της τεχνικής προόδου δεν επέρχονται αυτόματα, ούτε είναι αναπόφευκτες. Η διάδοση των νέων τεχνολογιών στην κοινωνία φαίνεται ότι είναι πάντοτε το προϊόν του ανταγωνισμού μεταξύ των νέων τεχνοοικονομικών σχέσεων από την μια μεριά, και των κατεστημένων κοινωνικοπολιτικών δομών από την άλλη. Οι κοινωνικοπολιτικές δομές μπορεί είτε να παρεμποδίζουν είτε να ευνοούν τη διάδοση των τεχνολογικών επιτευγμάτων¹⁴. Με αυτή την συλλογιστική, η διάδοση των νέων τεχνολογιών μπορεί να καταστεί ευκολότερη εκεί όπου δεν υπάρχουν ομάδες συμφερόντων συνδεδεμένες με ξεπερασμένες τεχνοοικονομικές δομές, ή όπου οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μαζί με τον συγκεκριμένο χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας, όπως π.χ. στην Ν. Κορέα, επιτρέπουν την κατάργηση τέτοιων ανασταλτικών δεσμών και σχέσεων.

Ένα άλλο αμφισβητούμενο σημείο των αναλύσεων για την μεταπολεμική ανάπτυξη στην Ελλάδα είναι αυτό που αφορά στην θεμελιώδη αντίφαση του καπιταλισμού σε αυτή την φάση. Το επιχείρημα, το οποίο έχει επίσης χρησιμοποιηθεί εκτενώς για να εξηγήσει την εμφάνιση του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού σε συνθήκες σχετικής καθυστέρησης των παραγωγικών δυνάμεων», είναι ότι:

Στην Ελλάδα η εμφάνιση της αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων εκδηλώνεται στην πλευρά των ιστορικά ξεπερασμένων καπιταλιστικών σχέσεων, οι οποίες δε δύνανται να διασφαλίσουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ούτε καν στην έκταση των αντικειμενικών δυνατοτήτων του καπιταλισμού. Αντίθετα, στην περίπτωση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού των αναπτυσσόμενων κρατών της Δύσης, η αντίφαση εκδηλώνεται στην πλευρά των «υπεραναπτυσσόμενων» παραγωγικών δυνάμεων.

Αυτή η υπόθεση χαρακτηρίζεται από σοβαρά θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα:

Πρώτου, εάν θεωρήσουμε τον καπιταλισμό τόσο στην αφηρημένη του μορφή σαν ένα τρόπο παραγωγής όσο και στις διαφορετικές φάσεις και ιστορικές στιγμές της ανάπτυξής του, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και τόπο, οποτεδήποτε η «αντίφαση μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων» ερχόταν στην επιφάνεια, τα εμπόδια στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ήταν πάντοτε στην πλευρά των «ιστορικά παρωχημένων» κοινωνικών σχέσεων και δομών. Αυτό χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις λιγότερο αναπτυσσόμενες χώρες¹⁵.

Παράλληλα, η ιδιαιτερότητα της Ελληνικής περίπτωσης δεν τεκμηριώνεται, αφού ούτε ιστορικά επιβεβαιώνεται, ούτε θεωρητικά γίνεται αναντίρρηση δεκτό, ότι οι παραγωγικές δυνάμεις στις αναπτυσσόμενες χώρες έχουν «υπεραναπτυχθεί», και έτσι ο καπιταλισμός έχει εξαντλήσει κάθε «αντικειμενική δυνατότητα» για ανάπτυξη.

Η έννοια των «αντικειμενικών δυνατοτήτων του καπιταλισμού», οι οποίες είτε έχουν εξαντληθεί, είτε παραμένουν ανεπανόρθωτα ανεκπλήρωτες (όπως στην περίπτωση της Ελλάδος), αναφέρεται μάλλον σε ιδεατές παρά σε πραγματικές καταστάσεις. Κάθε στάδιο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μπορεί να θεωρηθεί σαν «τελικό» εάν αξιολογηθεί στατικά και παραβλεφθεί κάθε δυναμισμός που εμπεριέχεται σε αυτό. Η δια-

Σεφ. Κ.Μ.Κ

ισχυρίζεται

↓

δικασία κοινωνικοποίησης του κεφαλαίου (τόσο των παραγωγικών δυνάμεων όσο και των διαδικασιών παραγωγής) απαιτεί την αναδιάρθρωση των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων και δομών, μέσα από κρίσεις, ανταγωνισμούς, και αναδιατάξεις. Και οι δύο θεωρήσεις σχετικά με το χαρακτήρα της βασικής αντίφασης του καπιταλισμού, και το συσχετισμό της με την εμφάνιση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού υποδηλώνουν μια στατική εικόνα του καπιταλισμού. Και οι δύο εδράζονται στην υπόθεση ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι «παρηκμασμένος» και «ετοιμοθάνατος»: είτε διότι οι παραγωγικές δυνάμεις είναι «υπεραναπτυγμένες», είτε διότι η περαιτέρω ανάπτυξή τους εμποδίζεται από ανεπαρκείς και παρωχημένες κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες δεν παρουσιάζουν καμμία δυνατότητα ουσιαστικού μετασχηματισμού στα πλαίσια ενός «εξαρτημένου» καπιταλισμού. Το κοινό στοιχείο, και στις δύο περιπτώσεις, είναι ότι το κράτος –η πολιτική εξουσία– καλείται να περισώσει, προσωρινά, τον καπιταλισμό με παρέμβαση κρατικομονοπωλιακού χαρακτήρα. Έτσι, θρυσκόμαστε αντιμέτωποι με μια περίπτωση πολιτικού βολонταρισμού: η λύση για τον καπιταλισμό στο συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική, βασικά εξωοικονομική, και δεν μπορεί να βασίζεται στους νόμους και τις δυνάμεις της αναπαραγωγής και της επέκτασης του συστήματος αυτού καθ' αυτού. Αυτές οι τελευταίες είτε έχουν εξαντληθεί είτε εμποδίζονται.

Μια επιπλέον αδυναμία των αναλύσεων της μεταπολεμικής ανάπτυξης είναι η περιγραφικότητά τους: όπως και στο μοντέλο «εξάρτησης-υπανάπτυξης», είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσο όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, η ύπαρξη των οποίων πιστοποιεί την εμφάνιση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού στην Ελλάδα, είναι ικανοποιητικά, ώστε να ορίσουν τον Ελληνικό καπιταλισμό σαν κρατικομονοπωλιακό.

Εάν θεωρήσουμε τους ορισμούς του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, όπως αυτοί έχουν προταθεί από τις διάφορες παραλλαγές της κρατικομονοπωλιακής προσέγγισης¹⁶, η κρατική παρέμβαση σε συνθήκες κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από: ένα διευρυμένο δημόσιο τομέα, οικονομικό προγραμματισμό, κρατικομονοπωλιακές ρυθμίσεις των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας, διεθνείς κρατικομονοπωλιακούς οργανισμούς και δραστηριότητες– όλα αυτά αποβλέπουν στην ανακατανομή του εθνικού εισοδήματος προς όφελος του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όπως επίσης και στη διασφάλιση της πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας του. Επίσης, το κράτος συμμετέχει

άμεσα και συνεισφέρει στη δημιουργία, πραγματοποίηση, και διευρυμένη αναπαραγωγή της αξίας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, χρηματοδοτεί άμεσα τις επενδύσεις, τις δαπάνες παραγωγής, έρευνας και ανάπτυξης (R & D), και παρεμβαίνει στην παραγωγική διαδικασία σημαντικών βιομηχανιών αυξάνοντας το μέγεθος του δημόσιου παραγωγικού τομέα.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο οι οικονομικές δραστηριότητες του Ελληνικού κράτους δεν ικανοποιούν τα χαρακτηριστικά του κρατικομονοπωλιακού μοντέλου: ο ρόλος του κράτους περιορίζεται στη δημιουργία υποδομής και στη διασφάλιση των αναγκών συνθηκών για τις δραστηριότητες του ιδιωτικού κεφαλαίου, ξένου και εγχώριου¹⁷. Οποιαδήποτε και αν είναι η επέκταση του δημόσιου τομέα της οικονομίας μεταπολεμικά, αυτή δεν εμφανίζεται με τη μορφή της άμεσης συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία. Ούτε υφίσταται κάποια σημαντική κρατική συμβολή στην έρευνα και ανάπτυξη. Ακόμη και όταν το κράτος αναλαμβάνει άμεσες επενδύσεις στη μεταποίηση, όπως στην περίοδο 1959-1962, τα κίνητρά του είναι αποσπασματικά (η επενδυτική κρίση) και σύντομα η δραστηριότητά του επανέρχεται στα προηγούμενα χαμηλά επίπεδα. Η αύξηση της κρατικής παρέμβασης μετά το 1982, έχει ένα μάλλον αμυντικό παρά επιθετικό χαρακτήρα, επικεντρώνεται στις προβληματικές επιχειρήσεις και αποτυγχάνει στους στόχους της, εξαιτίας του ανεπαρκούς management. Οι υποστηρικτές της κρατικομονοπωλιακής προσέγγισης παραδέχονται ότι η κρατική παρουσία στη μεταποίηση, ορυχεία-λατομεία, και κατασκευαστικό τομέα κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα, ενώ δεσπόζει μόνο στην εκπαίδευση και την κοινή ωφέλεια¹⁸.

Είναι εξάλλου κοινή πεποίθηση, ότι σε όλη την μεταπολεμική περίοδο ο οικονομικός σχεδιασμός σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο δεν περιλαμβάνεται στις λειτουργίες του Ελληνικού κράτους. Επίσης, η πιστωτική και νομισματική πολιτική απεδείχθησαν αναποτελεσματικές στο να μετασχηματίσουν το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, το οποίο εμπόδιζε την δημιουργία αποτελεσματικής αγοράς κεφαλαίου. Αυτό το γεγονός είχε σημαντικές επιπτώσεις στον σχηματισμό και την επέκταση του βιομηχανικού κεφαλαίου και στη διεθνή ανταγωνιστικότητα της Ελληνικής μεταποίησης¹⁹.

Συμπεράσματα

*Λόγοι Έλλαν
υπαίτια*

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, συγκεκριμένες συνθήκες, δομές και θεσμοί εμπόδισαν την εμφάνιση κερδοφόρων ευκαιριών στη μεταποιητική βιομηχανία και τη διοχέτευση του κεφαλαίου σε αυτή.

Ούτε οι άμεσες ξένες επενδύσεις ούτε η μεταφορά τεχνολογίας καθ' αυτές μπορούν να κατηγορηθούν ότι απέτρεψαν την επέκταση του εγχώριου κεφαλαίου, την αναβάθμιση των εγχώριων δομών και θεσμών, ή την ανάπτυξη της τεχνολογικής έρευνας. Είναι το πλαίσιο πολιτικής μέσα στο οποίο και οι άμεσες ξένες επενδύσεις και η μεταφορά τεχνολογίας συντελέστηκαν, καθώς και ο ρόλος του κράτους σε αυτά τα θέματα, που εμπόδισαν την ενσωμάτωση της ξένης τεχνολογίας και επένδυσης σε μια μακροχρόνια αναπτυξιακή προοπτική της Ελληνικής μεταποίησης.

Παράλληλα, τα χαμηλά περιθώρια κέρδους, η αύξηση της αβεβαιότητας, το σχετικά υψηλό εργατικό κόστος, η άκαμπτη γραφειοκρατία, και η ανεπαρκής υποδομή σε περιόδους υψηλών τεχνολογικών απαιτήσεων, αλλά και η μεταβολή των διεθνών στρατηγικών των πολυεθνικών εταιρειών, συνέβαλαν στη μείωση των άμεσων ξένων επενδύσεων από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 περίπου. Ενώ, από την άλλη μεριά, παρατηρείται μια αξιοσημείωτη αδυναμία της Ελληνικής μεταποίησης να προωθήσει τη διάδοση της μεταφερόμενης τεχνολογίας.

Το κράτος, αν και παρουσιάστηκε σαν ο κύριος αναπτυξιακός μοχλός, απέτυχε να παρέμβει κατά τρόπο που θα εξασφάλιζε κερδοφόρες ευκαιρίες και βεβαιότητα για την ανάληψη επιχειρηματικής δραστηριότητας, αλλά και θα προωθούσε μια επιτυχή και ανταγωνιστική εκβιομηχάνιση.

Η κρατική υποστήριξη στη βιομηχανία έλαβε κυρίως τη μορφή του προστατευτισμού, της επιβολής περιορισμών στις εισαγωγές, των επιδοτήσεων, και άλλων αποσπασματικών και σποραδικών σε χαρακτήρα κινήτρων.

Η οποιαδήποτε επιτυχία των επιχειρήσεων τόσο στην εθνική όσο και διεθνή αγορά με δυσκολία μπορεί να αποδοθεί στην κρατική παρέμβαση και υποστήριξη με την μορφή καλύτερου management, προαγωγής της καινοτομίας, και πληροφόρησης για τις συνθήκες, τα προβλήματα και τις ευκαιρίες της αγοράς. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα ποσοστά κέρδους των επιχειρήσεων με εξαγωγικό προσανατολισμό, τόσο Ελληνικής όσο και αλλοδαπής

ιδιοκτησίας, βασίσθηκαν σε σημαντικότατο βαθμό σε επιβληθικά των εξαγωγών κρατικά κίνητρα και επιδοτήσεις²⁰.

Στις σπάνιες περιπτώσεις, όπου η διεθνής ανταγωνιστικότητα βασίσθηκε σε επιδεξιότητες διοίκησης, οργάνωσης και τεχνολογικής καινοτομίας, η ανάπτυξη αυτών των επιδεξιοτήτων ήταν το αποτέλεσμα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μάλλον παρά της κρατικής υποστήριξης και ενθάρρυνσης.

Ακόμη και όταν το κράτος προώθησε ένα καινούργιο περιβάλλον για το εγχώριο κεφάλαιο και την ανάπτυξη της Ελληνικής μεταποίησης δρομολογώντας τη σύνδεση αρχικά και την είσοδο μετέπειτα στην ΕΟΚ, απέτυχε στη συνέχεια να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της εθνικής βιομηχανίας. Σχετικά μικρά περιθώρια κέρδους και χαμηλή παραγωγικότητα παραμένουν τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της Ελληνικής μεταποίησης. Οι περίοδοι προσαρμογής συχνά χρειάζεται να παραταθούν, καθώς βασικοί τομείς αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην προσπάθεια ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητάς τους και προώθησης του εκσυγχρονισμού τους.

Συνολικά, η μεταπολεμική περίοδος διακρίνεται από έλλειψη ηγεσίας στην βιομηχανία, είτε από τη μεριά ενός ισχυρού, διεισδυτικά παρεμβατικού κράτους, είτε από τη μεριά ενός ανταγωνιστικού ιδιωτικού κεφαλαίου, που να λειτουργεί και να είναι οργανωμένο αποτελεσματικά.

Διότι, ακόμη και αν απουσίαζε κάθε σοβαρό κοινωνικοοικονομικό εμπόδιο, το οποίο θα παρακώλυε την κινητοποίηση του κεφαλαίου και των κοινωνικών πόρων προς μια διαδικασία εκβιομηχάνισης, το πραγματικό πρόβλημα εντοπίζεται στην αναζήτηση εκείνου του κοινωνικού φορέα ή φορέων που θα είναι σε θέση να συντονίσουν τις πηγές της οικονομικής ανάπτυξης με στόχο την ενδυνάμωση της εκβιομηχάνισης και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, να θέσουν τις προτεραιότητες και την στρατηγική προοπτική της ανάπτυξης, να προβλέψουν τα εμπόδια και τις αντιφάσεις που είναι δυνατόν να προκύψουν κατά τη διαδικασία εκβιομηχάνισης και από την επαφή μεταξύ των εγχώριων βιομηχανιών με την διεθνή αγορά, και να εγκαθιδρύσουν τις δομές της εκβιομηχάνισης (τομείς κλειδιά, σχέσεις με τη διεθνή αγορά, χρηματοδότηση της βιομηχανικής ανάπτυξης, τεχνική πρόοδος και καινοτομία, κ.λπ.).

Στο βαθμό που η ανάλυση και ερμηνεία της μεταπολεμικής ανάπτυξης βασίζεται, ή δανείζεται σχήματα από το μοντέλο της «ανάπτυξης-υπανάπτυξης», η παραπάνω ερώτηση δεν πρόκειται να απαντηθεί ικανοποιητικά και με τρόπο που να αποτελεί την

βάση για την χάραξη στρατηγικής.

Προσαρμογή ανάγκες
⊗ Η αναζήτηση μιας νέας προοπτικής για τη δεκαετία του 1990 και αργότερα είναι επιτακτική, και πρέπει να βασίζεται στην αναγνώριση των ακόλουθων αναγκών:

1. Ένα ισορροπημένο περιβάλλον για επιχειρηματική δραστηριότητα: Κάτι τέτοιο δε συνδέεται μόνο με την αγορά κεφαλαίου και το σύστημα κινήτρων, αλλά επίσης, και περισσότερο σημαντικά, με μακροπρόθεσμη και συνεπή βιομηχανική πολιτική. Μια τέτοια πολιτική πρέπει να περιλαμβάνει τον καθορισμό του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, το οποίο θα ενθαρρύνει την παραγωγή καινοτομίας και την ανάπτυξη γενικά των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της Ελληνικής μεταποίησης. Η ανάπτυξη των διοικητικών-οργανωτικών, επιχειρηματικών, τεχνικών, ερευνητικών και άλλων επιδεξιοτήτων θα επιτρέψει τις μεταποιητικές βιομηχανίες να προσαρμόζονται συνεχώς και με ευελιξία στις μεταβολές των διεθνών προτύπων ζήτησης, σχεδιασμού προϊόντων, και της τεχνολογίας.

2. Την ανάπτυξη μιας διεθνικής άποψης από τη μεριά του βιομηχανικού κεφαλαίου: Η μεταποίηση πρέπει να αποκτήσει ένα σαφή παραγωγικό προσανατολισμό προς τη διεθνή αγορά και μια συνεχή προσαρμοστική ικανότητα προς τις διεθνείς μεθόδους οργάνωσης της εργασίας.

3. Η κρατική παρέμβαση πρέπει να ξεπεράσει το τυπικό δίλημμα «άμεση ανάμιξη στην παραγωγή» ή «ρυθμιστική παρέμβαση». Το κράτος πρέπει να αποβεί ο καθοριστικός φορέας για την οικοδόμηση ουσιαστικής συναίνεσης γύρω από τις προτεραιότητες που αναδεικνύονται στο περιβάλλον της διεθνούς αγοράς. Η παρέμβαση του κράτους πρέπει να είναι εξειδικευμένη και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες κάθε τομέα ξεχωριστά, ακόμη και στις ανάγκες συγκεκριμένων επιχειρήσεων. Μια ενεργός συνεργασία μεταξύ κράτους, ιδιωτικού κεφαλαίου, και εργαζομένων θα πρέπει να επιδιωχθεί με στόχο την επιβίωση, τη δομική προσαρμογή, και την ανταγωνιστικότητα της εθνικής οικονομίας.

Η συμβολή του κράτους στη διαδικασία αυτή, δεν πρέπει να παρερμηνευθεί, ούτε να υπερ-εκτιμηθεί. Μάλιστα, σε μια τέτοια υπερ-εκτίμηση του ρόλου και των καθηκόντων του κράτους, θα μπορούσε κάλλιστα να οδηγήσει η επιφανειακή ανάγνωση της εμπειρίας των νέων βιομηχανικών χωρών της Ν.Α. Ασίας.

Εκείνο που, κατά τη γνώμη μας, δείχνουν η εμπειρία αυτή, η ελληνική περίπτωση, και γενικότερα η εμπειρία της εκβιομηχάνισης είναι η ανάγκη ύπαρξης μιας ηγετικής δύναμης, η οποία συνεκτιμητά θα διαμορφώνει, προσαρμόζει και υλοποιεί μια βιομηχα-

νική στρατηγική με αιχμή προς την παραγωγικότητα και τις συνθήκες στην διεθνή αγορά. Αυτό, ασφαλώς, δε σημαίνει κατ' ανάγκη ούτε προϋποθέτει άμεση ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από το κράτος. Οι δυνάμεις που θα απαρτίσουν αυτήν τη ρωμαλέα «ηγεσία της εκβιομηχάνισης», μπορούν να διαμορφωθούν, και θα πρέπει να αναζητηθούν, καταρχήν σε μικρο-επίπεδο, ανεξάρτητα από τους μακρο-θεσμούς, όπου πιθανόν να εκφρασθούν.

Σημειώσεις

1. Φωτόπουλος, 1975, Μουζέλης, 1978, Σαμαράς, 1982, Γιαννίτσας, 1983, Βεργόπουλος, 1986.

2. Μουζέλης, 1978, Γιαννίτσας, 1983, Βεργόπουλος, 1986.

3. Με άλλα λόγια, εδώ υπονοείται ότι πολλαπλασιάσθηκαν τα εμπόδια εισόδου από την πλευρά της προσφοράς, αφού έγινε επιτακτικότερη η ανάγκη να αποκτήσουν οι εγχώριες επιχειρήσεις πολυδάπανες τεχνικές, διοικητικές και οργανωτικές ικανότητες, προκειμένου να μπορέσουν να ανταγωνισθούν με επιτυχία τις πολυεθνικές εταιρείες.

4. Ο Σαμαράς ισχυρίζεται ότι η «σπάνις κεφαλαίου» είναι επίπλαστο πρόβλημα. Αντίθετα, εξαιτίας της χαμηλής ζήτησης για κεφάλαιο, αργούντες χρηματικοί πόροι συνυπάρχουν με την υποτονική επενδυτική δραστηριότητα. Εάν το πλεονάζον κεφάλαιο εχρησιμοποιείτο με ορθολογικά σχεδιασμό τρόπο, τότε δε θα ήταν αναγκαία η εισαγωγή κεφαλαίου.

5. Για μια λεπτομερέστερη κριτική της Σχολής της Εξάρτησης-Υπανάπτυξης, βλ. P.J. O'Brien (1975), S. Lall (1975), G. Palma (1978), M. Bienefeld (1981).

6. Εν τούτοις, διαφορές στην παραγωγικότητα αναφέρονται και στα πλαίσια καθενός από τους δύο αυτούς τομείς. Βλ. Κιντής, 1982, για σχετικά στατιστικά στοιχεία.

7. Για μια λεπτομερέστερη παρουσίαση της θέσης περί «υποκαταναλωτισμού», βλ. J.A. Hobson (1983), P. Sweezy (1942), P. Baran (1957), S. Amin (1974). Για κριτική της «υποκαταναλωτικής» άποψης, βλ. K. Marx «Το Κεφάλαιο» και V. Lenin «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ρωσία», για την ανεπάρκεια του επιχειρήματος περί «υποκαταναλωτισμού στην περίπτωση μιας λιγότερο ανεπτυγμένης καπιταλιστικής χώρας».

8. «Επιχειρήσεις [του κλάδου εργαλειομηχανών] θεωρούν ως εγχώρια αγορά τους την αγορά των ΗΠΑ για τις ηλεκτρονικά ελεγχόμενες εργαλειομηχανές (computer numerically controlled –CNC– machine tools)» –Chudovsky et al., 1983 όπως αναφέρεται από τον S. Jacobsson, 1984, 48.

9. Ο R. Luedde-Neurath παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι στη Νότιο Κορέα «οι υπάλληλοι των τελωνείων έχουν στη διάθεσή τους όχι μόνο λεπτομερείς καταλόγους διεθνών τιμών, αλλά και λεπτομερή στοιχεία όλων των διεθνών συναλλαγών στις οποίες συμμετέχει η Ν. Κορέα. Καθημερινά συν-

τάσσεται κατάλογος για κάθε συναλλαγή, ο οποίος περιλαμβάνει τον αριθμό του σχετικού πιστωτικού, τη φύση του προϊόντος, τη χώρα προέλευσής του, τον προμηθευτή του, τον αγοραστή, την αγοραζόμενη ποσότητα και, ίσως το σημαντικότερο από όλα, την ανά μονάδα τιμή για κάθε συναλλαγή. Αυτός ο λεπτομερής έλεγχος φαίνεται να έχει περιορίσει αποτελεσματικά την υπερ/υπο-τιμολόγηση στην Κορέα... [Με αυτή την έννοια] οι ξένοι επενδυτές στην Κορέα δε λειτουργούν σε φιλελεύθερο περιβάλλον» (R. Luedde-Neurath, 1982, 23).

10. C. Hamilton, 1984, J. Enos, 1984, R. Wade, 1984, S. Jacobsson, 1984, M. Fransman, 1984, R. Luedde-Neurath, 1984.

11. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ερμηνείας των ξένων άμεσων επενδύσεων μέσω της θεωρίας της βιομηχανικής οργάνωσης δεσ, Hymer, 1960, Kindleberger, 1969, Caves, 1971, Caves, 1974, Dunning, 1973.

12. Για μια εμπειριστατωμένη ανάλυση του προστατευτισμού στην Ελληνική μεταποίηση δεσ, Α. Μητσός, 1989.

13. Δες A. Milward and S. Saul, 1979, για μια ανάλυση της εκβιομηχάνισης στη Γερμανία και των διαφορών της από την εκβιομηχάνιση στη Γαλλία, την Αγγλία και το Βέλγιο. Επίσης, δεσ Armstrong et al., 1984, για την περίπτωση της Ιαπωνίας, και IDS Bulletin, vol. 15, no 2, για την περίπτωση των Νέων Βιομηχανικών Χωρών της Α. Ασίας.

14. Για μια θεωρητική ανάλυση του ζητήματος δεσ, Carlotta Perez, 1985.

15. Δες Milward and Saul, 1979, Armstrong, Glyn, Harrison, 1984, IDS Bulletin, 1984, Carlotta Perez, 1985.

16. Για μια παρουσίαση των διάφορων προσεγγίσεων περί κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, δεσ Jessop, 1985, pp. 40-56.

17. Ανεξάρτητα από την επιτυχία πραγματοποίησης των στόχων αυτών.

18. Δες Σαμαράς, 1892, 136-140. Στην περίοδο 1964-1975, οι άμεσες κρατικές επενδύσεις ήταν το 1,4% των συνολικών επενδύσεων στη μεταποίηση, ενώ την περίοδο 1959-63 συμμετείχαν σε ποσοστό 23% των συνολικών επενδύσεων στη μεταποίηση. Το κράτος κατεύθυνε το 66,1% των συνολικών του επενδύσεων στη δημιουργία υποδομής, δηλαδή, ενέργεια, μεταφορές, τηλεπικοινωνίες. Δες Γιαννίτσης, 1983.

19. Δες Tsofis, 1984.

20. Κίνητρα και επιδοτήσεις με στόχο την προώθηση των εξαγωγών ήταν περίπου το 100% των καθαρών κερδών σε ένα δείγμα 21 μεταποιητικών επιχειρήσεων, από τις οποίες περισσότερες από τις μισές είχαν συμμετοχή ξένου κεφαλαίου στο μετοχικό τους κεφάλαιο, το 1978. Οπωσδήποτε, παρατηρούνται διαφορές μεταξύ των επιχειρήσεων του δείγματος, κυμαινόμενες από μια ασημαντή συνεισφορά στα κέρδη σε τρεις περιπτώσεις, σε ένα ποσό που ξεπερνά τα κέρδη σε πέντε περιπτώσεις. Οι διαφορές αυτές οφείλονται κυρίως στον προσανατολισμό αγοράς της επιχειρήσης μεταξύ της εγχώριας και των ξένων αγορών. Δες Kyrkilis, 1986.

Βιβλιογραφία

Αγγλική

- Armstrong P., Glyn A., Harrison J. (1984), *Capitalism since World War II*, Fontana.
- Amin S. (1984), *Accumulation on a world scale*, Monthly Review Press, New York.
- Baran P. (1957), *The Political Economy of Growth*, Penguin Edition, 1973.
- Bienefeld M. (1981), «Dependency and the NICs: Towards a Reappraisal», in D. Seers (ed.), 1981, *Dependency Theory: A critical view*, Frances Pinter.
- Caves R. (1971), «International corporations: The industrial economics of foreign investment», *Economica*.
- Caves R. (1974), «The multinational enterprise and industrial structure», in Dunning J.H. (ed.), *Economic analysis and the multinational enterprise*, Allen and Unwin.
- Chudnovsky D., et al. (1983), *Capital goods production in the Third World: An economic study of technology acquisition*, Frances Pinter, London.
- Dahlman C., and Westphal L. (1982), «Technological effort in industrial development –an interpretative survey of recent research», in F. Stewart and J. James (ed.), *The Economics of New Technologies in Developing Countries*, Frances Pinter.
- Dunning J.H. (1973), The determinants of international production, *Oxford Economic Papers*.
- Enos J. (1984), «Government intervention in the transfer of technology: the case of S. Korea», in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.
- Fransman M. (1984), «Explaining the success of the Asian NICs –incentives and technology», in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.
- Hamilton C. (1984), «Class, State and Industrialisation in S. Korea», in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.
- Hymers S. (1960), *International operations of national firms: A study of direct foreign investment*, Ph.D. Thesis, M.I.T.
- Hobson J.A. (1938), *Imperialism – A Study*, 3rd Edition, Allen and Unwin, London.
- IDS Bulletin* (1984), Developmental states in East Asia: Socialist and Capitalist, April 1984, vol. 15, no 2.
- Jacobsson S. (1984), «Industrial policy for the machine tool industries in S. Korea and Taiwan», in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.
- Jessop B. (1984), *The Capitalist State*, Blackwell.
- Kindleberger C. (1969), *American Business Abroad*, Yale University Press.
- Krueger Ann O. (1981), «Export-led industrial growth reconsidered», in Hong W. and B. Krause (eds.), 1981, *Trade and growth of the advanced developing countries in the Pacific basin*. Papers and proceedings of the Eleventh Pacific Trade and Development Conference, Korea Development Institute, Seoul.

- Kyrkilis D. (1986), *The economic determinants of foreign direct investment in Greek manufacturing, 1963-1981: A dynamic approach*, Ph.D. Thesis, University of Manchester.
- Lall S. (1975), «Is dependence a useful concept in analysing underdevelopment?», in *World Development*, vol. 3, no 11, 1975, pp. 799-810.
- Lenin V., *The development of capitalism in Russia*, Progress Publishers, Moscow 1982.
- Luedde-Neurath R. (1984), «State intervention and foreign direct investment in South Korea», in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.
- Marx K., *The Capital*, vols. I, II, III, Lawrence and Wishart, London.
- Milward A.S. and Saul S.B. (1979), *The development of the economies of continental Europe*, vol. I and II, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Mouzelis N. (1978), *Modern Greece – Facets of Underdevelopment*, Macmillan.
- O' Brien P. (1975), «A critique of Latin American Theories of Dependency», in Oxaal I., Barnett T., and Booth D. (eds.), 1975, *Beyond the Sociology of Development*, Routledge and Kegan Paul.
- Moore M. (1984), Agriculture in Taiwan and S. Korea – the minimalist state?, in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.
- Palma G. (1978), «Dependency: a formal theory of underdevelopment or a methodology for the analysis of concrete situations of underdevelopment?», *World Development*, vol. 6, 1978.
- Perez Carlotta (1985), «Long waves and changes in socioeconomic organisation», in *IDS Bulletin*, 1985, vol. 16, no 1, Slowdown or crisis? Restructuring in the 1980s.
- Sweezy P. (1942), *The theory of capitalist development*, Modern Reader Paperbacks, New York and London.
- Tsoris N. (1984), *The financing of Greek manufacture*, KEPE (Centre of Planning and Economic Research), Athens.
- Wade R. (1984), Dirigisme Taiwan-style, in *IDS Bulletin*, 1984, vol. 15, no 2.

Ελληνική

- Βεργόπουλος Κ. (1986), «Οικονομική κρίση και εκουγχρονισμός στην Ελλάδα και στη Νότια Ευρώπη», στο *Les Temps Modernes*, 1986.
- Γιαννίτσος Α. (1983), *Η Ελληνική Βιομηχανία: Κρίση και ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Καζής Δ. και Περράκης Χ. (1984), *Licensing και βιομηχανική ανάπτυξη: Η περίπτωση της Ελλάδας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Μητσός Α. (1989), *Η Ελληνική βιομηχανία στις διεθνείς αγορές*, Αθήνα.
- Σαμαράς Γ. (1982), *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα.
- Φωτόπουλος Γ. (1975), «Εξηρητημένη ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση», Άρθρα στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 10/7, 17/7 και 24/1975.

Τύποι γονέων κατά τις εκτιμήσεις των εφήβων: Μια έρευνα για τις στάσεις των Ελλήνων γονέων έναντι των παιδιών τους*

Γεώργιος Κρασανάκης**

Το πρόβλημα της έρευνας

Η έρευνα αυτή αποτελεί συνέχεια μιας προηγούμενης, που είχε ως θέμα τον ψυχοπαιδαγωγικό ρόλο του πατέρα. Τα πορίσματα της έρευνας αυτής ανακοινώθηκαν στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, που έγινε στο Ρέθυμνο το Μάιο 1990***.

Η πρώτη αυτή έρευνα εστράφη στη μελέτη τριών τύπων πατέρων, του επιεική, του αυστηρού και του απόντος (αδιάφορου). Τα στοιχεία όμως που προέκυψαν έδειξαν ότι υπήρχαν και τύποι που, με αυστηρά αξιολογικά κριτήρια, δεν μπορούσαν να καταταγούν σε μια από τις τρεις αυτές κατηγορίες. Αλλά και κάτι άλλο διαπιστώθηκε, ότι δεν μπορεί κανείς να μελετά τους τύπους των πατέρων χωρίς να αναφέρεται παράλληλα και στους τύπους στάσης των μητέρων έναντι των παιδιών τους.

Οι προβληματισμοί αυτοί μας οδήγησαν σε μια διεύρυνση των

* Πρόκειται για έρευνα που ανακοινώθηκε στο Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, που έγινε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από 29 Μαΐου έως 2 Ιουνίου 1991.

** Αναπληρωτής Καθηγητής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

*** Η πρώτη έρευνα κυκλοφόρησε σε βιβλίο με τίτλο: Γ. Κρασανάκης, *Ο πατρικός ρόλος - Εμπειρική ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση*, Ηράκλειο 1991.

επιστημονικών μας ενδιαφερόντων, την ικανοποίηση των οποίων κάλυψε η νέα αυτή έρευνα.

Σκοπός της έρευνας ήταν η μελέτη της στάσης των γονέων έναντι των προβλημάτων των παιδιών τους. Πιο συγκεκριμένα, θελήσαμε να διατυπώσουμε μια τυπολογία γονέων, με βάση τις αξιολογικές εκτιμήσεις των «μεγάλων παιδιών», των εφήβων. Προτιμήσαμε εφήβους, γιατί αυτοί, περισσότερο από τα παιδιά, μπορούν να κρίνουν τη στάση των γονέων έναντι της συμπεριφοράς των παιδιών τους.

Η ευρύτερη προβληματική μας βασίσθηκε σε σύγχρονα ψυχολογικά δεδομένα για τη στάση και τη συμπεριφορά των γονέων έναντι των παιδιών τους, μέσα στο πλέγμα της υποχρεωτικής αναγκαιότητας που συνιστά η αγωγή τους.

Μέσα σε κάθε οικογένεια θα κινηθούν άτομα διαφόρων ηλικιών, δημιουργώντας ψυχολογικές σχέσεις ποικίλων διαστάσεων. Όλοι, βρέφη, παιδιά, έφηβοι, νέοι και γέροντες θα κινηθούν μέσα σ' ένα κλίμα αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης. Θα πιέσουν και θα πιεσθούν, και θα διαγράψουν μορφές και τύπους στάσης ποικίλης απόχρωσης και έντασης. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές θα προσδιορισθούν από πολλούς παράγοντες. Οι παράγοντες αυτοί διαφοροποιούν τόσο πολύ τις σχέσεις γονέων-παιδιών, ώστε πολλοί ερευνητές να υποστηρίζουν ότι «δεν υπάρχει στερεότυπο δυτικής οικογένειας» (Α. Ρήγα, 1989, σελ. 232).

Στις συνηθισμένες μορφές οικογενειακής αγωγής, κυρίαρχα πρόσωπα παραμένουν πάντα δύο, ο πατέρας και η μητέρα. Τα πρόσωπα αυτά θα σηκώσουν όχι μόνο το βάρος της υλικής διατροφής των παιδιών, αλλά και εκείνο της πνευματικής τους καλλιέργειας και προαγωγής.

Ο τρόπος στάσης και αντιμετώπισης των προβλημάτων ανάπτυξης και αγωγής των παιδιών δεν είναι πάντα ο ίδιος. Καθένας από τους γονείς θα σταθεί μπροστά στα παιδιά του διαφορετικά, υιοθετώντας μορφές ζωής και λύσεις προβλημάτων πολυειδείς.

Η ψυχοδυναμική των σχέσεων γονέων-παιδιών θα οριοθετηθεί από δύο άξονες σχέσεων. Ο ένας, φύσεως πρακτικής, θα διαγράψει ένα ρεύμα μεταξύ αυτόνομης και ελεγχόμενης συμπεριφοράς. Ο άλλος, φύσεως συναισθηματικής, θα κινηθεί μεταξύ εχθρικής και στοργικής στάσης των γονέων προς τα παιδιά τους. Έτσι, θα έχουμε τέσσερις βασικούς τύπους γονέων: τους *στοργικούς*, τους *απορριπτικούς*, τους *διαλεκτικούς* και τους *αυταρχικούς*. Οι στοργικοί γονείς αγαπούν το παιδί τους και συμμετέχουν στη ζωή του με χαρά και φιλική διάθεση. Αντίθετα, οι απορριπτικοί παίρνουν στάση εχθρική έναντι του παιδιού τους, κρί-

νοντας και επικρίνοντας συνεχώς κάθε του ενέργεια. Οι διαλεκτικοί γονείς χαρακτηρίζονται από μια δημοκρατική στάση έναντι των παιδιών τους, τα δικαιώματα και την προσωπικότητα των οποίων σέβονται. Αντίθετα, οι αυταρχικοί είναι άκαμπτοι και απαιτούν τυφλή υπακοή των παιδιών σ' όσα εκείνοι αυθεντικά προστάζουν (Ι. Παρασκευόπουλος, 1985, Β, σελ. 163-170).

Οι τέσσερεις αυτοί τύποι γονέων (στοργικοί, απορριπτικοί, διαλεκτικοί, αυταρχικοί), κατά τη γνώμη μας, θα μπορούσαν να συμπληρωθούν με δύο άλλους, τους αυστηρούς και τους απόντες (αδιάφορους). Επίσης, αλλάζοντας τα ονόματα, θα ονομάζαμε τους στοργικούς γονείς *επιεικείς*, τους απορριπτικούς *εχθρικούς* και τους διαλεκτικούς *δημοκρατικούς*. Προσθέτοντας και τους δύο νέους τύπους που προαναφέραμε, οδηγούμαστε σε μια εξάβαθμη τυπολογία γονέων. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για *απόντες*, *αυστηρούς*, *αυταρχικούς*, *εχθρικούς*, *επιεικείς* και *δημοκρατικούς* γονείς.

Ποιά είναι τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των τύπων αυτών;

Θα σκιαγραφήσουμε τους έξι αυτούς τύπους, ώστε να έχουμε μια εικόνα καθενός, πολύ χρήσιμη, άλλωστε, για όσα θα ακολουθήσουν.

1. *Οι απόντες γονείς*: Είναι οι γονείς που δεν παίρνουν ενεργό μέρος στην αγωγή του παιδιού τους. Είναι αδιάφοροι, αμέτοχοι στα προβλήματα που αντιμετωπίζει το παιδί. Δεν μπορούν ή δε θέλουν να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους.

2. *Οι αυστηροί γονείς*: Οι γονείς αυτοί είναι ευαίσθητοι στα παιδικά σφάλματα και τις παρεκτροπές. Δεν ανέχονται σφάλματα και αποτυχίες. Τους διακρίνει ένα άγρυπνο ενδιαφέρον αγάπης. Θέλουν τα παιδιά τους πρώτα και καλύτερα. Γι' αυτό είναι απαιτητικοί. Ελέγχουν, παρατηρούν, τιμωρούν.

3. *Οι αυταρχικοί γονείς*: Οι γονείς αυτοί έχουν την τάση να διατάζουν, να παίρνουν αποφάσεις μόνοι τους και να απαιτούν πιστή συμμόρφωση του παιδιού στις εντολές τους. Δεν ανέχονται αντιρρήσεις. Δε συζητούν με τα παιδιά τους. Κάθε παιδική αντίδραση ή πρωτοβουλία καταπνίγεται.

4. *Οι εχθρικοί γονείς*: Είναι εκείνοι που συμπεριφέρονται βάνουσα, σκληρά και απάνθρωπα στα παιδιά τους. Τα μισούν. Δεν τα θέλουν. Με το παραμικρό τα κακοποιούν, τα βασανίζουν. Η στάση τους πολλές φορές μπορεί να φθάσει σε ακραίες ενέργειες ή και στο έγκλημα.

5. *Οι επιεικείς γονείς*: Ο τύπος αυτός είναι αντίθετος του αυστηρού. Οι επιεικείς γονείς είναι εύκαμπτοι στις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Από υπερβολική αγάπη, παραβλέπουν σφάλματα,

ικανοποιούν παράλογες επιθυμίες ή, ακόμα, αφήνουν τα παιδιά τους να κάνουν ό,τι θέλουν. Συνήθως ακολουθούν τον εύκολο δρόμο των υλικών προσφορών.

6. *Οι δημοκρατικοί γονείς:* Οι γονείς αυτοί είναι αντίθετοι των αυταρχικών. Δεν πιέζουν, δε διατάζουν, δεν επιβάλλουν τις απόψεις τους στα παιδιά τους, επειδή έτσι το θέλουν. Συνεργάζονται φιλικά μαζί τους, συζητούν τα προβλήματά τους και καταλήγουν σε λύσεις κοινής παραδοχής.

Πέραν από το γεγονός ότι οι έξι αυτοί τύποι γονέων θα προσδιορισθούν σε μεγάλο βαθμό από το χαρακτήρα κάθε γονέως, βέβαιο είναι ότι η επίδραση και άλλων ισχυρών παραγόντων δε θα τους αφήσει ανεπηρέαστους. Αν ονομάζαμε τους χαρακτηριστικούς παράγοντες ενδογενείς, τους άλλους θα τους λέγαμε, χωρίς δισταγμό, εξωγενείς.

Οι ισχυροί εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν ουσιαστικά, κατά τη γνώμη μας, τον τύπο στάσης του πατέρα και της μητέρας έναντι των παιδιών τους, είναι οι εξής: Το φύλο, η ηλικία, το επάγγελμα και η μόρφωση των γονέων, η σειρά γέννησης του παιδιού και ο αριθμός παιδιών κάθε οικογένειας.

Θα δούμε τους παράγοντες αυτούς χωριστά.

1. *Το φύλο των γονέων:* Η στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους επηρεάζεται ουσιαστικά από το φύλο των γονέων. Οι μητέρες, κατά κανόνα, αναπτύσσουν πιο θερμές σχέσεις με τα παιδιά τους, για λόγους κυρίως συναισθηματικούς. Οι σχέσεις αυτές είναι ασθενέστερες στους πατέρες. Από τις πρώτες κιόλας ώρες μετά τη γέννηση, η μητέρα και το νεογέννητο φαίνονται εξαιρετικά έτοιμοι να προσέξουν ο ένας τον άλλο. Κι όταν, αργότερα, οι σχέσεις μητέρας-εφήβου θα κλονισθούν, έτσι που πολλές φορές τα αγόρια κυρίως να αναπτύξουν μια επιθετική μορφή συμπεριφοράς και να εκδηλώσουν τάσεις ταπεινωτικής αντιμετώπισης της μητέρας τους, οι σχέσεις αυτές θα παραμείνουν ισχυρότερες από εκείνες που οι έφηβοι συνάπτουν με τους πατέρες τους. Οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις των μητέρων με τα παιδιά τους, ηλικίας 15-24 ετών, εμφανίζουν μεγαλύτερες συχνότητες από τις παράλληλες σχέσεις πατέρων-παιδιών (Ο. Γαρδίκη κ.ά., 1988, σελ. 102).

2. *Η ηλικία των γονέων:* Η ηλικία αποτελεί βασικό παράγοντα ανάπτυξης και διαμόρφωσης της συμπεριφοράς του ατόμου, καθώς και τροποποίησης της στάσης του έναντι των άλλων. Οι προσδοκίες που έχουμε από άτομα διαφόρων ηλικιών ποικίλλουν. Οι μεγαλύτεροι στην ηλικία είναι πιο άκαμπτοι, πιο συντηρητικοί, περισσότερο αδιάλλακτοι, αυστηροί ή και αυταρχικοί,

καθώς και περισσότερο ευαίσθητοι σε θέματα συμπεριφοράς των άλλων. «Οι νέοι όσο προχωρούν στην ηλικία εγκαταλείπουν τη φιλελεύθερη και προοδευτική τους στάση και υιοθετούν μια περισσότερο συντηρητική και αδιάλλακτη θεώρηση για τη ζωή» (Π. Τερλεξής, 1977, σελ. 173). Είναι φυσικό, λοιπόν, να πάρει διαφορετική στάση έναντι των προβλημάτων του παιδιού του ο νέος γονιός και διαφορετική εκείνος που έχει μέση ή μεγάλη ηλικία. Έτσι, έχει διαπιστωθεί ότι «η κακοποίηση του παιδιού συνδέεται με το νεαρό της ηλικίας του γονέα» και ότι «ο κίνδυνος κακοποίησης περιορίζεται όσο μεγαλώνουν οι γονείς» (S. Smith, 1985, σελ. 165).

3. *Το επάγγελμα των γονέων*: Το επάγγελμα ή μάλλον η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των γονέων επηρεάζει τη στάση τους έναντι των διαφόρων μορφών συμπεριφοράς των παιδιών τους. Έρευνες σχετικές έδειξαν ότι οι γονείς επαγγελματίες επιτρέπουν μεγαλύτερη ατομική ελευθερία και αυτονομία στα παιδιά τους απ' ό,τι οι γονείς που ανήκουν στην εργατική τάξη. Οι γονείς που προέρχονται από την εργατική τάξη είναι αυστηρότεροι, επεμβαίνουν περισσότερο στη ζωή των παιδιών τους και μάλιστα κατά τρόπο αδιάκριτο, απαιτώντας, ιδιαίτερα οι πατέρες, απόλυτη υπακοή. Αντίθετα, οι γονείς που ανήκουν στη μεσαία κοινωνική τάξη είναι πιο συνεργάσιμοι, παραχωρούν μεγαλύτερη αυτονομία στα παιδιά, τους συμπεριφέρονται δημοκρατικότερα και κατανοούν καλύτερα τα προβλήματά τους (Π. Τερλεξής, 1977, σελ. 100). Έρευνες έδειξαν, επίσης, ότι η οικογενειακή ζωή στην ελληνική ύπαιθρο είναι περισσότερο παιδοκεντρική, ενώ στις αστικές οικογένειες ο γονικός ρόλος είναι ασταθής (D. Rosenthal κ.ά., 1988, σελ. 25-39). Πολλοί ερευνητές συσχετίζουν «τη χαμηλή κοινωνική τάξη με την κακοποίηση των παιδιών από τους γονείς τους», φθάνοντας μάλιστα «αναπόφευκτα στην υπόθεση ότι η κακοποίηση είναι κυρίως φαινόμενο της κατώτερης κοινωνικής τάξης» (S. Smith, 1985, σελ. 165).

4. *Η μόρφωση των γονέων*: Είναι γενικά παραδεκτό ότι η μόρφωση των γονέων επηρεάζει όλο το κλίμα της οικογένειας. Όσο υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου είναι οι γονείς, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες υπάρχουν για επιτυχήστερη κατανόηση των προβλημάτων ανάπτυξης και αγωγής των παιδιών. Η μόρφωση θα συμβάλει στη δημιουργία ενός κλίματος συνεργασίας και αλληλοκατανόησης, πάνω στο οποίο θα οικοδομηθεί μια αρμονική σχέση γονέων-παιδιών. Έχει αποδειχθεί ότι όσο μικρότερη είναι η μόρφωση που διαθέτουν οι γονείς, τόσο περισσότερο πιστεύουν ότι «το σπουδαιότερο πράγμα που πρέπει να διδαχθούν τα

παιδιά είναι η απόλυτη υπακοή στους γονείς» (Π. Τερλεξής, 1977, σελ. 127). Οι διαθέτοντες μεγαλύτερη μόρφωση είναι λιγότερο αυστηροί, λιγότερο δογματικοί και περισσότερο πρόθυμοι για συνεργασία ή και για αναθεώρηση παλαιότερων θέσεων και απόψεών τους. Έχει αποδειχθεί, επίσης, ότι υπεύθυνα για την κακοποίηση παιδιών είναι κυρίως άτομα χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (D. Gil, 1985, σελ. 73). Φυσικά, πρέπει να τονισθεί ότι από τα άτομα αυτά δε λείπουν μόνο οι γνώσεις της γενικής εκπαίδευσης, αλλά και εκείνες της ψυχολογικής κατάστασης. Ο A. Adler τόνιζε διαρκώς ότι η ψυχολογική αυτή κατάρτιση είναι απαραίτητη, για να επιτελέσουν με επιτυχία οι γονείς το βαρύ καθήκον τους (J. Rattner, 1970, σελ. 111).

5. *Η σειρά γέννησης του παιδιού*: Οι ψυχολόγοι, ιδιαίτερα μάλιστα ο A. Adler και οι οπαδοί του, τονίζουν ότι η σειρά γέννησης του παιδιού επηρεάζει πολύ τη στάση των γονέων. Στο μικρότερο παιδί, συνήθως, οι γονείς δείχνουν μεγαλύτερη αγάπη, καλύτερη μεταχείριση, ξεχωριστή τρυφερότητα και προστασία. Στο μεγαλύτερο δίδουν μια κυρίαρχη θέση και περισσότερη ελευθερία κινήσεων, γεγονός που μπορεί να συμβάλει στην καλλιέργεια ενός εγωιστικού και αυταρχικού χαρακτήρα. Όταν πρόκειται για μοναχοπαιδί, η απεριόριστη αγάπη και περιποίηση των γονέων μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία συναισθημάτων κατωτερότητας, «επειδή κυρίως η απόσταση από το ύψος και την τελειότητα των γονέων του εξαιτίας της έλλειψης αδελφών φαίνεται αγεφύρωτη» (J. Rattner, 1970, σελ. 75). Το δεύτερο παιδί πάντα ανταγωνίζεται το πρώτο, το οποίο θέλει να φθάσει. Κι αν τύχει να έχει την υποστήριξη των γονέων του, θα βρεθεί, φυσικά, σε πλεονεκτική θέση. Προφανώς, η μονομαχία μεταξύ πρώτου και δεύτερου παιδιού δεν αφήνει αδιάφορους τους γονείς, η στάση των οποίων μπορεί να πάρει ποικίλες μορφές εκδηλώσεων. Κι όλα αυτά δεν αφήνουν ανεπηρέαστη τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού. Η αντλεριανή θεωρία έφθασε στην εξής θεμελιακή ψυχολογική διακήρυξη: «Το παιδί καλλιεργεί τις ιδιότητες εκείνες, που ελπίζει ότι θα το βοηθήσουν να επιτύχει τη διάκριση, ή ακόμη ένα ποσοστό δύναμης και υπεροχής μέσα στον οικογενειακό αστερισμό» (R. Dreikurs, 1975, σελ. 62). Αντικειμενικά όμως κρίνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό δεν θα μπορούσε να είναι η συνέπεια μόνο της σειράς γέννησης, αλλά το αποτέλεσμα και άλλων παραγόντων, όπως της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της οικογένειας, του αριθμού των μελών της, κ.ά.

6. *Ο αριθμός των παιδιών*: Πρόκειται, όπως διαφορετικά λέγε-

ται, για το μέγεθος της οικογένειας, το οποίο όσο πάει και μικραίνει, ιδιαίτερα στις λεγόμενες πυρηνικές οικογένειες. Το φαινόμενο αυτό αποδίδεται σε πολλούς λόγους, με έκδηλο τον οικονομικό και με λανθάνοντα τον προσωπικό (κόπος ανατροφής των παιδιών και άνεση γονέων). Πολλοί γονείς ισχυρίζονται ότι κάνουν λίγα παιδιά, για να μπορέσουν να τα μορφώσουν και να τα αποκαταστήσουν καλύτερα. Δεν λέγεται όμως και κάτι άλλο πολύ θετικό, ότι δηλαδή οι γονείς πολύ καλύτερα επικοινωνούν με τα δύο ή τα τρία παιδιά παρά με τα εννέα ή τα δέκα. Αλλά κι αυτό το κέρδος χάνεται, όταν δεν μπορούν ή δε θέλουν να επικοινωνήσουν ουσιαστικά με τα παιδιά τους, έστω και αν είναι λίγα. Αντίθετα πάλι, σε μια οικογένεια με πολλά παιδιά, το καθένα θα έχει πολλά να πάρει και από τα άλλα παιδιά, μέσα σ' ένα κλίμα ψυχοπαιδαγωγικών αλληλεπιδράσεων. Τα πράγματα όμως δυσκολεύονται πολύ, όταν το πλήθος των οικογενειακών σχέσεων δεν είναι σωστά ρυθμισμένο από τους γονείς, αλλά εκδηλώνεται απρογραμμάτιστα και τυχαία. Μια τέτοια συγκυρία πραγμάτων θα οδηγήσει τις σχέσεις γονέων-παιδιών σε ανεπιθύμητες εξελίξεις, πολύ περισσότερο μάλιστα αν συντρέξουν και δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Μέσα σ' ένα τέτοιο περιβάλλον δε θα μπορέσουν οι γονείς να αναπτύξουν σωστές σχέσεις επικοινωνίας με τα παιδιά τους. Δε θα μπορέσουν να γνωρίσουν τα προβλήματά τους και να συμβάλουν στη λύση τους. Το αντίθετο μάλλον πρέπει να αναμένει κανείς στις ατροφικές οικογένειες. Εδώ οι γονείς θα είναι άγρυπνοι φρουροί και αυστηροί ελεγκτές της ζωής των παιδιών τους, σε βαθμό μάλιστα που να καταπνίγουν κάθε πρωτοβουλία, επιδιώκοντας πάντα την επιτυχεστέρα αγωγή και μόρφωσή τους. Οδηγούμαστε, έτσι, αβίαστα στη θέση ότι στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση θα μπορούσε κανείς να συναντήσει ένα κλίμα διαπροσωπικών σχέσεων πιο σωστό, πιο αποδεκτό.

Κάτω από την επίδραση των έξι αυτών παραγόντων θα δούμε στα πλαίσια της έρευνάς μας τις διαπροσωπικές σχέσεις γονέων-εφήβων.

Οι υποθέσεις της έρευνας

Ο προβληματισμός τον οποίο παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο μας οδηγεί στη γενική θέση ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις γονέων-παιδιών μπορεί να επηρεασθούν από πολλούς

παράγοντες, μάλιστα δε από το φύλο, την ηλικία, την κοινωνικοεπαγγελματική κατάσταση και τη μόρφωση των γονέων, καθώς και από τη σειρά γέννησης του παιδιού και τον αριθμό παιδιών της οικογένειας.

Από τη γενική αυτή παραδοχή απορρέουν οι εξής ερευνητικές υποθέσεις μας:

1. Υποθέτουμε ότι οι μητέρες, σε σύγκριση με τους πατέρες, θα είναι δημοκρατικότερες, επιεικέστερες, λιγότερο αυστηρές, λιγότερο αυταρχικές και λιγότερο αδιάφορες (απούσες).

2. Υποθέτουμε ότι η ηλικία επηρεάζει σημαντικά τους τύπους στάσης των γονέων έναντι των παιδιών τους και ότι εκείνοι που έχουν μικρότερη ηλικία θα είναι δημοκρατικότεροι, επιεικέστεροι ή και πιο αδιάφοροι, από τους μεγαλύτερους στην ηλικία, που θα είναι πιο αυστηροί ή και αυταρχικοί.

3. Υποθέτουμε ότι η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των γονέων, πατέρων και μητέρων, επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους. Πιο συγκεκριμένα υποθέτουμε ότι:

α. Δημοκρατικότεροι και επιεικέστεροι γονείς θα είναι οι ανήκοντες στις μεσαίες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες.

β. Αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι γονείς θα είναι εκείνοι που ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες.

γ. Πιο αδιάφοροι (απόντες) θα είναι οι γονείς που ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες.

4. Υποθέτουμε ότι η μόρφωση των γονέων, πατέρων και μητέρων, επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους.

Πιο συγκεκριμένα, υποθέτουμε ότι:

α. Δημοκρατικότεροι και επιεικέστεροι γονείς θα είναι οι διαθέτοντες ανώτερη μόρφωση.

β. Αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι γονείς θα είναι οι διαθέτοντες κατώτερη μόρφωση.

γ. Πιο αδιάφοροι θα είναι οι γονείς που διαθέτουν κατώτερη μόρφωση.

5. Υποθέτουμε ότι η σειρά γέννησης των παιδιών επηρεάζει σημαντικά τη στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους.

Πιο συγκεκριμένα, υποθέτουμε ότι οι γονείς θα είναι:

α. Πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς προς τα υστερότοκα παιδιά.

β. Πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί προς τα πρωτότοκα.

γ. Πιο αδιάφοροι προς τα υστερότοκα.

6. Υποθέτουμε ότι ο αριθμός των παιδιών της οικογένειας επηρεάζει σημαντικά τη στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους.

Πιο συγκεκριμένα, υποθέτουμε ότι:

α. Στις πολύτεκνες οικογένειες οι γονείς θα εμφανίζονται περισσότερο αδιάφοροι.

β. Στις ατροφικές οικογένειες οι γονείς θα εμφανίζονται πιο αυστηροί και μάλιστα πιο αυταρχικοί.

γ. Στις οικογένειες με μέση διάσταση οι γονείς θα εμφανίζονται πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς.

7. Υποθέτουμε ότι δε θα συναντήσουμε εχθρικούς γονείς.

Κύριος στόχος της έρευνάς μας είναι η επαλήθευση των προηγουμένων υποθέσεων και η αποκάλυψη των τύπων στάσης των γονέων έναντι των παιδιών τους, όπως αναφέραμε και στον προβληματισμό που αναπτύξαμε.

Η μέθοδος της έρευνας

Η έρευνα έγινε με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου. Την προτιμήσαμε για πρακτικούς κυρίως λόγους.

Το ερωτηματολόγιο που συντάξαμε περιελάμβανε μερικές γενικές οδηγίες, σύντομους ορισμούς έξι τύπων γονέων, τους οποίους καλούσαμε τα υποκείμενα να μελετήσουν και να εντάξουν σ' έναν απ' αυτούς τον πατέρα και τη μητέρα τους. Τους δίδαμε επίσης την ευχέρεια να περιγράψουν τον τύπο των γονέων τους, αν κανένας από τους έξι αυτούς τύπους δεν κάλυπτε τα γνωρίσματά τους. Για τις απαντήσεις υπήρχε αρκετός χώρος στο ερωτηματολόγιο. Τέλος, ζητούσαμε ορισμένα προσωπικά στοιχεία (φύλο, τάξη, σχολείο, έτος γέννησης, επάγγελμα πατέρα και μητέρας, γραμματικές γνώσεις πατέρα και μητέρας, αριθμός παιδιών οικογένειας, σειρά του υποκειμένου ανάμεσα στα αδέρφια του).

Ο πληθυσμός της έρευνάς μας ήταν εκείνος των μαθητών των Β' και Γ' τάξεων των Λυκείων της Κρήτης. Για τη συγκρότηση του δείγματος προτιμήσαμε σχολεία αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών των Νομών Λασιθίου και Ηρακλείου.

Πιο συγκεκριμένα, το ερωτηματολόγιο συμπλήρωσαν 1062 μαθητές των Β' και Γ' τάξεων Λυκείου. Οι έφηβοι αυτοί φοιτούσαν κατά τα έτη 1989-90 και 1990-91 στα Λύκεια Σητείας, Ιεράπετρας, Αγίου Νικολάου, Νεάπολης και Τζερμιάδου Λασιθίου, Αρκαλοχω-

ρίου, Επισκοπής, Μελεσσών, Κρουσσώνα, Αγίας Βαρβάρας και Ασημίου Ηρακλείου, 2ου, 4ου και 6ου πόλεως Ηρακλείου και Παγκρητίου Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου Ηρακλείου Κρήτης.

Η επίδοση του ερωτηματολογίου έγινε από καθηγητές Μ.Ε. μετεκπαιδευομένους στη ΣΕΛΜΕ Ηρακλείου και από εμάς προσωπικά.

Η επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας έγινε με απλές στατιστικές μεθόδους. Εφαρμόσθηκε το τεστ χ^2 για τη σύγκριση συχνοτήτων και το τεστ συνάφειας C.

Ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει αναλυτικά τη σύνθεση του δείγματος.

Πίνακας

Των υποκειμένων που συγκρότησαν το δείγμα της έρευνάς μας

a/a	Λύκειο	Σχολ. έτος	Τάξη	Μαθητές
1	Σητείας	1989-90	Γ	62
2	Ιεράπετρας	»	Γ	59
3	Αγίου Νικολάου	»	Γ	42
4	Νεαπόλεως Λασιθίου	»	Γ	44
5	Τζερμιάδου Λασιθίου	»	Γ	22
6	2ο Ηρακλείου	»	Β-Γ	122
7	Αρκαλοχωρίου Ηρακλ.	»	Β-Γ	80
8	Επισκοπής Πεδιάδος	»	Β-Γ	30
9	Μελεσσών Ηρακλείου	»	Β-Γ	81
10	Κρουσσώνα Ηρακλείου	»	Γ	31
11	Αγίας Βαρβάρας Ηρακλ.	1990-91	Γ	55
12	Ασημίου Ηρακλείου	»	Γ	101
13	4ο Ηρακλείου	»	Γ	147
14	6ο Ηρακλείου	»	Β-Γ	100
15	Παγκρήτιο Ηρακλείου	»	Β-Γ	86
Σύνολο				1062

Τα αποτελέσματα της έρευνας

Στο κεφάλαιο αυτό θα δώσουμε αναλυτικά τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, ακολουθώντας τις υποθέσεις που διατυπώσαμε

για τη διαφοροποίηση της στάσης μητέρων και πατέρων κάτω από τις επιδράσεις ορισμένων βασικών παραγόντων*.

1. Ο παράγοντας φύλο των γονέων

Είχαμε υποθέσει ότι οι μητέρες, σε σύγκριση με τους πατέρες, θα είναι πιο δημοκρατικές, πιο επιεικείς, λιγότερο αυστηρές, λιγότερο αυταρχικές και λιγότερο απούσες (αδιάφορες).

Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας έδειξε ότι πράγματι οι μητέρες είναι πιο δημοκρατικές από τους πατέρες (μητέρες 58,6%-πατέρες 51,1%, διαφορά στατιστικά σημαντική σε P.001), πιο επιεικείς (μητέρες 17,0%-πατέρες 12,2%, διαφορά στατιστικά σημαντική σε P.001), λιγότερο αυστηρές (μητέρες 19,3%-πατέρες 25,9%, διαφορά στατιστικά σημαντική σε P.001), λιγότερο αυταρχικές (μητέρες 3,8%-πατέρες 7,4%, διαφορά στατιστικά σημαντική σε P.001) και λιγότερο αδιάφορες (μητέρες 1,3%-πατέρες 3,4%, διαφορά στατιστικά πολύ σημαντική σε P.001).

Βασικό θεωρήσαμε, επίσης, το γεγονός της ταυτόχρονης εμφάνισης ενός τύπου στάσης και στους δυο γονείς. Γι' αυτό προχωρήσαμε στη διασταύρωση των τύπων των πατέρων με τους τύπους των μητέρων. Η εργασία αυτή, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, ήταν αρκετά επίπονη. Το κέρδος όμως που προέκυψε υπήρξε μεγάλο.

Η στατιστική επεξεργασία της διασταύρωσης των τύπων πατέρων-μητέρων έδειξε ένα δείκτη συνάφειας υψηλό ανάμεσα στους τύπους πατέρων και μητέρων. Οι περισσότεροι έφηβοι του δείγματός μας (38,9%) έχουν δημοκρατικούς και τους δύο γονείς. Δεύτεροι σε συχνότητα (11,9%) έρχονται εκείνοι που έχουν αυστηρούς πατέρες και δημοκρατικές μητέρες. Στην τρίτη θέση (9,2%) βρίσκουμε τους εφήβους, αγόρια και κορίτσια, που έχουν αυστηρούς και τους δύο γονείς.

Γενικά διαφαίνεται μια τάση των γονέων να γίνονται πιο δημοκρατικοί, εγκαταλείποντας όλες τις άλλες μορφές στάσης (αδιαφορία, αυστηρότητα, αυταρχικότητα και επιεικεία) έναντι των παιδιών τους και των προβλημάτων της αγωγής τους.

* Από τους πίνακες με τα αναλυτικά στατιστικά στοιχεία της έρευνας, μεταφέρουμε εδώ μόνο τα πιο αναγκαία. Τα υπόλοιπα μπορούμε να θέσουμε στη διάθεση των ενδιαφερομένων, αν τα ζητήσουν.

2. Ο παράγοντας ηλικία των γονέων

Βασικό παράγοντα διαφοροποίησης της στάσης των γονέων έναντι των παιδιών τους θεωρήσαμε την ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι η ηλικία επηρεάζει σημαντικά τους τύπους στάσης των γονέων έναντι των παιδιών τους, έτσι που οι έχοντες μικρότερη ηλικία να είναι δημοκρατικότεροι, επιεικέστεροι ή και πιο αδιάφοροι από τους μεγαλύτερους στην ηλικία, οι οποίοι, αντίθετα, θα είναι πιο αυστηροί ή και αυταρχικοί.

Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας έδειξε ότι ο παράγοντας ηλικία των γονέων (πατέρων και μητέρων) δεν επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους. Η στατιστική επεξεργασία των συχνοτήτων, τόσο στους τύπους των πατέρων όσο και σ' εκείνους των μητέρων, έδειξε ασήμαντες διαφορές. Επομένως, η παρατηρούμενη διαφορά συχνοτήτων σε κάθε τύπο γονέων δεν μπορεί να αποδοθεί στον παράγοντα ηλικία, αλλά στην τύχη. Φυσικά, αυτό έρχεται σε αντίθεση με την αρχική μας υπόθεση, ότι η ηλικία των γονέων είναι σημαντικός παράγοντας της στάσης τους έναντι των προβλημάτων ανάπτυξης και συμπεριφοράς των παιδιών τους.

3. Ο παράγοντας επάγγελμα των γονέων

Ο παράγοντας κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των γονέων (πατέρων και μητέρων) κρίθηκε σημαντικός κατά τον προβληματισμό στον οποίο στηρίξαμε την έρευνά μας. Τον θεωρήσαμε ικανό να διαφοροποιεί τη στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους. Πιο συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι οι γονείς που ανήκουν σε μεσαίες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες θα είναι πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς στις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι γονείς θα είναι αυτοί που ανήκουν σε κατώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες. Οι τελευταίοι, όπως υποθέσαμε, θα είναι και πιο αδιάφοροι (απόντες) γονείς.

Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο παράγοντας επάγγελμα διαφοροποιεί σημαντικά μόνο τη στάση των πατέρων έναντι των παιδιών τους, όχι όμως και εκείνη των μητέρων. Η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των μητέρων δεν επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους. Το αντίθετο συμβαίνει στους πατέρες.

Πιο συγκεκριμένα, πρώτοι σε συχνότητα έρχονται οι δημο-

κρατικοί πατέρες (αγρότες 15,8%, μεσαίοι 14,6%, ανώτεροι 11,1%), ακολουθούν οι αυστηροί (αγρότες 9,2%, μεσαίοι 9,2%, ανώτεροι 4,1%), έπονται οι επιεικείς (μεσαίοι 4,4%, αγρότες 4,1%, εργάτες-τεχνίτες 1,7%, ανώτεροι 1,7%) και τελευταίοι έρχονται οι αυταρχικοί πατέρες (αγρότες 2,3%, εργάτες-τεχνίτες 2,3%, μεσαίοι 1,9%, ανώτεροι 0,6%). Πιο αδιάφοροι πατέρες είναι οι μεσαίοι (1,2%), ακολουθούν οι αγρότες (0,7%), οι εργάτες και οι ανώτεροι (0,6%).

4. Ο παράγοντας μόρφωση των γονέων

Σύμφωνα με την ερευνητική μας υπόθεση, η μόρφωση των γονέων, πατέρων και μητέρων, επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους. Πιο συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι επιεικέστεροι γονείς θα είναι οι διαθέτοντες ανώτερη μόρφωση, αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι οι διαθέτοντες κατώτερη μόρφωση και πιο αδιάφοροι μπροστά στα προβλήματα των παιδιών τους οι γονείς εκείνοι που διαθέτουν κατώτερη μόρφωση.

Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας έδειξε ότι ο παράγοντας μόρφωση των γονέων επηρεάζει σημαντικά τη στάση των πατέρων, όχι όμως και των μητέρων, έναντι των παιδιών τους. Οι διαφορές συχνοτήτων των διαφόρων τύπων στάσης των γονέων κρίθηκαν στατιστικά σημαντικές μόνο στην περίπτωση των πατέρων ($\chi^2 = 23,71$, σημαντικός σε $P.05$). Πρώτοι σε συχνότητα έρχονται οι δημοκρατικοί πατέρες (Δημοτικού Σχολείου 23,1%, Μέσης Εκπαίδευσης 17,8%, Ανώτ. Εκπαίδευσης 10%), ακολουθούν οι αυστηροί (Δημοτικού Σχολείου 14,3%, Μέσης Εκπαίδευσης 8,2%, Ανώτ. Εκπαίδευσης 3,4%), έπονται οι επιεικείς (Δημοτικού Σχολείου 6,5%, Μέσης Εκπαίδευσης 3,5%, Ανώτ. Εκπαίδευσης 2%) και τελευταίοι έρχονται οι αυταρχικοί (Δημοτικού Σχολείου 4%, Μέσης Εκπαίδευσης 2,7%, Ανώτ. Εκπαίδευσης 0,2%). Πιο αδιάφοροι πατέρες αποδεικνύονται οι έχοντες μόρφωση μόνο Δημοτικού Σχολείου (2,2%), ακολουθούν οι έχοντες μόρφωση Μέσης Εκπαίδευσης (0,7%) και τελευταίοι έρχονται αυτοί που έχουν μόρφωση Ανώτ. Εκπαίδευσης (0,5%).

5. Ο παράγοντας σειρά γέννησης των παιδιών

Η σειρά γέννησης των παιδιών θεωρήθηκε βασικός παράγοντας διαφοροποίησης της στάσης των γονέων, πατέρων και μητέ-

ρων. Υποθέσαμε μάλιστα ότι οι γονείς θα είναι πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς προς τα υστερότοκα παιδιά, πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί προς τα πρωτότοκα και περισσότερο αδιάφοροι προς τα υστερότοκα.

Η μελέτη των αποτελεσμάτων της έρευνας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η σειρά γέννησης των παιδιών δεν επηρεάζει σημαντικά τη στάση των μητέρων, επηρεάζει όμως σε σημαντικό βαθμό τη στάση των πατέρων. Στην πρώτη περίπτωση, οι διαφορές συχνοτήτων στάσης κρίθηκαν στατιστικά ασήμαντες, αντίθετα, όμως, στη δεύτερη περίπτωση, οι διαφορές αυτές κρίθηκαν σημαντικές.

Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι πιο δημοκρατικοί εμφανίζονται οι πατέρες προς τα πρωτότοκα παιδιά τους (21,8%), έπειτα προς τα υστερότοκα (17,4%), μετά προς τα ενδιάμεσα (9,5%) και τέλος προς τα μοναχοπαίδια (2,3%). Ομοίως, οι πατέρες εμφανίζονται πιο αυστηροί προς τα πρωτότοκα (11,5%), έπειτα προς τα υστερότοκα (8,5%), μετά προς τα ενδιάμεσα (4,5%) και τέλος προς τα μοναχοπαίδια (1,4%). Πιο αυταρχικοί εμφανίζονται οι πατέρες προς τα πρωτότοκα (3,3%), έπειτα προς τα ενδιάμεσα (2,3%), μετά προς τα υστερότοκα (1,8%) και καθόλου αυταρχικοί προς τα μοναχοπαίδια. Πιο επιεικείς εμφανίζονται οι πατέρες προς τα υστερότοκα (5,3%), έπειτα προς τα πρωτότοκα (4,5%), μετά στα ενδιάμεσα (2,1%) και τέλος προς τα μοναχοπαίδια (0,3%). Τέλος, πιο αδιάφοροι (απόντες) εμφανίζονται οι πατέρες προς τα υστερότοκα (1,4%), έπειτα προς τα πρωτότοκα (1,1%), μετά προς τα ενδιάμεσα (0,7%) και πολύ λιγότερο προς τα μοναχοπαίδια (0,2%).

6. Ο παράγοντας αριθμός παιδιών της οικογένειας

Σύμφωνα με την προβληματική της έρευνάς μας, ο αριθμός παιδιών της οικογένειας συνιστά βασικό παράγοντα διαφοροποίησης της στάσης των γονέων. Πιο συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι οι γονείς θα εμφανίζονται περισσότερο αδιάφοροι στις πολύτεκνες οικογένειες, πιο αυστηροί και μάλιστα πιο αυταρχικοί στις ατροφικές οικογένειες, καθώς και πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση. Ατροφικές θεωρήσαμε τις οικογένειες που έχουν ένα μόνο παιδί, μέσης αριθμητικής διάστασης αυτές που έχουν δύο με τρία παιδιά και πολύτεκνες εκείνες που έχουν πάνω από τέσσερα παιδιά.

Η έρευνα επαλήθευσε μερικώς τις υποθέσεις μας ως προς

την επίδραση που ασκεί ο αριθμός των παιδιών στη στάση των γονέων, πατέρων και μητέρων. Η στατιστική επεξεργασία έδειξε ότι ο παράγοντας αυτός δε διαφοροποιεί σημαντικά τη στάση των μητέρων. Αντίθετα, επιβεβαιώθηκε η υπόθεση ότι ο παράγοντας αυτός διαφοροποιεί σημαντικά τη στάση των πατέρων.

Πιο συγκεκριμένα, αποδείχτηκε ότι πιο αδιάφοροι (απόντες) πατέρες εμφανίζονται εκείνοι των ενδιάμεσων οικογενειών (2,2%), έπειτα των πολύτεκνων (0,9%) και τέλος των ατροφικών (0,4%). Πιο αυστηροί εμφανίζονται οι πατέρες στις οικογένειες μέσης αριθμητικής διάστασης (16,4%), έπειτα στις ατροφικές (5%) και τέλος στις πολύτεκνες (4,5%). Πιο αυταρχικοί εμφανίζονται οι πατέρες στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση (5,3%), έπειτα στις πολύτεκνες (1,9%) και τέλος στις ατροφικές (0,3%). Πιο επιεικείς εμφανίζονται οι γονείς στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση (9,1%), έπειτα στις πολύτεκνες (1,6%) και τέλος στις ατροφικές (1,5%). Πιο δημοκρατικοί εμφανίζονται οι γονείς στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση (34,8%), έπειτα στις πολύτεκνες οικογένειες (8,3%), και τέλος στις ατροφικές (8,1%).

Συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Υπενθυμίζουμε ότι σκοπός της έρευνάς μας ήταν η μελέτη της στάσης των γονέων έναντι των προβλημάτων των παιδιών τους και η διατύπωση μιας τυπολογίας γονέων, με βάση τις αξιολογικές εκτιμήσεις των μαθητών των Β' και Γ' τάξεων των Λυκείων. Διατυπώσαμε ορισμένες υποθέσεις και προχωρήσαμε στην επαλήθευσή τους. Τα δεδομένα της έρευνας παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εδώ θα συζητήσουμε τα αποτελέσματα αυτά και θα δούμε κατά πόσο επιβεβαιώθηκαν οι επιστημονικές μας προβλέψεις.

Οι γενικές υποθέσεις που είχαμε διατυπώσει ήταν επτά. Υποθέσαμε ότι η στάση των γονέων, πατέρων και μητέρων, επηρεάζεται ουσιαστικά από τους παράγοντες φύλο, ηλικία, επάγγελμα και μόρφωση των γονέων, καθώς και από τη σειρά γέννησης των παιδιών και τον αριθμό παιδιών της οικογένειας. Οι παράγοντες αυτοί, σύμφωνα με τις υποθέσεις μας, διαφοροποιούν τις στάσεις των πατέρων και των μητέρων έναντι των παιδιών τους και κάνουν να εμφανίζονται ορισμένοι χαρακτηριστικοί τύποι γονέων.

Πώς αξιολογούνται τα αποτελέσματα της έρευνας;

Θα απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, παίρνοντας μια-μια τις υποθέσεις μας και τα ανάλογα δεδομένα της έρευνας.

1. Ο παράγοντας φύλο των γονέων επηρεάζει πράγματι ουσιαστικά τις στάσεις των γονέων έναντι των παιδιών τους. Οι μητέρες, όπως ακριβώς είχαμε υποθέσει, είναι πιο δημοκρατικές, πιο επιεικείς, λιγότερο αυστηρές, λιγότερο αυταρχικές και λιγότερο αδιάφορες (απούσες), σε σχέση πάντα με τους πατέρες.

Φαίνεται έτσι καθαρά ότι οι μητέρες αναπτύσσουν σχέσεις οικειότερες με τα παιδιά τους. Το κλίμα μέσα στο οποίο αναπτύσσονται οι σχέσεις αυτές είναι δημοκρατικότερο, επιεικέστερο, φιλικότερο. Οι μητέρες που παίρνουν στάση αυστηρή ή αυταρχική έναντι των παιδιών τους είναι πολύ λιγότερες από τους πατέρες των κατηγοριών αυτών. Κι ακόμα περισσότερο, η έμπρακτη εκδήλωση αδιαφορίας των μητέρων έναντι των προβλημάτων των παιδιών τους είναι πολύ πιο μικρή από εκείνη των πατέρων.

Με άλλα λόγια, οι μητέρες όχι μόνο βρίσκονται πιο κοντά στα παιδιά τους, αλλά αντιμετωπίζουν τα ποικίλα αναπτυξιακά τους προβλήματα μέσα σ' ένα κλίμα αλληλεπιδράσεων περισσότερο θερμό και οικείο. Οι μητέρες, περισσότερο από τους πατέρες, καθοδηγούν και ενισχύουν δημοκρατικά τα παιδιά τους. Φαίνεται έτσι καθαρά ότι η έντονη συναισθηματική σχέση παιδιού-μητέρας συνεχίζεται μέχρι και την εφηβεία, και ίσως σ' όλη τη ζωή του ανθρώπου.

Κρίνοντας τη στάση των γονέων τους, οι έφηβοι ομολογούν ότι οι μητέρες τους στάθηκαν απέναντί τους με μεγαλύτερη επιεικεία, με μεγαλύτερο ενδιαφέρον (λιγότερο αδιάφορες) και πιο δημοκρατικά, απ' όσο οι πατέρες τους. Φαίνεται έτσι ότι οι έντονες επιπλήξεις, που πολλές φορές δέχθηκαν από τις μητέρες τους, οι απαιτήσεις που αντιμετώπισαν, οι ισχυρές προτάγες, καθώς και οι άλλες μορφές δυναμικών στάσεων που αντιμετώπισαν λησμονήθηκαν πιο εύκολα από τις ίδιες μορφές στάσης των πατέρων τους. Σ' αυτό ίσως συνετέλεσε και η αρχή της οικειότητας που συνδέει εκ φύσεως μητέρα και παιδί. Οι μητρικοί έλεγχοι ή και οι τιμωρίες ακόμα φαίνονται πάντα ασθενέστεροι από εκείνους που προέρχονται από τους πατέρες. Οι συζητήσεις που κάνουν τα παιδιά με τις μητέρες τους αμβλύνουν σε μεγάλο βαθμό την ένταση της τιμωρίας και κάθε μορφής ελέγχου που υφίστανται. Η οικειότητα αυτή μεταξύ μητέρας και εφήβου έχει αποδειχθεί και από άλλη έρευνα σε ελληνικό πληθυσμό. Πιο συγκεκριμένα, έχει αποδειχθεί ότι οι Έλληνες έφηβοι εκμυστηρεύονται στις μητέρες τους παρά στους πατέρες τους, αν και με

τους δύο συνάπτουν σχέσεις πιο στενές και πιο ζεστές από εκείνες που συνάπτουν άλλοι έφηβοι με τους γονείς τους. Η έρευνα έγινε σε Έλληνες και Αυστραλούς εφήβους (D. Rosenthal κ.ά., 1988, σελ. 36-38).

Συγκριτικά, λοιπόν, οι μητέρες αναπτύσσουν καλύτερες σχέσεις με τα παιδιά τους. Είναι δημοκρατικότερες και επεικειότερες από τους πατέρες. Αυτό έδειξε και κάποια άλλη ελληνική έρευνα, η οποία έλαβε υπόψη και το φύλο των νέων, ηλικίας 15-24 ετών. Γενικά, οι διαπροσωπικές σχέσεις αγοριών και κοριτσιών με τους πατέρες και τις μητέρες τους είναι καλές σε ποσοστό από 69% μέχρι 91%. Τα ποσοστά των καλών αυτών σχέσεων είναι πολύ υψηλότερα στις σχέσεις μητέρων-αγοριών, παρά στις σχέσεις μητέρων-κοριτσιών. Αντίθετα, οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις εμφανίζουν μεγαλύτερη συχνότητα στα ζεύγη πατέρων-αγοριών και πατέρων-κοριτσιών (Ο. Γαρδίκη κ.ά., 1988, σελ. 102). Αυτό συμπίπτει με το δικό μας συμπέρασμα ότι οι πατέρες είναι πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί έναντι των παιδιών τους από όσο είναι οι μητέρες. Επίσης, η μεγαλύτερη αδιαφορία των πατέρων που έδειξε η έρευνά μας συμφωνεί με τα ευρήματα της άλλης ελληνικής έρευνας που αναφέραμε, σύμφωνα με την οποία οι αδιάφορες σχέσεις αγοριών και κοριτσιών με τους πατέρες σημειώνουν μεγαλύτερη συχνότητα (από 1,2% μέχρι 3%) από εκείνες με τις μητέρες (συχνότητα από 0,7% μέχρι 1,2%). Σημειώνουμε ότι οι αδιάφοροι πατέρες στην έρευνά μας ήταν σχεδόν τριπλάσιοι από τις αδιάφορες μητέρες (3,4%-1,3%).

Ωστε, λοιπόν, οι διαπροσωπικές σχέσεις εφήβων-μητέρων είναι πολύ καλύτερες από τις σχέσεις εφήβων-πατέρων. Το φύλο των γονέων αποτελεί ισχυρό παράγοντα διαφοροποίησης της στάσης τους έναντι των παιδιών τους.

2. Σύμφωνα με την υπόθεσή μας, η ηλικία των γονέων, πατέρων και μητέρων, επηρεάζει τις διαπροσωπικές σχέσεις με τα παιδιά τους. Αναμέναμε να συναντήσουμε περισσότερους δημοκρατικούς και επεικειείς γονείς στις μικρότερες ηλικίες και περισσότερους αυστηρούς και αυταρχικούς στις μεγαλύτερες ηλικίες. Υποθέσαμε, επίσης, ότι πιο αδιάφοροι θα ήταν οι νεότεροι γονείς. Η έρευνα όμως έδειξε ότι ο παράγοντας ηλικία δεν επηρεάζει σημαντικά τη στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους. Οι συχνότητες που εμφανίσθηκαν στους διάφορους τύπους γονέων με διαφορετική ηλικία δεν κρίθηκαν στατιστικά σημαντικές, πράγμα που οδηγεί στην απόρριψη της αρχικής μας υπόθεσης.

Φαίνεται, έτσι, ότι οποιαδήποτε ηλικία κι αν έχουν οι γονείς, η στάση τους έναντι των παιδιών τους δεν αλλάζει. Φυσικά, το συμ-

πέραςμα αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα άλλων ερευνών, που θεωρούν περισσότερο αυστηρούς ή και εχθρικούς ακόμα τους νεότερους. Πολλοί από τους γονείς που κακοποιούν τα παιδιά τους, μάλιστα δε μητέρες, είναι μικρής ηλικίας (Ν. Πετρουλάκης, 1991, σελ. 14).

3. Είχαμε υποθέσει ότι η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, στην οποία ανήκουν οι γονείς, αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης της στάσης των γονέων έναντι των παιδιών τους.

Πιο συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι στη μεσαία κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία θα ανήκουν οι πιο δημοκρατικοί και οι πιο επιεικείς γονείς, ενώ στην κατώτερη οι πιο αυστηροί, αυταρχικοί, καθώς και οι αδιάφοροι γονείς.

Πρώτη διαπίστωση υπήρξε ότι το επάγγελμα της μητέρας δεν επηρεάζει σημαντικά τη στάση της έναντι των παιδιών της. Με άλλα λόγια, όποια κι αν είναι η επαγγελματική της απασχόληση έξω από το σπίτι, θα σταθεί μπροστά στα παιδιά της η ίδια πάντα. Θα είναι πάντα και πρώτα απ' όλα μητέρα.

Αναφορικά με τη στάση του πατέρα, τα ευρήματα υπήρξαν αποκαλυπτικά. Αποδείχτηκε ότι η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, στην οποία ανήκει ο πατέρας, επηρεάζει σημαντικά τη στάση του έναντι των παιδιών του, όχι όμως όπως εμείς υποθέσαμε.

Η έρευνά μας έδειξε ότι δημοκρατικότεροι δεν είναι οι μεσαίοι πατέρες, αλλά οι αγρότες. Επιεικέστεροι είναι οι μεσαίοι, όπως υποθέσαμε. Επίσης, πιο αδιάφοροι αποδεικνύονται οι ανήκοντες στις κατώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες πατέρες, όπως υποθέσαμε. Τέλος, αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι αποδεικνύονται οι ανήκοντες στις κατώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες πατέρες, όπως υποθέσαμε.

Το τελευταίο μας συμπέρασμα συμφωνεί με τα ευρήματα των ερευνών του Καθηγητή R. Presthus, που έδειξαν ότι όσο μειώνεται το εισόδημα του ατόμου και όσο ελαττώνεται η κοινωνική του θέση, τόσο αυξάνεται ο αυταρχισμός του (Π. Τερλεξής, 1977, σελ. 97).

Ο ίδιος ερευνητής, εξετάζοντας το βαθμό αυταρχικότητας κάτω από την επίδραση της κοινωνικής θέσης, στις Η.Π.Α., βρήκε ότι στην κατώτατη κοινωνική τάξη (εργατική) ο υψηλός βαθμός αυταρχικής στάσης φθάνει στο 16% των περιπτώσεων. Τα αντίστοιχα ποσοστά στη μεσαία τάξη είναι 13% και στην ανωτάτη 7%. Αν συγκρίνει κανείς τα ποσοστά των δύο άκρων, βλέπει ότι το ποσοστό της αυταρχικότητας υπερδιπλασιάζεται όσο περνάμε από την ανωτάτη στην κατωτάτη (εργατική) τάξη (Π. Τερλεξής,

1977, σελ. 97). Η δική μας έρευνα έδειξε 25% αυταρχικούς πατέρες στην κατώτατη τάξη, 20% στη μεσαία και 6% στην ανωτάτη. Διασταυρώνεται, λοιπόν, η θέση ότι μεγαλύτερος βαθμός αυταρχικότητας εμφανίζεται στα άτομα που ανήκουν στις κοινωνικές κατηγορίες με το χαμηλότερο εισόδημα. Άλλωστε, είναι πλέον βεβαιωμένο ότι η κοινωνική προέλευση του ανθρώπου επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Το συμπέρασμα όμως που μας δημιούργησε απορίες ήταν εκείνο που σχετίζεται με τη δημοκρατική στάση των αγροτών πατέρων. Αναμέναμε ότι οι αγρότες πατέρες, λόγω της φύσεως του επαγγέλματός τους και της συντηρητικής ζωής τους, θα ήταν αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι στις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Η έρευνά μας έδειξε εντελώς το αντίθετο. Δημοκρατικότεροι πατέρες εμφανίζονται οι αγρότες, ναυτικοί, ψαράδες, δηλαδή μια κατηγορία ανθρώπων που μέσα στην ελληνική κοινωνία παρουσιάζονται με το ίδιο «πρόσωπο». Η διαπίστωση αυτή θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στο γεγονός ότι οι αγρότες της Κρήτης απολαμβάνουν μιας κάποιας άνεσης οικονομικής και πολιτιστικής, λόγω του ανεβασμένου βιοτικού επιπέδου τους. Κι αυτό, γιατί, χωρίς αμφιβολία, η ζωή των αγροτών της Κρήτης όλο και περισσότερο πλησιάζει τη ζωή των κατοίκων των πόλεων. Θα ήταν, ίσως, λίαν πιθανόν αγρότες άλλων περιοχών της Ελλάδος να ανήκουν σε τύπο στάσης έναντι των παιδιών τους εντελώς αντίθετο από εκείνο στον οποίο διαπιστώσαμε ότι ανήκουν, κατά πλειοψηφία, οι αγρότες της Κρήτης. Μια έρευνα, επομένως, με δείγμα από άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδος θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα.

Το συμπέρασμά μας για τη στάση των αγροτών πατέρων έναντι των παιδιών τους έρχεται να επιβεβαιώσει τις διαπιστώσεις άλλων ερευνητών ότι το ταξικό «προφίλ» των εργαζομένων στην ύπαιθρο αλλάζει και ότι «ο αγρότης έλκεται συνεχώς περισσότερο από ένα μικροαστικό καταναλωτικό πρότυπο ζωής, αλλά και διαμορφώνεται όλο και πιο πολύ σ' ένα μικρομεσαίο ιδιοκτήτη» (Γ. Γκιζέλης κ.ά., 1984, σελ. 23). Αυτό φαίνεται τόσο στον οικονομικό όσο και στον πολιτιστικό και μορφωτικό τομέα. Ο αγρότης πατέρας αρχίζει να αντιμετωπίζει τα αναπτυξιακά προβλήματα των παιδιών του ως ένας μικρομεσαίος πολίτης.

4. Σύμφωνα με την αρχική μας υπόθεση, δημοκρατικότεροι και επιεικέστεροι γονείς θα ήταν αυτοί που διαθέτουν ανώτερη μόρφωση, ενώ εκείνοι που διαθέτουν κατώτερη μόρφωση θα ήταν αυστηρότεροι, αυταρχικότεροι ή και αδιάφοροι έναντι των προβλημάτων των παιδιών τους.

Η έρευνά μας απέδειξε ότι η στάση των μητέρων δεν επηρεάζεται σημαντικά από τη μόρφωσή τους. Επομένως, η υπόθεσή μας σ' ό,τι αφορά τις μητέρες δεν επαληθεύτηκε.

Αντίθετα, η έρευνα έδειξε ότι ο παράγοντας μόρφωση των πατέρων επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους όχι όμως όπως εμείς υποθέσαμε. Αποδείχθηκε ότι οι πατέρες που διαθέτουν κατώτερη μόρφωση είναι πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς προς τα παιδιά τους. Δεν επαληθεύθηκε, επομένως, η υπόθεσή μας. Επαληθεύθηκε όμως η άλλη μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία αυστηρότεροι και αυταρχικότεροι πατέρες θα ήταν εκείνοι που έχουν κατώτερη μόρφωση. Πράγματι, οι τύποι αυτοί των πατέρων διαθέτουν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου. Επαληθεύθηκε, επίσης, και η άλλη μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία πιο αδιάφοροι (απόντες) πατέρες θα ήταν εκείνοι που διαθέτουν κατώτερη μόρφωση. Η έρευνα έδειξε ότι πιο αδιάφοροι πατέρες είναι εκείνοι που έχουν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου.

Εντύπωση, λοιπόν, προξενεί το γεγονός ότι όλοι οι τύποι πατέρων εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συχνότητά τους στην κατηγορία πατέρων με μόρφωση κατώτερη, μόνο του Δημοτικού Σχολείου. Το ίδιο παρατηρείται και στην περίπτωση των μητέρων. Το παράξενο αυτό συμπέρασμα μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι ποσοστό 50,2% των πατέρων και 55,2% των μητέρων των υποκειμένων της έρευνας είχαν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου.

5. Η σειρά γέννησης των παιδιών, σύμφωνα με την υπόθεση της έρευνάς μας, επηρεάζει σημαντικά τη στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους. Έτσι, υποθέσαμε ότι οι γονείς, πατέρες και μητέρες, θα είναι πιο δημοκρατικοί, πιο επιεικείς ή και πιο αδιάφοροι προς τα υστερότοκα παιδιά, ενώ, αντίθετα, θα είναι πιο αυστηροί ή και πιο αυταρχικοί προς τα πρωτότοκα.

Η έρευνα έδειξε ότι ο παράγοντας αυτός διαφοροποιεί σημαντικά μόνο τη στάση των πατέρων έναντι των παιδιών τους, όχι όμως και εκείνη των μητέρων. Επαληθεύθηκε η υπόθεσή μας ότι οι πατέρες θα είναι πιο επιεικείς προς τα υστερότοκα, πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί προς τα πρωτότοκα, καθώς και πιο αδιάφοροι προς τα υστερότοκα. Δεν επαληθεύθηκε η υπόθεση ότι οι πατέρες θα είναι πιο δημοκρατικοί προς τα υστερότοκα, γιατί η έρευνα έδειξε ότι είναι πιο δημοκρατικοί προς τα πρωτότοκα παιδιά τους.

Η διαπίστωση ότι οι πατέρες είναι πιο επιεικείς προς τα υστερότοκα παιδιά τους συμφωνεί με τη γενική θέση της αντλεριανής

ψυχολογίας ότι «όλα τα άλλα μέλη της οικογένειας παραχαϊδεύουν το μικρότερο παιδί» (R. Dreikurs, 1975, σελ. 63). Και πιο συγκεκριμένα ακόμα, το παιδί αυτό, «σαν το μικρότερο και πιο αδύνατο έχει από τους γονείς διαφορετική μεταχείριση απ' ό,τι τα ήδη μεγαλωμένα αδέρφια του, ανάμεσα στα οποία αυτό παίρνει μια προνομιακή θέση» (J. Rattner, 1970, σελ. 74).

Το γεγονός ότι οι πατέρες αποδεικνύονται πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί προς τα πρωτότοκα παιδιά τους πρέπει να αποδοθεί στην υπερπροστασία. Πολλοί γονείς, μάλλον λόγω της απειρίας ή της ευαισθησίας τους, υπερπροστατεύουν το πρώτο τους παιδί, το οποίο θεωρούν ως «ένα ευαίσθητο φυτό θερμοκηπίου» (M. Herbert, 1989, σελ. 310). Φυσικά, παρά τους κινδύνους που εγκυμονεί η στάση αυτή των γονέων, πρέπει να τονίσουμε ότι το πρωτότοκο παιδί, επειδή επί μεγάλο χρονικό διάστημα έχει αποκλειστικούς συντρόφους ενηλίκους, θα έχει και πολλά ατομικά οφέλη (γλωσσική καλλιέργεια, υψηλές πνευματικές επιδόσεις, κ.λπ.), τα οποία δεν παραγνωρίζονται (M. Herbert, 1989, σελ. 311). Επαληθεύεται, λοιπόν, το ρητόν: «οὐδέν κακόν ἀμιγές καλοῦ».

Η αδιαφορία που οι πατέρες δείχνουν προς τα υστερότοκα παιδιά τους πρέπει να ερμηνευθεί μάλλον ως ένα είδος υπερβολικής αγάπης ή ως ένα είδος χαλάρωσης των σχέσεων, λόγω της ανεκτικότητας, ή ακόμα ως μια έλλειψη παρεμβάσεων. Έχει, άλλωστε, υποστηριχθεί ότι τις σχέσεις γονέων-εφήβων χαρακτηρίζει μια κατάσταση «διπλής δέσμευσης». «Αν οι γονείς ασκήσουν έλεγχο, θα χαρακτηρισθούν εξουσιαστικοί και παρεμβατικοί, αν όχι, θα χαρακτηρισθούν άστοργοι και αδιάφοροι, πάντα από τον ίδιο τον έφηβο» (Π. Σακελλαρόπουλος, 1980, σελ. 214).

Η διαπίστωση ότι οι πατέρες είναι πιο δημοκρατικοί προς τα πρωτότοκα και όχι προς τα υστερότοκα, δείχνει ότι αρχίζει να καλλιεργείται ένα κλίμα εμπιστοσύνης προς τα μεγαλύτερα παιδιά, τα πρώτα μέσα στην οικογένεια, τα οποία υπολογίζονται υπεύθυνα και ισότιμα.

Ανερμήνευτο, τέλος, παραμένει το γεγονός ότι η σειρά γέννησης των παιδιών δεν επηρεάζει σημαντικά τη στάση των μητέρων. Οι διαφορές συχνότητων κρίθηκαν στατιστικά ασήμαντες. Τα σύγχρονα όμως ψυχολογικά δεδομένα λένε το αντίθετο.

6. Βασικό παράγοντα διαφοροποίησης της στάσης των γονέων έναντι των παιδιών τους θεωρήσαμε τον αριθμό των παιδιών κάθε οικογένειας. Σύμφωνα με την υπόθεσή μας, οι γονείς θα εμφανίζονται πιο αδιάφοροι στις πολύτεκνες οικογένειες, πιο αυστηροί και μάλιστα πιο αυταρχικοί στις ατροφικές οικογένειες, καθώς και πιο δημοκρατικοί και επιεικείς στις οικογένειες με

μέση αριθμητική διάσταση.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η στάση των μητέρων έναντι των παιδιών τους δεν επηρεάζεται από τον αριθμό των παιδιών της οικογένειας. Το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση των πατέρων, η στάση των οποίων διαφοροποιείται από τον παράγοντα αυτό, όχι όμως όπως ακριβώς υποθέσαμε εμείς. Πιο αδιάφοροι εμφανίζονται οι πατέρες στις ενδιάμεσες και όχι στις πολύτεκνες οικογένειες. Ομοίως, πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί εμφανίζονται οι γονείς στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση και όχι στις ατροφικές, όπως υποθέσαμε. Τέλος, πιο δημοκρατικοί και πιο επιεικείς εμφανίζονται οι πατέρες στις οικογένειες που έχουν μέση αριθμητική διάσταση.

Διαφορετικά, θα λέγαμε ότι όλοι οι τύποι των πατέρων εμφανίζουν τη μεγαλύτερή τους συχνότητα στις οικογένειες με μέση αριθμητική διάσταση. Αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στο γεγονός ότι οι περισσότερες οικογένειες του δείγματός μας (67,6%) έχουν 2-3 παιδιά, δηλαδή κρίνονται ενδιάμεσες. Αυτήν την τάση εμφανίζει, άλλωστε, και η σημερινή ελληνική οικογένεια. Σε κάθε οικογένεια αναλογούν σήμερα 2-3 παιδιά. Το γεγονός της μείωσης του αριθμού των γεννήσεων αποδίδεται κυρίως στη νοοτροπία των σύγχρονων Ελλήνων, που θέλουν λίγα παιδιά για να τα αναθρέψουν και να τα εκπαιδεύσουν «σωστά», παρά πολλά, στα οποία δε θα μπορούσαν να προσφέρουν όσα θα ήθελαν. Πιστεύεται ακόμα ότι η μείωση του αριθμού των γεννήσεων οφείλεται στην αύξηση του αριθμού των εργαζομένων γυναικών. Δηλαδή, «η είσοδος των γυναικών στην επαγγελματική ζωή έχει επηρεάσει αρνητικά τον αριθμό των αποκτωμένων παιδιών, καθώς δεν υπάρχουν οι αντίστοιχες κοινωνικές υποδομές» (Γ. Γκιζέλης κ.ά., 1984, σελ. 48).

Είναι, λοιπόν, φυσικό, αφού οι περισσότερες οικογένειες του δείγματός μας εμφανίζονται με 2-3 παιδιά, στην ιδιαίτερη αυτή κατηγορία να εμφανίζονται οι διάφοροι τύποι γονέων με μεγαλύτερη συχνότητα.

Συμπεράσματα

Σκοπός της έρευνάς μας ήταν η μελέτη των διαπροσωπικών σχέσεων γονέων-παιδιών και μάλιστα των στάσεων που παίρνουν οι γονείς μπροστά στα ποικίλα προβλήματα που δημιουργεί η αναπτυξιακή συμπεριφορά και η αγωγή των παιδιών. Θελήσαμε

να δούμε τις σχέσεις αυτές κάτω από την επίδραση ορισμένων βασικών παραγόντων, οι οποίοι, κατά τη γνώμη μας, τροποποιούν τη στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους. Οι παράγοντες αυτοί είναι το φύλο, η ηλικία, το επάγγελμα και η μόρφωση των γονέων, καθώς και η σειρά γέννησης των παιδιών και ο αριθμός των παιδιών της οικογένειας.

Σκοπός μας, επίσης, ήταν η διατύπωση μιας τυπολογίας γονέων, όπως αυτή διαμορφώνεται από τη δράση των παραγόντων που προαναφέραμε στις διαπροσωπικές σχέσεις γονέων-παιδιών.

Η προβληματική μας γύρω από το θέμα αυτό μεταφράστηκε σε ερευνητικές υποθέσεις, την επαλήθευση των οποίων επιδιώξαμε, ερωτώντας 1062 εφήβους, μαθητές Β' και Γ' τάξεων Λυκείων της Κρήτης, για τη στάση που τήρησαν οι γονείς τους, μητέρες και πατέρες, μπροστά στα προβλήματα της δικής τους συμπεριφοράς και δράσης μέσα στον οικογενειακό και τον κοινωνικό χώρο.

Δε θα επαναλάβουμε εδώ τις επιμέρους υποθέσεις μας, τις οποίες δώσαμε αναλυτικά σε προηγούμενα κεφάλαια, εξετάζοντας μάλιστα και την επαλήθευσή τους ή όχι. Απ' αυτές, άλλες επιβεβαιώθηκαν και άλλες απορρίφθηκαν, όπως θα φανεί από τα επόμενα.

· Ποια είναι, λοιπόν, τα συμπεράσματα της έρευνάς μας αυτής;

Πώς εμφανίζονται οι διάφοροι τύποι γονέων, κάτω μάλιστα από τη δράση των παραγόντων που προαναφέραμε; Ποια εικόνα εμφανίζουν οι διαπροσωπικές σχέσεις γονέων-παιδιών;

Θα δούμε συνοπτικά τα συμπεράσματα της έρευνας.

1. Οι μητέρες, σε σύγκριση με τους πατέρες, εμφανίζονται πιο δημοκρατικές και πιο επιεικείς. Αντίθετα, οι πατέρες εμφανίζονται πιο αυστηροί και πιο αυταρχικοί. Οι πατέρες εμφανίζονται, επίσης, πιο αδιάφοροι (απόντες) από τις μητέρες. Αυτά λένε ότι πράγματι το φύλο των γονέων διαφοροποιεί σημαντικά τη στάση τους έναντι των παιδιών τους, έτσι ώστε να έχουμε μια γενική εικόνα στάσεων εντελώς αντίθετη. Στον πόλο των επιεικών και δημοκρατικών γονέων βρίσκουμε περισσότερες μητέρες, ενώ στον πόλο των αυστηρών και αυταρχικών περισσότερους πατέρες. Έχουμε, επομένως, μια έντονη διαφοροποίηση των δύο γονέων μπροστά στα προβλήματα ανάπτυξης και συμπεριφοράς των παιδιών τους.

2. Μέσα στην ίδια οικογένεια εμφανίζεται μια τάση δημοκρατικοποίησης των στάσεων και των δύο γονέων έναντι των παιδιών τους. Ποσοστό 38,9% των εφήβων του δείγματος είχε δημοκρατικούς και τους δύο γονείς του. Η τάση αυτή είναι μια ευχάριστη

διαπίστωση. Οι διαπροσωπικές σχέσεις παιδιών-γονέων σημειώνουν όλο και μεγαλύτερη πρόοδο. Κι αυτό, γιατί πρόοδος πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός ότι και οι δύο γονείς συνεργάζονται φιλικά με τα παιδιά τους, συνεξετάζουν τα προβλήματά τους και αναζητούν λύσεις κοινής παραδοχής.

3. Αυστηροί πατέρες και δημοκρατικές μητέρες μέσα στο ίδιο σπίτι κάνουν την εμφάνισή τους σε ποσοστό 11,9%, ενώ αυστηροί πατέρες και αυστηρές μητέρες συγχρόνως αντιπροσωπεύουν το 9,2% του δείγματος. Αυτά, συνδυαζόμενα με τη διαπίστωση της προηγούμενης παραγράφου, λένε ότι το κλίμα των διαπροσωπικών σχέσεων μέσα στις ελληνικές οικογένειες εγκαταλείπει το αυστηρό του χρώμα και γίνεται περισσότερο δημοκρατικό (αυστηροί γονείς 9,8%, αυστηροί πατέρες και δημοκρατικές μητέρες 11,9%, δημοκρατικοί και οι δύο γονείς 38,9%).

4. Ευχάριστο και πολύ ενθαρρυντικό θεωρούμε το γεγονός ότι η έρευνά μας δεν αποκάλυψε κανένα εχθρικό γονέα. Αποκάλυψε όμως αρκετούς αδιάφορους πατέρες (3,4%) και λιγότερο αδιάφορες μητέρες (1,3%). Τα παιδιά που είχαν αδιάφορους και τους δύο γονείς ήταν ελάχιστα (0,8%). Περισσότερα ήταν εκείνα που είχαν αδιάφορο πατέρα και δημοκρατική μητέρα (1,3%).

5. Η ηλικία των γονέων, πατέρων και μητέρων, δεν αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης της στάσης τους έναντι των παιδιών τους. Δηλαδή, όποια κι αν είναι η ηλικία του πατέρα και της μητέρας, η αντιμετώπιση των προβλημάτων ανάπτυξης και αγωγής των παιδιών τους θα είναι η ίδια. Αυτό έδειξε η έρευνά μας.

6. Οι παράγοντες επάγγελμα και μόρφωση των γονέων, σειρά γέννησης των παιδιών και αριθμός παιδιών της οικογένειας δεν επηρεάζουν τη στάση της μητέρας έναντι των παιδιών της. Με άλλα λόγια, κανείς από τους παράγοντες αυτούς δεν τροποποιεί σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο η μητέρα αντιμετωπίζει τα προβλήματα των παιδιών της. Η μητέρα θα σταθεί μπροστά στα παιδιά της με όσες δυνάμεις διαθέτει από τη φύση της, αδιαφορώντας για όσα εμπόδια θα της παρουσιάσουν οι «εξωγενείς» δυνάμεις που ζητούν να τροποποιήσουν την αμοιβαία σχέση και επικοινωνία με το παιδί της.

7. Αντίθετα, οι προαναφερθέντες παράγοντες επηρεάζουν σημαντικά τις σχέσεις πατέρων-παιδιών, τονίζοντας έντονα ορισμένους τύπους στάσης, τους οποίους θα μνημονεύσουμε παρακάτω, αναφέροντας συγχρόνως και την επίδραση των παραγόντων αυτών στην άσκηση του πατρικού ρόλου.

8. Ο δημοκρατικός τύπος πατέρα εμφανίζει τη μεγαλύτερη συχνότητα (51,1%). Περισσότερο δημοκρατικοί εμφανίζονται οι

αγρότες, ναυτικοί, ψαράδες (15,8%), εκείνοι που έχουν μόρφωση μόνο Δημοτικού Σχολείου (23,1%), αυτοί που έχουν 2-3 παιδιά (34,7%) και οι πατέρες στις σχέσεις τους με τα πρωτότοκα παιδιά (21,9%).

9. Ο *αυστηρός* τύπος πατέρα έρχεται δεύτερος σε συχνότητα (25,9%). Πιο αυστηροί πατέρες είναι οι αγρότες, ναυτικοί, ψαράδες (9,2%) και οι μεσαίοι υπάλληλοι και επαγγελματίες (9,2%), εκείνοι που έχουν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου (14,3%), οι πατέρες με 2-3 παιδιά και οι πατέρες στις σχέσεις τους με τα πρωτότοκα (11,5%).

10. Ο *επιεικής* τύπος πατέρα είναι τρίτος σε συχνότητα (12,2%). Επιεικότεροι αποδεικνύονται οι μεσαίοι υπάλληλοι και μικροεπαγγελματίες (4,4%), εκείνοι που έχουν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου (6,5%), αυτοί που έχουν 2-3 παιδιά και οι πατέρες στις σχέσεις τους με τα υστερότοκα (5,3%).

11. Ο *αυταρχικός* τύπος πατέρα είναι τέταρτος σε συχνότητα (7,4%). Αυταρχικοί εμφανίζονται κυρίως οι αγρότες, ναυτικοί, ψαράδες (2,4%), οι εργάτες και οι τεχνίτες (2,4%), εκείνοι που έχουν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου (4%), αυτοί που έχουν 2-3 παιδιά (5,2%) και οι πατέρες στις σχέσεις με τα πρωτότοκα (3,3%).

12. Ο *απών* (αδιάφορος) τύπος πατέρα έρχεται πέμπτος κατά σειρά (3,4%). Πιο αδιάφοροι πατέρες είναι οι μεσαίας κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας (1,2%), εκείνοι που διαθέτουν μόρφωση μόνο του Δημοτικού Σχολείου (2,2%) και οι πατέρες στις σχέσεις τους με τα υστερότοκα (1,4%).

13. Ο *εχθρικός* τύπος πατέρα εμφανίζει μηδενική συχνότητα. Με άλλα λόγια, κανένα εχθρικό πατέρα δεν αποκάλυψε η έρευνά μας.

Παρουσιάζοντας, τώρα, το γενικό προφίλ που εμφανίζει η στάση των γονέων έναντι των παιδιών τους, θα λέγαμε ότι αυτό είναι θετικό, μια και οι περισσότεροι γονείς, μητέρες και πατέρες, αναπτύσσουν δημοκρατικές σχέσεις με τα παιδιά τους. Ωστόσο, φαίνεται καθαρά ότι στη φιλελεύθερη αυτή στάση μπαίνει και μια τροχοπέδη, αφού, όπως έδειξε η έρευνά μας, δεύτερος σε συχνότητα τύπος γονέων εμφανίζεται ο αυστηρός, τόσο στους πατέρες όσο και στις μητέρες.

Θα ήταν ίσως ορθότερο να πούμε ότι οι σχέσεις γονέων-παιδιών αποβάλλουν προοδευτικά τον αυστηρό τους χαρακτήρα και γίνονται περισσότερο διαλλακτικές, περισσότερο δημοκρατικές. Ασφαλώς η εικόνα θα ήταν πολύ διαφορετική, ίσως μάλιστα και εντελώς αντίθετη, αν η έρευνα αυτή είχε γίνει πριν από μερικές

δεκαετίες. Αυτό περίπου έδειξε και μια προηγούμενη έρευνά μας για τον πατρικό ρόλο. Φάνηκε δηλαδή ότι ο αυστηρός πατέρας κυριαρχούσε τόσο στη γενιά των πατέρων όσο και σ' εκείνη των παππούδων. Σημειώνουμε ότι ο γεροντότερος παππούς είχε γεννηθεί το 1847 και ο γεροντότερος πατέρας το 1903 (Γ. Κρασανάκης, 1991, σελ. 107). Είναι, άλλωστε, βεβαιωμένο ότι, μέσα σε μια πλουραλιστική και συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνία, οι γονείς πρέπει να αναπροσαρμόζονται στις νέες συνθήκες ζωής, ανεξάρτητα από τις επιρροές που έχουν υποστεί οι ίδιοι κατά την πορεία της ανάπτυξής τους και από όσα διατηρούν από τα παιδικά τους βιώματα (Κ. Κορώσης, 1990, σελ. 114).

Βιβλιογραφία

- Γαρδίκη Ο. κ.ά., *Νέοι: Διάθεση χρόνου – Διαπροσωπικές σχέσεις. Μέρος Α'*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1988.
- Γεώργα Γ. κ.ά., *Οικογένεια: Ψυχοκοινωνικές-Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1990.
- Chabrol H., *La dépression de l' adolescent*, Paris, P.U.F. (Que sais-je?), 1988.
- Γκιζέλη Γρ. κ.ά., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1984.
- Dreikurs R., *Οι βασικές αρχές της αντλεριανής ψυχολογίας*, μετ. Τ. Πανταζή, Αθήνα, Κέδρος, 1975.
- Gil O., «Άσκηση βίας στα παιδιά», στο βιβλίο *The Open University, Η κακοποίηση του παιδιού*, μετ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Αθήνα, Κουτσουμπός, 1985.
- Herbert M., *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας. Τόμος Β'*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989.
- Κορώση Κ., «Κριτική αναθεώρηση του πατρικού ρόλου», στο περιοδικό *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Ρέθυμνο, 2, 106-129, 1990.
- Κρασανάκη Γ., *Ψυχοπαιδαγωγικά προβλήματα της εφηβικής ηλικίας*, Αθήνα, Σμυρνωτάκης, 1988.
- Κρασανάκη Γ., *Ο πατρικός ρόλος*, Ηράκλειο, 1991.
- Lacan J., *Η οικογένεια – Τα οικογενειακά συμπλέγματα στη διαμόρφωση του ατόμου*, μετ. Δ. Βεργέτη, Αθήνα, Καστανιώτης, 1987.
- Le Gal A., *Le rôle nouveau du père*, Paris, ESF, 1975.
- Παρασκευοπούλου Ι., *Εξελικτική Ψυχολογία*, τόμοι Α, Β, Γ, Δ, Αθήνα 1985.
- Παρασκευοπούλου Ι., *Στοιχεία Περιγραφικής και Επαγωγικής Στατιστικής*, Αθήνα, 1984.
- Πετρουλάκη Ν., *Τα παιδιά στην κόψη του ξυραφιού*, Αθήνα, 1991.
- Pourtois J., «Relations parents-enfant(s). Aperçu critique d' études expérimentales», in *Enfance*, 2, 149-158, 1979.

- Rattner J., *Ατομική Ψυχολογία – Εισαγωγή στη θεωρία της ψυχολογίας του θάθους του Άλφρεντ Άντλερ*, μετ. Γ. Βαμβαλή, Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1970.
- Ρήγα Α., «Ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και κοινωνική συμπεριφορά των εφήβων», στο *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 4, 232-245, 1989.
- Rosenthale D., Efklides A., «Demetriou A., Parental Criticism and Young Adolescent Self-Disclosure: A Cross-Cultural Study», in *Journal of Youth and Adolescence*, 1, 25-39, 1988.
- Σακελλαροπούλου Π., «Έφηβος και οικογένεια», στο περιοδικό *Παιδιατρική*, 43, 210-216, 1980.
- Smith S., «Ψυχιατρικά χαρακτηριστικά των γονέων που κακοποιούν τα παιδιά τους», στο βιβλίο *The Open University, Η κακοποίηση του παιδιού*, μετ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Αθήνα, Κουτσουμπός, 1985.
- Τερλεξής Π., *Ο αυταρχικός άνθρωπος: Ψυχολογική και κοινωνική βάση της πολιτικής συμπεριφοράς*, Β΄ έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.

Η άγαμη μητέρα στην Ελλάδα: κοινωνική προκατάληψη ή δομική μεταλλαγή της οικογένειας;*

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα**

*«Η παράνομη μητρότητα είναι μια προκατάληψη,
ένα κοινωνικό στίγμα τόσο τρομερό,
που πολλές μητέρες προτιμούν την αυτοκτονία
ή την παιδοκτονία από το να γίνουν άγαμες μητέρες,
δηλαδή καμιά ποινική συνέπεια δεν θα τις έκανε
να μη θυσιάσουν και το παιδί τους ακόμα...»*

Simon de Beauvoir (1949)

Εισαγωγή

Αυτό το απόσπασμα από το βιβλίο της Simon de Beauvoir «Το Δεύτερο Φύλο» δείχνει ότι τίποτε ακόμα, εκείνη την εποχή, δεν προμήνυε ότι στην εποχή μας γυναίκες εξελιγμένες, με πλήρη διανοητική υγεία, θα ήταν όλο και περισσότερες που θα διάλεγαν αυτόν το ρόλο, που εδώ και λιγότερο από τριάντα χρόνια αντιπροσώπευε τη χειρότερη ατυχία.

* Ανακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας. Ρέθυμνο 18-20/5/1990.

** Λέκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η άγαμη μητέρα, μια νέα μορφή οικογένειας (μονογονεϊκή), εμφανίζεται πολύ πιο συχνά στις ΗΠΑ, στη Σκανδιναβία, στη Γαλλία και αλλού απ' ό,τι την περασμένη δεκαετία. Περιλαμβάνεται στα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα που παρατηρούνται σήμερα στις αναπτυγμένες κοινωνίες σχετικά με την εξέλιξη των ηθών και τις μεταβολές της οικογενειακής δομής¹.

Στο επίπεδο της εξάλειψης κάθε μορφής κοινωνικού στίγματος, της ανοχής και της αποδοχής αυτής της κοινωνικής ομάδας, η Ελλάδα παραμένει κατά πολύ πίσω από αυτά που εφαρμόζονται στις Σκανδιναβικές χώρες και στην Αμερική, όπου δε μιλούν πλέον για παράνομη γέννηση υποτιμητικά, αλλά για μια γέννηση έξω από τις νόμιμες διαδικασίες του γάμου. Στη Γαλλία η βελτίωση της νομικής κάλυψης των άγαμων μητέρων δε γνώρισε παρά μόνο δύο σημαντικές περιόδους: α) στις αρχές του αιώνα όπου συνειδητοποιήθηκε τελικά η ανάγκη να αντιμετωπιστούν διαφορετικά απ' ό,τι σαν περιθωριακά άτομα και τους παραχω-

Πίνακας Ι

Σύνολο Ελλάδος				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	125.724	123.628	2.096	1,6
1985	116.481	114.384	2.097	1,8
1986	112.810	110.754	1.056	1,8
1987	106.392	104.169	2.223	2,0
1988	107.505	105.286	2.219	2,0
Πρωτεύουσα				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	39.997	39.210	787	1,9
1985	37.027	36.233	794	2,1
1986	35.498	34.775	723	2,0
1987	32.691	31.895	796	2,4
1988	33.051	32.279	772	2,3

Πηγή: ΕΣΥΕ (1990), Δ/ση φυσ. κίνησης πληθυσμού, Μάης 1990.

Πίνακας II

Αστικές περιοχές				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	82.216	80.614	1.602	1,9
1985	76.000	74.406	1.594	1,7
1986	73.108	71.574	1.534	2,1
1987	68.566	66.920	1.646	2,4
1988	70.171	68.543	1.628	2,3
Ημιαστικές περιοχές				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	13.298	13.096	202	1,5
1985	12.914	12.690	224	1,7
1986	12.610	12.415	195	1,5
1987	12.361	12.123	238	1,9
1988	12.367	12.131	236	1,9
Περιοχές αγροτικές				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	29.968	29.692	276	0,9
1985	27.411	27.152	259	0,9
1986	26.920	26.618	302	1,1
1987	25.343	25.032	311	1,3
1988	24.817	24.415	332	1,3

Πηγή: ΕΣΥΕ (1990), Δ/νση φυσ. κίνησης πληθυσμού, Μάης 1990. Παραστατική επεξεργασία από Α.-Β. Ρήγα.

ρήθηκαν διάφορα μέτρα κοινωνικής βοήθειας και β) το 1970 όπου το Γαλλικό Κράτος επισημοποιεί την απόφαση να καταργηθεί η ταπεινωτική επωνυμία «άγαμη μητέρα»².

Το ποσοστό γεννήσεων «φυσικών» παιδιών στην Ελλάδα δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Παραμένουν επίσης σχεδόν καθηλωμένες στα ίδια επίπεδα στις αστικές, στις ημιαστικές και στις αγροτικές περιοχές

της χώρας (πίνακας I, II, III, για τα έτη 1984-1988. Τελευταία στοιχεία περιοχής της πρωτεύουσας σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ελλάδα).

Αν συγκρίνουμε τα ποσοστά της εκτός γάμου γεννητικότητας της Ελλάδας με τα αντίστοιχα ποσοστά της Ευρώπης, παρατηρούμε ότι στις ευρωπαϊκές χώρες οι εκτός γάμου γεννήσεις καταλαμβάνουν ένα σημαντικό ποσοστό του συνόλου των γεννήσεων που αυξάνεται συνεχώς (Eurostat 1989) (πίνακας IV).

Σ' αυτόν τον πίνακα παρατηρούμε ότι το φαινόμενο των γεννήσεων εκτός γάμου αντιπροσωπεύει στη Σουηδία –χώρα πολύ φιλελεύθερη στο επίπεδο των ηθών– περισσότερο από 46% περίπου του συνόλου των γεννήσεων. Παράλληλα, σ' αυτήν τη χώρα, σύμφωνα με διεθνή στατιστικά στοιχεία, παρατηρείται ταχεία μείωση του αριθμού των γάμων, της διάρκειάς τους και άνοδος του αριθμού διαζυγίων, γεγονότα που αποκαλύπτουν μια καινούργια σύνθεση του οικογενειακού προτύπου. Στη Γαλλία, αντίθετα, η κατάσταση εμφανίζεται πολύ διαφορετική, ακόμη και αν έπειτα από μια περίοδο αξιοσημείωτα υψηλού αριθμού άγαμων μητέρων υφίσταται μια κάποια στασιμότητα στη γονιμότητα, όπως παρατηρούν γάλλοι ερευνητές³.

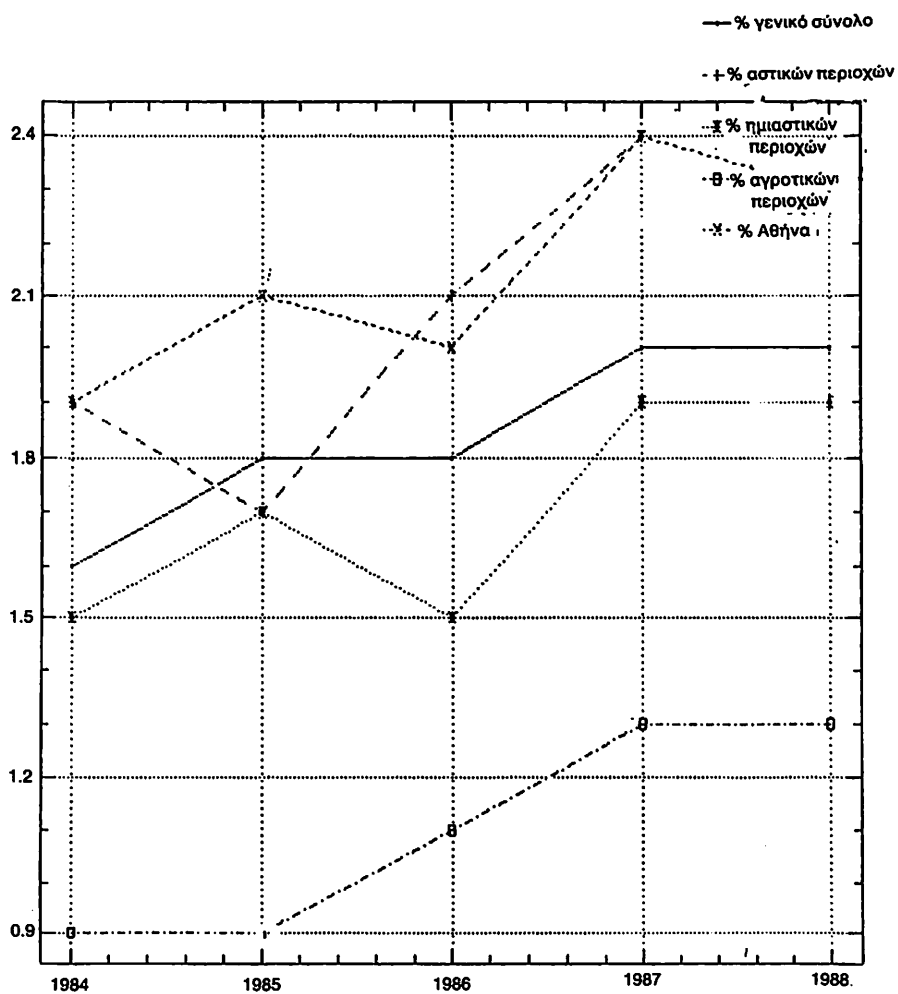
Στατιστικές μελέτες του Υπουργείου Κοινωνικών Υποθέσεων της Γαλλίας διαπιστώνουν ότι ο αριθμός των γυναικών που τους έχει δοθεί το «επίδομα ορφανού»⁴ έχει αυξηθεί από το 1971, άλλος ένας δείκτης που έρχεται να δείξει ότι στη Γαλλία, όπως και στις σκανδιναβικές χώρες, το φαινόμενο των γεννήσεων εκτός γάμου τείνει να διευρύνεται, σε μια περίοδο όπου η διάδοση και η νομοθεσία των μέσων αντισύλληψης και άμβλωσης θα έπρεπε, σύμφωνα με κάθε λογική, να δείχνει το ποσοστό των παράνομων γεννήσεων να ακολουθεί την ίδια φθίνουσα καμπύλη με τη συνολική γεννητικότητα αυτών των ίδιων χωρών.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η μελέτη αυτών των «αριθμητικών δεδομένων» διαφόρων προελεύσεων ωθεί τώρα τους ερευνητές διαφόρων χωρών να θέλουν να μελετήσουν το αίτιο αυτού του φαινομένου τόσο για να προσπαθήσουν να αναλύσουν τα αποτελέσματά του όσο και για να προβλέψουν ενδεχομένως τις επιπτώσεις του, μακροπρόθεσμα, αναφορικά με το μέλλον του γάμου και της οικογένειας⁵.

Θα περιμέναμε μια αντίστοιχη αύξηση και στην ελληνική κοινωνία, διότι τα τελευταία χρόνια οι ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων έχουν αυξηθεί, οι κοινωνικοοικονομικές δομές της χώρας μας βελτιώνονται και η τάση του πληθυσμού για αστικοποίηση μεγαλώνει.

Πίνακας III

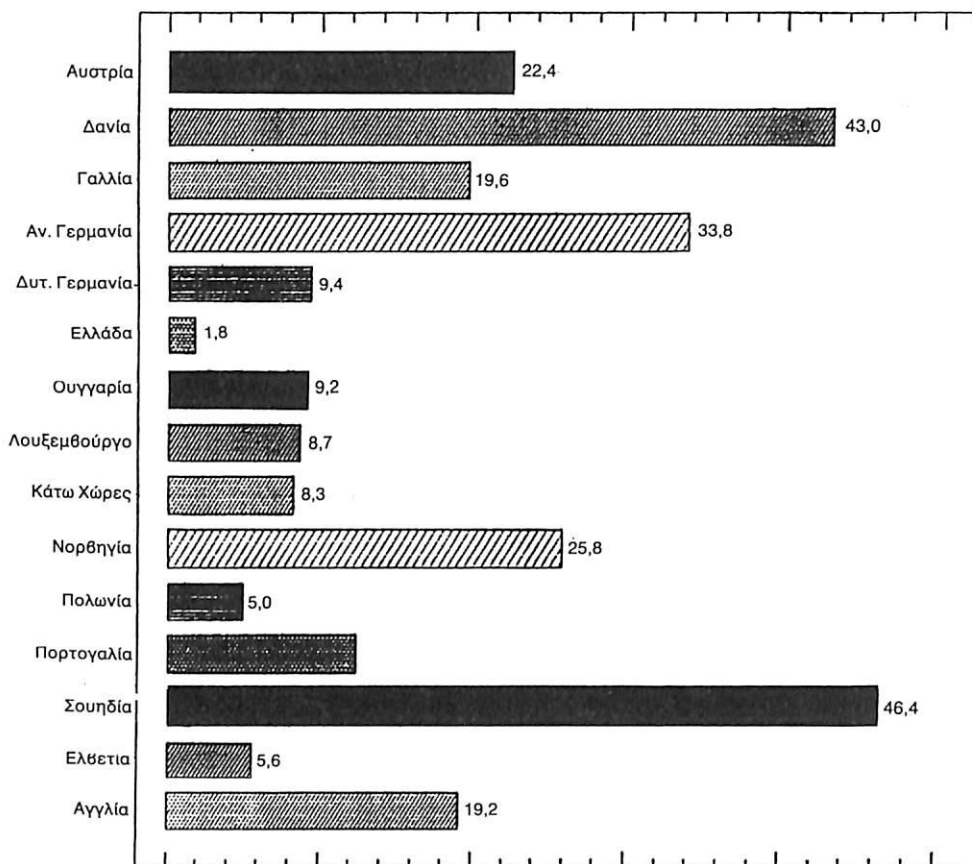
% Γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου στην Ελλάδα κατά περιοχές

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική παραστατική επεξεργασία από Θ. Μπεχράκη, 1990.

Πίνακας IV
Ιστόγραμμα

% Εκτός γάμου γεννήσεις σε χώρες της Ευρώπης

Πηγή: Inrastat, 1985, Στατιστική παραστατική επεξεργασία από Θ. Μπεχράκη, 1990.

Δειγματοληπτικές και στατιστικές έρευνες αποδεικνύουν ότι η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη στον τόπο μας βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο, η συχνότητα των εκτρώσεων επίσης, εν τούτοις ελάχιστες γυναίκες ολοκληρώνουν την εγκυμοσύνη τους φέρνοντας ένα παιδί εκτός γάμου στον κόσμο⁶.

Αποτελεί λοιπόν ακόμα και σήμερα η εκτός γάμου μητρότητα μια κοινωνική προκατάληψη: Η γέννηση ενός «φυσικού» παιδιού δηλώνει ένα είδος «κοινωνικού στίγματος» και η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων παραμένει μια θεωρητική άποψη για τη χώρα μας; Ή είμαστε σε θέση μπροστά στο 2000 να θεωρούμε ότι η άγαμη μητέρα αντιπροσωπεύει, στο πλαίσιο της εξέλιξης της σύγχρονης κοινωνίας, μια νοοτροπία πραγματικά καινούργια, ένα σταθμό στον αγώνα της για απελευθέρωση από την ανδρική κυριαρχία; Δεν είναι καινούργιος ο θεσμός της άγαμης μητέρας στην Ελλάδα, ταπεινής και περιθωριακής προέλευσης (όπως έχει κατηγοριοποιηθεί κοινωνικά), που ήταν αναγκασμένη από την «κακή της τύχη» ή να αναλάβει μόνη της τη φροντίδα ενός –ή περισσότερων– καμιά φορά «φυσικών» παιδιών της– ή, το πιθανότερο, να το εγκαταλείψει αμέσως μετά τη γέννησή του στο μαιευτήριο ή στο ίδρυμα για υιοθεσία ή για φιλοξενία σε ανάδοχη οικογένεια, με προοπτική να το πάρει αργότερα⁷.

Το γεγονός ότι σήμερα ένας μικρός αριθμός γυναικών –κυρίως πάνω από 30 χρονών, προερχομένων από μεσαίες ή ευκατάστατες τάξεις, που ανήκουν χάρη στις σπουδές τους σε αναπτυσσόμενες πολιτιστικά κύκλους– αποφασίζουν για διάφορους λόγους να γεννήσουν ένα παιδί έξω από το γάμο (έξω από τις συνηθισμένες δομές του ζευγαριού– γάμος ή συμβίωση) αντιπροσωπεύει, για την εξέλιξη της σύγχρονης ελληνίδας, μια νοοτροπία πραγματικά καινούργια.

Η έρευνα*

Κάτω από αυτήν την οπτική γωνία αρχίσαμε το Νοέμβριο του 1988 έρευνα για μια κοινωνική προσέγγιση του θέματος⁸.

* Η έρευνα διεξάγεται στο ΕΚΚΕ και έχει θέμα: Άγαμη μητέρα, κοινωνικο-ψυχολογικά προβλήματα, συγκρούσεις και προοπτικές. Την ερευνητική ομάδα αποτελούν οι: Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, Επιστημονική Υπεύθυνη, και Η. Δασκαλάκη, Α. Λάμπρου και Γ. Παπαπέτρου. Η έρευνα βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας των δεδομένων.

Η έρευνα μελετά περιπτώσεις άγαμων μητέρων της περιοχής Αττικής με παιδί προσχολικής ηλικίας, που φιλοξενείται σε Κρατικό ή Δημοτικό ή του ΠΙΚΠΑ Βρεφονηπιακό Σταθμό⁹. Μελετήθηκαν επίσης από την υπεύθυνη της έρευνας και περιπτώσεις άγαμων μητέρων που δεν έχουν αναλάβει την ευθύνη ανατροφής του παιδιού τους, αλλά που για λόγους υγείας, κοινωνικούς ή οικονομικούς αυτό φιλοξενείται σε ανάδοχη οικογένεια. Οι συγκεκριμένες αυτές περιπτώσεις άγαμων μητέρων προέρχονται από τα κοινωνικά ιστορικά παιδιών εκτός γάμου, μέσα από τα αρχεία του ΠΙΚΠΑ.

Ερέθισμα για το ξεκίνημα αυτής της μελέτης υπήρξε το γεγονός ότι αυτή η μορφή οικογένειας, ουδέποτε αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης στην Ελλάδα μέχρι σήμερα, αν εξαιρέσουμε τη νομική διερεύνηση του θέματος.

Ο νομοθέτης, βελτιώνοντας γενικά τη θέση και το ρόλο της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, εξομοίωσε πλήρως απέναντι στο νόμο την άγαμη μητέρα με την έγγαμη ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της έναντι του παιδιού. Η ισότητα μεταξύ έγγαμης και άγαμης μητέρας που καθιερώνει το γράμμα του νόμου και το Σύνταγμα, δεν αρκεί για να βελτιώσει την κοινωνική θέση της άγαμης μητέρας, χωρίς να παραβλέπουμε το γεγονός ότι πολλές φορές αυτή η ισότητα δεν εφαρμόζεται στην πράξη.

Κύριοι στόχοι της έρευνας είναι:

– Να διερευνηθούν τα κοινωνικο-ψυχολογικά προβλήματα της άγαμης μητέρας.

– Να μελετηθούν οι στάσεις, οι αντιλήψεις και οι παράγοντες που συντέλεσαν στην επιλογή αυτής της γυναίκας (ακούσια ή εκούσια) να αναλάβει τις ευθύνες ανατροφής του εκτός γάμου παιδιού της (χωρίς πατρική παρουσία).

– Να εντοπισθούν τα επίπεδα και σημεία τριβής (σύγκρουσης) με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (οικογένεια-γειτονιά-εργασία-σχολείο του παιδιού κ.ά.).

Ιδιαίτερα ενδιαφερθήκαμε για την ομάδα γυναικών που εμφανίζονται σαν «θεληματικά» άγαμες μητέρες, για να δούμε αφ' ενός ποιά είναι τα στοιχεία που καθόρισαν αυτήν την απόφαση και αφ' ετέρου, από τη στιγμή που αυτή συγκεκριμενοποιήθηκε, πώς εξελίσσεται το βίωμα μιας δυαδικής σχέσης με το παιδί δίχως την παρουσία του πατέρα; Υπάρχουν στην «καινοτομία» των

προβλημάτων της καθημερινής ζωής; Στο οικονομικό, στο ψυχοκοινωνικό επίπεδο, τα πράγματα εξελίσσονται σύμφωνα με την αντίληψη που είχαν γι' αυτά a priori; Είναι τόσο εύκολο ή, αντίθετα, πιο σύνθετο;

Στο βαθμό που αυτές θεωρούνται οι πρόδρομοι για τη χώρα μας σε κάτι που θα αποτελέσει ίσως ένα νέο τρόπο ζωής στις προσεχείς δεκαετίες ποιόν απολογισμό μπορούμε να συνάγουμε από αυτήν τους την εμπειρία;

Ένας από τους κύριους στόχους της έρευνας είναι, λοιπόν, να προσπαθήσει να γίνει κατανοητό από την ελληνική κοινωνία το νόημα και η εμβέλεια της ελεύθερης μητρότητας. Διατυπώνονται γι' αυτό τα εξής ερωτήματα-υποθέσεις:

Υπόθεση Α:

– Ο κοινωνικός έλεγχος και οι υποστηρικτές των αυστηρών οικογενειακών αρχών και της παραδοσιακής ηθικής κατακρίνουν την «πράξη» της άγαμης μητέρας και την κατηγοριοποιούν κοινωνικά σαν μια μειονοτική κοινωνική υπο-ομάδα, εξαιτίας της «πράξης» της, της στάσης της και της ιδιαίτερης συμπεριφοράς της έναντι του κοινωνικού συνόλου (κοινωνική κατάκριση).

Υπόθεση Β:

– Ποιό είναι σήμερα το νόημα της ελεύθερης μητρότητας στο πλαίσιο της διαδικασίας εξέλιξης της Ελληνίδας; Μπορούμε να μιλάμε για «επιλογή» της γυναίκας, για ελεύθερη μητρότητα;

– Πρόκειται για την πρώτη εκδήλωση ενός νέου τύπου οικογένειας που απορρίπτει τον άνδρα ή πρόκειται για μια οποιαδήποτε μορφή διαχωρισμού ανάμεσα στα δύο φύλα ή ακόμα πιο κυνικά για μια απάρνηση του θεσμού του γάμου;

Σε μια εποχή που η ιδεολογική βάση του γάμου ταλαντεύεται διεθνώς, που η απελευθέρωση της γυναίκας συνοδεύεται από τη διάδοση μιας σεξουαλικότητας περισσότερο ελεύθερης, τη βελτίωση των όρων ζωής της, μεγαλύτερη διανοητική και κοινωνική αυτονομία, μπορούσε να αναρωτηθούμε αν ο αριθμός των γυναικών που διεκδικούν στη μητρότητα ένα ατομικό δικαίωμα –συνειδητό και υπεύθυνο– θα συνεχίσει να αυξάνεται ή όχι (κοινωνική αλλαγή).

Η αναζήτηση των μητέρων:

Οι δυνατότητες επαφής με τις άγαμες μητέρες ήταν περιορισμένες. Αναζητήθηκαν μέσα από τους Κρατικούς και Δημοτικούς Βρεφονηπιακούς Σταθμούς, το Μαιευτήριο Αλεξάνδρα και το ΠΙΚΠΑ.

Οι περισσότερες περιπτώσεις άγαμων μητέρων που τελικά δέχθηκαν να συνεργαστούν μαζί μας προέρχονται από τους Κρατικούς, Δημοτικούς Σταθμούς και το ΠΙΚΠΑ. Θέλοντας να δοκιμάσουμε τη μέθοδο των αγγελιών σε εφημερίδες, στο βαθμό που μας επέτρεπαν τα οικονομικά της έρευνας, δημοσιεύσαμε επί 15ήμερο αγγελίες στις εφημερίδες «ΒΗΜΑ»-«ΕΘΝΟΣ»-«ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» και «ΝΕΑ» και στο περιοδικό «MARIE-CLAIRE» μηνός Ιουνίου 1990.

Παρά την επιμονή της υπεύθυνης της ερευνητικής ομάδας να συναντήσει άγαμες μητέρες από τον πρώην Σύλλογο Άγαμων Ελληνίδων Μητέρων, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τους λόγους που διαλύθηκε, δέχτηκε μια κατηγορηματική άρνηση. Ένα σύστημα ανεξήγητων διοικητικών εμποδίων μιας απαγόρευσε την προσέγγιση στοιχείων άγαμων μητέρων του πρώην Συλλόγου.

Η μεθοδολογία:

Ερωματολογία-συνεντεύξεις και οδηγός αυτοβιογραφίας: η τριπλή προσέγγιση.

Η μεγάλη αρετή της βιογραφικής προσέγγισης και ιδιαίτερα της αυτοβιογραφίας, όπως υποστηρίζει ο Allport¹⁰, είναι το γεγονός ότι παρέχει μια «εσωτερική εικόνα» της ζωής του υποκειμένου, «μια πλευρά που δεν είναι απόλυτα εμφανής, ούτε απόλυτα δημόσια». Βέβαια, υπάρχει περίπτωση το υποκείμενο να μην είναι σε θέση ή να μη θέλει να αποκαλύψει ορισμένα πράγματα από τη ζωή του. Είναι δουλειά του πεπειραμένου ερευνητή να διερευνήσει και να «ξεσκεπάσει» την κατάσταση. Ο Park υποστηρίζει ότι «είναι πιο σημαντικό να μάθουμε τι είναι αυτό που συνήθως αποσπά το ενδιαφέρον του, ποια είναι τα σχέδιά του, που εκτός από αυτά τα ίδια γεγονότα της προσωπικής του ιστορίας είναι σημαντικό, να γνωρίζουμε τι ελπίζει, τι ονειρεύεται, τις περιστασιακές παρορμήσεις του, τους πειρασμούς του»¹¹.

Η αφηγηματική συνέντευξη γεγονότων ζωής ή «η ρεαλιστική ερμηνευτική ιστορία» του υποκειμένου προσπαθεί να απεικονί-

σει με έντονες ζωντανές λεπτομέρειες τις πραγματικές εμπειρίες του αφηγητή. Ακριβώς αυτά τα γεγονότα ζωής του υποκειμένου μελετά και αναλύει σε βάθος ο ερευνητής, με σκοπό να αποκαλυφθούν οι «εσωτερικοί μηχανισμοί» του προς μελέτη θέματος του κοινωνικού φαινομένου¹².

«Ο ερευνητής» υποστηρίζει ο Clifford, γράφοντας ως ο αξιόπιστος παρατηρητής του ερευνητικού του χώρου, «τείνει να αποτελέσει τον κυρίαρχο τρόπο ανάλυσης». Στη μέθοδο έρευνας με τη βιογραφική προσέγγιση επιβάλλεται, σύμφωνα με τις απόψεις πολλών ερευνητών της ποιοτικής μεθόδου να χρησιμοποιούνται πολλαπλές μέθοδοι προσέγγισής του προς μελέτη θέματος, ώστε να επιβεβαιώνεται η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των δεδομένων. Έτσι συχνά χρησιμοποιούνται: *το ερωτηματολόγιο* ή «οδηγός της ιστορίας ζωής» ή των γεγονότων ζωής, ανάλογα με το αντικείμενο έρευνας, *οι αφηγήσεις-συνεντεύξεις και οι γραπτές αυτοβιογραφίες, τα αρχεία, τα προσωπικά γράμματα και άλλο πρωτογενές υλικό*, το οποίο θα χρησιμεύσει ως οδηγός του υποκειμένου «που ορίζει τις σκέψεις του και τις μεταδίδει στον ερευνητή»^{13, 14}.

Η στρατηγική έρευνας, η οποία χρησιμοποιείται από τους φεμινιστές μελετητές¹⁵, περιλαμβάνει συνήθως την τριγωνοποίηση ή τη χρήση πολλαπλών διαφορετικών μεθόδων ανάλυσης των δεδομένων, τη χρήση διάφορων οπτικών τεχνικών συμπεριλαμβανομένων μεταξύ αυτών *video* και *κινηματογράφο*, τη χρήση διάφορων τεχνικών ανάλυσης του λόγου του υποκειμένου ή ανάλυσης των γραπτών κειμένων του, τα οποία αναφέρονται συνήθως σε γυναικεία κοινωνικά θέματα. Με άλλα λόγια η φεμινιστική προσέγγιση πρόσκειται προς την ποιοτική ερευνητική μέθοδο¹⁶.

Η μεθοδολογία που ακολουθείται για τη μελέτη της άγαμης μητέρας βασίζεται στη φεμινιστική θεωρία και την ποιοτική μέθοδο έρευνας. Η φεμινιστική θεωρία και έρευνα συνεχίζει «την κριτική αποτίμηση των ανθρώπινων κανονισμών που άρχισε στα 1930 από τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Φέρνει ριζοσπαστικές αλλαγές σ' αυτό το χώρο μελέτης, ανοίγοντας δρόμο σε νέες καινοτομικές προσεγγίσεις στη μελέτη της ανθρώπινης συλλογικής ζωής. Ένα σημαντικό γεγονός αυτής της θεωρητικής προσέγγισης είναι ότι αναγνωρίζει το «ρόλο» που παίζει ο συμμετέχων παρατηρητής στην ερευνητική πράξη. Δεν το θεωρεί πλέον ως παθητικό, ουδέτερο πομπό της γνώσης, αλλά αντίθετα υποστηρίζει ότι «η ερευνητική πράξη είναι μια παραγωγή, η οποία κατευθύνεται από το είδος του φύλου των παρατηρητών». Το σκεπτικό της ερευνητικής ομάδας είναι η μελέτη σε βάθος αυτού του κοινωνι-

κού φαινομένου και η σύνθεση μιας αρκετά ολοκληρωμένης και ακριβούς περιγραφής των αιτιών δημιουργίας του. Μεταξύ άλλων αυτή η σύνθεση παρουσιάζει με τη σειρά την εμφάνιση των γεγονότων ζωής τα οποία επηρέασαν την ψυχοκοινωνική ταυτότητα της άγαμης μητέρας, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτή η γυναίκα «πήρε την απόφαση» να γίνει μητέρα έξω από τις συνηθισμένες νόμιμες διαδικασίες του γάμου.

Ο αριθμός των άγαμων μητέρων που ανταποκρίθηκαν στο ερωτηματολόγιο της έρευνας είναι περίπου εκατό. Από αυτές μόνο σαράντα γυναίκες συμμετείχαν ενεργά στην περαιτέρω μεθοδολογική διαδικασία, δηλαδή στην αφηγηματική συνέντευξη και τη γραπτή αυτο-βιογραφία.

Το σημαντικό σε μια μελέτη αυτού του είδους είναι να διασφαλιστεί η ποικιλία των ερωτώμενων ατόμων και να επαληθευτεί ότι καμιά περίπτωση ή μεταβλητή δεν παραλήφθηκε κατά το σχηματισμό του θεματικού οδηγού. Αν οι όροι αυτοί τηρηθούν, η συγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού συνεντεύξεων κατά βάθος αποβαίνει περιττή.

Η εμπειρία δείχνει επίσης ότι τα περισσότερα από τα θιγόμενα θέματα κατ' αυτή την προσέγγιση καταγράφονται σχετικά γρήγορα και σπάνια εμφανίζονται νέες πληροφορίες έπειτα από την εικοστή ή την τριακοστή συνέντευξη (βλ. υποσ. 9).

Η πρώτη επαφή μαζί τους, επίσκεψη γνωριμίας, οδήγησε σε συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά. Επιπλέον ακολουθεί στο ερωτηματολόγιο ένας συγκεκριμένος αριθμός θεμάτων, σχετικά με την εμπειρία της άγαμης μητέρας και την αντίληψη των συνθηκών ζωής της (επαγγελματική και κοινωνική ζωή, μορφωτικό επίπεδο, εκτρώσεις, αντισύλληψη κ.λπ.).

Στη δεύτερη φάση, αυτή των αφηγηματικών συνεντεύξεων, ακολουθώντας τη μέθοδο της ημι-κατευθυνόμενης συζήτησης επιτρέψαμε στη γυναίκα να εκφρασθεί ελεύθερα πάνω στις προτεραιότητες που εκείνη θέτει στη ζωή, στις ανησυχίες της, στις αντιλήψεις της, στις ελπίδες της, στα ερωτήματά της.

Η σειρά των συζητήσεων ακολουθεί, βάσει ενός θεματικού οδηγού, χρονολογικά μια παρουσίαση της ζωής της, αρχίζοντας από τα παιδικά και εφηβικά της χρόνια. Σχέσεις με την οικογένεια, στο σχολείο, φιλικές συντροφίες, δεσμοί, σεξουαλική ενημέρωση, εκτρώσεις, αντισύλληψη (τρόποι), τα πιστεύω της για το γάμο, την οικογένεια, την πατρότητα, τη μητρότητα, το φεμινισμό κ.λπ. Η εγκυμοσύνη, η γέννηση του παιδιού, μόνη με το παιδί. Επαγγελματική και κοινωνική ζωή, σχέσεις με τους άλλους με

τα διάφορα ιδρύματα προστασίας της μητέρας και του παιδιού κ.λπ. Ακολουθεί η γραπτή αυτοβιογραφία από την ίδια τη γυναίκα (βλ. υποσημείωση 10).

Τα χαρακτηριστικά των ερωτηθεισών γυναικών

Γυναίκες, λοιπόν, ανάμεσα στην υποταγή και την επανάσταση, γυναίκες μόνες, που ανατρέφουν τα παιδιά τους κάτω από δύσκολες συνθήκες (οικονομικές, κοινωνικές, οικογενειακές) και που δεν μπόρεσαν ίσως να αναρωτηθούν «ποιά είμαι;».

Το σύνολο αυτών των γυναικών που συναντήσαμε δεν είναι «εκούσια» άγαμες μητέρες. Αλλά είναι αλήθεια ότι το κριτήριο της εκούσιας άγαμης μητέρας προσδιορίζεται κατά τρόπο σύνθετο και αμφίσημο. Τις γυναίκες του δείγματος ταξινομούμε ως εξής:

– Γυναίκες που προγραμμάτισαν μόνες ένα παιδί, αποφασίζοντας εκ των προτέρων για την κατάλληλη περίοδο και για τα κριτήρια που πρέπει να πληροί ο γεννήτορας, αρνούμενες να αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο, εξ αρχής, ενός δεσμού, έστω προσωρινού, με τον πατέρα. Δηλαδή, γυναίκες πεπεισμένες ότι έχουν «συνειδητά» συλλάβει ένα παιδί για να το αναθρέψουν μόνες.

– Γυναίκες που στην αρχή δεν είχαν διαλέξει αυτή την κατάσταση, αλλά αποφάσισαν να τη δεχθούν συνειδητά, είτε φοβούμενες την έκτρωση είτε γιατί χρησιμοποίησαν αυτή τους την πράξη σαν μέσο να πλησιάσουν στη νόμιμη διαδικασία του γάμου τους με τον γεννήτορα (τυχαία εγκυμοσύνη ή εκ προθέσεως).

– Γυναίκες που, πριν να περάσουν στην πράξη, επιθυμούσαν να γνωρίσουν με συζητήσεις, αντιπαραθέσεις τι αντιπροσωπεύει εδώ και τώρα το βίωμα μιας άγαμης μητέρας. Γιατί, εξ αρχής, η φιλοδοξία τους ήταν να προσπαθήσουν να διαμορφώσουν εναλλακτικές λύσεις αποτελεσματικές απέναντι στην παραδοσιακή οικογένεια και τους θεσμούς που την υποστηρίζουν ή τη συνδράμουν.

Επομένως, η έννοια του εκούσιου σχετίζεται με την απόφαση των γυναικών να κρατήσουν το παιδί και που χωρίς να προδικάσουν το «μέλλον» ένιωσαν ικανές να αναθρέψουν μόνες ένα παιδί έξω από την πραγματική παρουσία-εξουσία και την επίσημη υποστήριξη ενός άνδρα. Από αυτές αρκετές επέμεναν ακόμα να

μην αναγνωρισθεί το παιδί τους από τον γεννήτορα τόσο για ιδεολογικούς λόγους όσο και από το φόβο διεκδίκησης του παιδιού από τον γεννήτορα ή σε περίπτωση συμβίωσης και χωρισμού, να μην το δουν να αποτελεί το μέσο ενός συναισθηματικού εκβιασμού μετατεθειμένου στο νομικό επίπεδο.

Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται κατά σειρά προτεραιότητας τα σημεία που θεωρούνται δύσκολα για τις άγαμες μητέρες της έρευνας, σύμφωνα με τα πρώτα αποτελέσματα.

Πίνακας V

Αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή των άγαμων μητέρων

1. Οικονομική κατάσταση
2. Επαγγελματική κατάρτιση
3. Εκπαίδευση (γραμματικές γνώσεις)
4. Εργαζόμενες
5. Ασφαλιστική κάλυψη
6. Έλλειψη ελεύθερου χρόνου
7. Φύλαξη παιδιού
8. Μοναξιά
9. Κοινωνική ζωή (σχέσεις)
10. Σεξουαλικές σχέσεις
11. Σχέσεις με την πατρική οικογένεια (μη αποδοχή της)
12. Διακοπή
13. Μεταφορικό μέσο (ΙΧ)
14. Ιατρική παρακολούθηση παιδιού (ταμεία)
15. Αναγνώριση παιδιού από γεννήτορα
16. Υγεία

Από τον πίνακα διαφαίνεται ότι η πρώτη δυσκολία για την άγαμη μητέρα θεωρείται η *δυσχερής οικονομική της κατάσταση*. Οι άγαμες μητέρες μειονεκτούν 100% στην αγορά εργασίας από τα προβλήματα που τους δημιουργεί η φύλαξη του παιδιού τους και ο συνδυασμός οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Τις περισσότερες φορές το οικονομικό τους πρόβλημα οφείλεται στην έλλειψη διπλώματος ή κάποιας τέλος πάντων έλλειψης επαγγελματικής εξειδίκευσης και εμπειρίας.

Εργάζονται συχνότερα απ' ό,τι οι παντρεμένες σε δουλειές ευκαιριακές, κουραστικές σωματικά, χωρίς εξασφαλισμένη απασχόληση ή ελπίδα για καριέρα.

Σε δειγματοληπτική έρευνα, που έγινε στο Μαρίκα Ηλιάδη για τα έτη 1966, 1976 και 1986 όσον αφορά στην επαγγελματική τους κατάρτιση, η σύνθεση αυτών των δεκαετιών και στις τρεις δεκαετίες παραμένει αναλλοίωτη (οικιακά, μοδίστρες, εργάτριες ανειδίκευτες, ιδιωτικές υπάλληλοι κατώτερες (καθαρίστριες), οικιακές βοηθοί, νοσοκόμες (αποκλειστικές συνήθως), ιδιωτικές υπάλληλοι γραφείων ή καταστημάτων, ιερόδουλες.

Στη δική μας έρευνα αρκετές γυναίκες δεν είχαν καμία επαγγελματική κατάρτιση, ορισμένες είχαν κάποια ειδίκευση σε τέχνη ή ήταν υπάλληλοι με γραμματικές γνώσεις Λυκείου και ελάχιστες επιστήμονες. Από τις άγαμες μητέρες των προγραμμάτων φιλοξενίας του ΠΙΚΠΑ το 80-90% αυτών των μητέρων είχαν συχνές αλλαγές εργασίας και κατά μεγάλα διαστήματα παρέμεναν άνεργες. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, διότι διαφαίνεται καθαρά το οικονομικό πρόβλημα της άγαμης μητέρας και ότι οι παροχές που της παρέχονται από την Πολιτεία (επιδόματα) δεν είναι αρκετές για να τη βοηθήσουν¹⁷.

Ακόμα διαπιστώθηκε ότι σε πολλές από τις περιπτώσεις άγαμων μητέρων υπάρχει αδιαφορία ή άρνηση για τη χρήση αντισυλληπτικής προφύλαξης εκ μέρους τους, χωρίς αυτό να σημαίνει οπωσδήποτε και άγνοια.

Η σχέση της άγαμης μητέρας με το γεννήτορα ή είναι μικρής διάρκειας ή, στις περισσότερες περιπτώσεις μακροχρόνιων δεσμών, δεν είναι εφικτός ο γάμος λόγω του ότι ο γεννήτορας είναι ήδη παντρεμένος. Με την εγκυμοσύνη της συνήθως εγκαταλείπεται από αυτόν. Τα περισσότερα από τα παιδιά των άγαμων μητέρων της έρευνάς μας δεν είναι αναγνωρισμένα από τον γεννήτορα.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι γυναίκες αυτές φαίνεται να υποφέρουν από ένα αίσθημα κοινωνικής απομόνωσης και «κοινωνικού στιγματισμού». Αυτός ο «εξοστρακισμός», η κοινωνική κατηγοριοποίηση ίσως ενισχύεται από κάποια απόλυτα επιχειρήματα εκ μέρους εμάς των ψυχολόγων και των οικογενειακών συμβούλων –για τον «τύπο» του οικογενειακού κυττάρου που οι ίδιες αντιπροσωπεύουν και τις «ολέθριες» συνέπειές του που, καθώς πιστεύεται, έχει πάνω στα παιδιά τους (σχολική αποτυχία, διαταραγμένη συμπεριφορά, εγκληματικότητα κ.λπ.)¹⁸.

Επιπλέον, η έλλειψη ελεύθερου χρόνου, μεταφορικού μέσου και χρημάτων σε πολλές από τις περιπτώσεις (αφού η γυναίκα

αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου το βιοπορισμό της οικογένειας) συντελούν στο να μειώνονται σημαντικά οι κοινωνικές σχέσεις και η ψυχαγωγία τους εν γένει.

Από διεθνείς στατιστικές αναλύσεις αναφέρεται ότι πάνω από τους μισούς μοναχικούς γονείς, όπου συμπεριλαμβάνονται και οι άγαμες μητέρες που έχουν αναλάβει την ανατροφή του παιδιού τους, δε φεύγουν ποτέ για διακοπές¹⁹. Τρεις μοναχικοί γονείς στους πέντε δε βγαίνουν ποτέ, ή σχεδόν ποτέ, για να επισκεφθούν συγγενείς ή φίλους ή τέσσερις στους πέντε «λένε» ότι ποτέ ή σχεδόν ποτέ «δεν πηγαίνουν σε θεάματα».

Για τη ρήξη αυτή των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι πάντα υπεύθυνη η άγαμη μητέρα και οι συνθήκες διαβίωσης της.

Η οικογενειακή «απόκλιση» από το «φυσιολογικό», ο «κίνδυνος» που η ίδια αντιπροσωπεύει για τα παντρεμένα ζευγάρια, για τις «φυσιολογικές» οικογένειες το να συναναστρέφονται «ελεύθερες άγαμες μητέρες» ακόμα και η ανησυχία μήπως η γυναίκα αυτή ζητήσει άμεσα, ή χρησιμοποιώντας ηθικό καταναγκασμό, υλική βοήθεια, συντελεί στον κοινωνικό αποδιοπομπισμό της.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι δεσμοί με την πατρική οικογένεια χαλαρώνουν ή λύνονται έπειτα από την «ντροπή» που τους έκανε η κόρη τους. Συχνά οι ίδιες οι άγαμες μητέρες, γνωρίζοντας εκ των «πρωτέρων» τα χρηστά ήθη της οικογένειάς τους, εκτιμούν ότι καλύτερη λύση είναι η έλλειψη επαφών από τη σύγκρουση με την πατρική οικογένεια (γονείς ή αδέρφια). Αυτό τις αναγκάζει να απομακρύνονται από τη γειτονιά που έζησαν ή από τον ίδιο τον τόπο που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, γεγονός που βαραίνει πάνω σ' αυτές και στα παιδιά τους περισσότερο απ' ό,τι η απουσία του συζύγου αυτή καθαυτή.

Ο μεγαλύτερος αριθμός προβλημάτων που αντιμετωπίζουν επομένως οι άγαμες μητέρες στη χώρα μας οφείλεται στον τρόπο που είναι καθορισμένοι ακόμα και σήμερα, στην εποχή της ισότητας των δύο φύλων, οι ρόλοι του άνδρα και της γυναίκας στην έσω και έξω ομάδα, η κατώτερη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και κυρίως η δημιουργία εντύπωσης από την ίδια την άγαμη μητέρα της περιθωριοποίησής της από την κοινωνία, το «κοινωνικό στίγμα» που βαραίνει πάνω σ' αυτήν και στα παιδιά της, με την έννοια ότι η είσοδος σε μια περίοδο μονογονεϊκής οικογένειας με αρχηγό της οικογένειας τη γυναίκα μοιάζει να υποβαθμίζει και να απειλεί τη μορφή της πυρηνικής οικογενειακής κυψέλης και την ανδρική εξουσία. Για το σκοπό αυτό, στα παιδι-

σια αυτής της έρευνας*, σαν μια πρώτη προσέγγιση, διεξήχθη γκάλοπ στην περιοχή της πρωτεύουσας και του Ρεθύμνου Κρήτης σε τυχαίο δείγμα 600 περίπου ατόμων ηλικίας 18-45 χρονών και των δύο φύλων, σε ηλικίες οι οποίες θεωρούνται ως φορείς νέων ιδεών. Εδίδετο η ερώτηση: «Συμβαίνει μερικές φορές μια γυναίκα 30 χρονών, για παράδειγμα άγαμη, για να δώσει ένα νόημα στη ζωή της να αποφασίσει να κάνει ένα παιδί που θα μεγαλώσει μόνη της. Από τις τρεις ακόλουθες απαντήσεις ποιά είναι πλησιέστερη στην άποψή σας;».

- Είναι απολύτως δικαίωμά της και δεν ενδιαφέρει κανέναν.
 - Είναι μια μη φυσιολογική στάση που την κατακρίνω.
 - Δεν εκφράζω γνώμη (χωρίς γνώμη).
- Υπήρξαν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

	Φύλο			
	άνδρας	γυναίκα	Σύνολο	%
Είναι απόλυτο δικαίωμά της μη φυσιολογική στάση που την κατακρίνω	175	194	369	63
δεν εκφράζω γνώμη	84	77	161	27.5
Σύνολο	33	23	56	9.6
	292	294	586	
	49.8	50.2	100	

Τα παραπάνω ποσοστά κλίνουν προς την «αποδοχή του φαινομένου» σε πάνω από το ήμισυ του ερωτηθέντος πληθυσμού (εφήβων και ενηλίκων) δίνοντας έτσι ένα αισιόδοξο μήνυμα της κοινωνικής συμπεριφοράς απέναντι στην «απελευθερωμένη» Ελληνίδα ως άγαμη μητέρα αλλά και ως προς την εξέλιξη της δομής, της διαμόρφωσης και της δυναμικής της ελληνικής μονογονεϊκής οικογένειας.

Τα παραπάνω ποσοστά έρχονται σε αντίθεση με τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας όπου μέσα από τον εκφερόμενο

* Το γκάλοπ διεξήχθη από την Υπεύθυνη της Ερευνητικής Ομάδας σε συνεργασία με τη φοιτήτρια Φ. Οικονομάκου (Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης). Η κωδικογράφηση των στοιχείων για τον Η/Υ έγινε από την Γ. Παπαπέτρου, μέλος της Ερευνητικής Ομάδας, ενώ η επεξεργασία των στοιχείων στον Η/Υ από τη Στατιστικό του ΕΚΚΕ Ε. Τσακίρη, στην οποία εκφράζονται ιδιαίτερες ευχαριστίες.

λόγο της ίδιας της άγαμης μητέρας διαφαίνεται ότι η ίδια «κατηγοριοποιείται» κοινωνικά αυτοαποδίδοντας «ιδιαίτερα κοινωνικά γνωρίσματα», γνωρίσματα τα οποία «αποτελούν» κατά τον Παπαστάμου τον κινητήριο μοχλό με τον οποίο δημιουργούνται τα κοινωνικά στερεότυπα, η προκατάληψη και τέλος ο κοινωνικός στιγματισμός. Ο Παπαστάμου υποστηρίζει ότι: «μέσα από την κατηγοριοποίηση δημιουργούνται κλισέ και ετικέτες, πράγματα ιδιαίτερα ευάλωτα σε στερεοτυπικές γενικεύσεις», κατάληξη των οποίων είναι, τις περισσότερες φορές, η αυτο-απόδοση από την πλευρά του μειονεκτούντος ατόμου όλων των στερεότυπων (αρνητικών) γνωρισμάτων που το χαρακτηρίζουν»²⁰.

Παρατηρήσεις – Προβληματισμοί – Συμπεράσματα

Η ισχύς του πυρηνικού οικογενειακού μοντέλου όσον αφορά την κοινωνικοποίηση του παιδιού παραμένει εξαιρετικά μεγάλη στις σύγχρονες κοινωνίες, από τις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι και τη Σοβιετική Ένωση, παρ' όλες τις απόπειρες αμφισβήτησης που έχουν αναπτυχθεί. Το μοντέλο της συζυγικής οικογένειας που οργανώνεται γύρω από το παιδί έχει επικρατήσει, αν και η διείσδυσή του στα διάφορα κοινωνικά στρώματα υπήρξε άνιση. Μέσα σ' αυτήν την κλειστή και ιδιωτική εσω-ομάδα θα γίνει η εκμάθηση των ρόλων στο παιδί, ενώ θα αποτελέσει τον ιερό τύπο της μετάδοσης των «χρηστών» αξιών. Μέσα σ' αυτό λοιπόν το οικογενειακό κουκούλι θα μεταδοθούν στο παιδί οι αξίες της ιεραρχίας και της ανισότητας των φύλων (διαφορετική εκπαίδευση και ρόλοι για το αγόρι και το κορίτσι), των κοινωνικών τάξεων (κληρονομιά), των φύλων και των εθνοτήτων (μαθητεία στην κατανάλωση, απαγόρευση των μικτών γάμων). Η προστασία αυτής της μορφής οικογένειας θεωρείται θεμελιώδης σε χώρες που επιδιώκουν να διατηρήσουν την «άρχουσα» τάξη, όπου η «περιστολή» της παρανομίας όπως και της φτώχειας γίνεται προτεραιότητα, οπότε το σύστημα νιώθει να απειλείται. Στο μέτρο λοιπόν που θα νιώσει ότι θίγονται οι προνομιούχες τάξεις, η παράνομη μητρότητα θα «καλυφθεί», αφού η «ταξική αναπαραγωγή» αυτών των συγκεκριμένων τάξεων πρέπει να εγγράφεται «σ' ένα πλαίσιο νομιμότητας», όπου θα βασιλεύει η «οικογενειακή» σεξουαλική ηθική²¹.

Καθώς η πυρηνική οικογένεια εκ των πραγμάτων αποτελεί την

επιβεβαίωση του μόνου κατάλληλου χώρου για την ανατροφή-κοινωνικοποίηση του παιδιού, κάθε παραβίαση του κανόνα αυτού θεωρείται μη αποδεκτή από το κοινωνικό σύνολο. Στην περίπτωση βέβαια της χηρείας ή του διαζυγίου, το κοινωνικό βλέμμα θα στραφεί με συμπόνοια στην πρώτη περίπτωση και με ανεκτικότητα στη δεύτερη. Απέναντι όμως στις άγαμες μητέρες, αυτό που θα αφήσει να φανεί είναι αγανάκτηση, οίκτος ή, στην καλύτερη περίπτωση, δυσπιστία. Πράγματι, πώς να μην παρατηρεί κανείς με δυσπιστία τις άγαμες μητέρες, εφόσον η επιτυχία είναι τόσο παρακινδυνευμένη σ' αυτή τη μορφή «γονεϊκής οργάνωσης» –την «ψευδο-οικογένεια» όπως την αποκαλούν πολλοί ευρωπαίοι επιστήμονες– όπου ακόμη και η ευρηματικότητα ενός σχεδίου προσκρούει συστηματικά σε απουσίες και ελλείψεις σε διαφοροποιημένους εξοπλισμούς υποδοχής, για να ναυαγήσει, πολύ συχνά, στους σκοπέλους της γυναικείας καθημερινότητας²².

Επανατοποθετώντας το φαινόμενο «άγαμη μητέρα» στη γενική προοπτική κοινωνικής αλλαγής, όπου η θέση της γυναίκας αναθεωρείται σφαιρικά, μπορούμε να προβληματιστούμε πάνω στις κοινωνικές απαντήσεις απέναντι στην εξώγαμη σύλληψη όσον αφορά τις μεταβλητές που αφορούν τη γυναικεία σεξουαλικότητα (αντισύλληψη, έκτρωση, τεκνοποίηση εκτός γάμου):

α) *Αντισύλληψη*. Παρά το γεγονός ότι εδώ και αρκετά χρόνια οι τεχνικές *αντισύλληψης και άμβλωσης*, έχουν επωφεληθεί από τις προόδους της σύγχρονης ιατρικής, η στάση της κοινωνίας παραμένει πολύ πιο στεγανή σε αλλαγές. Αν η κοινωνική επικράτηση της αντισύλληψης ή της άμβλωσης φαίνεται σήμερα σαν μια δυνατότητα τεχνικά εφικτή, οι συνθήκες δεν επιτρέπουν εντελώς μια τέτοια επικράτηση. Η κοινωνική ψυχολόγος J. Caron υποστηρίζει ότι «Η αναπαραγωγή και η ηδονή δε διαχωρίζονται παρά μόνο για ορισμένες πολύ ιδιαίτσες ομάδες πληθυσμού: φοιτητές, ελεύθεροι επαγγελματίες, στελέχη επιχειρήσεων... Το 1975, στη Γαλλία μόνο δύο εκατομμύρια γυναίκες στα έντεκα εκατομμύρια σε ηλικία τεκνοποίησης χρησιμοποιούσαν κάποια αντισυλληπτική μέθοδο. Καθώς η νομοθεσία για τον έλεγχο των γεννήσεων έχει απαγορεύσει «κάθε διαφήμιση, άμεση ή έμμεση, που αφορά φάρμακα, προϊόντα ή αντικείμενα κατάλληλα να εμποδίσουν την εγκυμοσύνη ή αντισυλληπτικές μεθόδους... με εξαίρεση τις εκδόσεις που απευθύνονται αποκλειστικά στους γιατρούς και τους φαρμακοποιούς», αφού η επιλογή μιας μεθόδου αντισύλληψης επαφίεται σήμερα στην «εξουσία» του ιατρικού σώματος, ως προς την πληροφόρηση και τη χρήση»²³.

Η αντισύλληψη ξεφεύγει λοιπόν από τις χρήστριες που, ελλείπει πλήρους ενημέρωσης, αυτές οι ίδιες έχουν χάσει τη δυνατότητα κάποιας σεξουαλικής αυτονομίας. Κυρίως όμως ο γυναικείος πληθυσμός που ανήκει σε μη-προνομιούχα κοινωνικά στρώματα διαβλέπει την πρόσβασή του στην αντισύλληψη να εμποδίζεται από την κοινωνική του κατάσταση (ψυχολογική, οικονομική κατάσταση, παραπληροφόρηση κ.λπ.)²⁴.

Έτσι η εξώγαμη σύλληψη αποτελεί αντικείμενο της κοινωνικής κατακραυγής, αφού μόνο το συζυγικό μοντέλο στα πλαίσια της σεξουαλικής σχέσης προσφέρει την ασφάλεια μιας σεξουαλικότητας συνδεδεμένης με την αναπαραγωγή. Αντίθετα, κάθε παραβίαση αυτής της νόρμας είναι πιθανό να οδηγεί σε μια κατάσταση σύγκρουσης (στην περίπτωση μιας ακούσιας σύλληψης). Η γυναίκα (άγαμη μητέρα) που δεν υποτάχθηκε στην πειθαρχία «των καθιερωμένων σεξουαλικών κανόνων» ή που χρησιμοποίησε «λάθος» ή «καθόλου» μια αξιόπιστη αντισυλληπτική μέθοδο βρίσκεται αναγκασμένη να ζησει μια απόφαση χτισμένη πάνω σε κοινωνικές συντεταγμένες: νομικές, οικογενειακές, θρησκευτικές, ταξικές..., όπου η συνακόλουθη απόφαση της σύλληψης ενός παιδιού εκτός γάμου στηρίζεται σ' έναν περιορισμένο αριθμό πιθανοτήτων (ο γάμος, η άμβλωση, η ολοκλήρωση της κύησης δίνοντας το παιδί για υιοθεσία, ή ολοκλήρωση της κύησης, κρατώντας το παιδί). Ξεκινώντας επομένως από αυτή την αποκλίνουσα κατάσταση, επιβεβαιώνεται ότι ο γάμος έχει την πλήρη κοινωνική αποδοχή για την ελληνική κοινωνία.

β) *Έκτρωση*. Η στάση της κοινωνίας απέναντι στην έκτρωση είναι διφορούμενη. Το μέσο αυτό αποφυγής μιας εξώγαμης τεκνοποίησης φαίνεται να θεωρείται πολύ πιο προσιτό στα εύπορα κοινωνικά στρώματα τα οποία, σε κοινωνικό επίπεδο, αδυνατούν να δεχθούν μια παράνομη γέννηση. Αντίθετα στα λαϊκά στρώματα η παρανομία είναι συχνά το τίμημα που θα πρέπει να πληρώσουν τα παιδιά των γυναικών που παραβίασαν τους άγραφους νόμους της σεξουαλικότητας.

γ) *Η εκτός γάμου τεκνοποίηση*. Από όλες αυτές τις παραπάνω αναφερόμενες λύσεις «κοινωνικής επανόρθωσης», η πιο περιθωριοποιημένη εμφανίζεται ολοφάνερα αυτή της γέννησης του παιδιού εκτός γάμου ή φυσικού παιδιού²⁵. Στην περίπτωση αυτή, η στάση της κοινωνίας ποικίλλει ανάλογα με την απόφαση που παίρνεται: να δοθεί το παιδί για υιοθεσία ή να κρατηθεί από τη μητέρα; Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις «η ενοχοποίηση» της μητέρας από την έσω και έξω ομάδα (κοινωνικός έλεγχος, «υποστηρικτές» των οικογενειακών αρχών και της παραδοσιακής ηθι-

κής) θα την κατηγοριοποιήσουν κοινωνικά σε σημείο που θα την αναγκάσουν να ζήσει δύσκολα την παρούσα κατάστασή της και δε θα της «επιτρέψουν» να το επαναλάβει. Οι «αρμόδιοι» κοινωνικοί φορείς για την οικογενειακή πρόνοια και την υιοθεσία «ευνοούν» πολλές φορές την άρνηση της μητέρας ν' αναλάβει την ανατροφή του παιδιού της και επιχειρούν να ανασυστήσουν για το παράνομο παιδί ένα «παραδοσιακό» οικογενειακό περιβάλλον, σίγουροι δε ότι επιζητούν «να εξασφαλίσουν την ευτυχία ενός εγκαταλελειμένου ή παραμελημένου παιδιού» την πείθουν πολλές φορές να το δώσει για υιοθεσία σε μια οικογένεια όμοια με τις «κανονικές» οικογένειες. Αντίθετα, συχνά η γυναίκα που επιλέγει να κρατήσει το παιδί της «κινεί υποψίες για την ψυχική και σεξουαλική της ισορροπία»! Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στην Caron: «Οι άγαμες μητέρες είναι γυναίκες ασταθείς, ανώριμες, που αναζητούν άμεσα απολαύσεις και παραδίδονται στην παραμικρή ένδειξη σεξουαλικού ενδιαφέροντος αδιαφορώντας για τις συνέπειες»²⁶.

Είναι εμφανής επομένως η κοινωνική αναπαράσταση η οποία επικρατεί γι' αυτό το κοινωνικό φαινόμενο. Αυτό που χαρακτηρίζει τις άγαμες μητέρες δεν είναι η παραδοχή σεξουαλικών σχέσεων πριν από το γάμο, αλλά η απουσία συνακόλουθου γάμου». Δεν είναι η παραβίαση της παραδοσιακής ηθικής (προγαμιαίες σεξουαλικές σχέσεις) αλλά «η παραβίαση της κοινωνικής τάξης» (παράνομη γέννηση) και η απάρνηση του άνδρα από τον πατρικό του ρόλο, που ξεσηκώνει την κοινωνική κατακραυγή με επακόλουθο τον «κοινωνικό εξοστρακισμό» της.

Η άγαμη μητέρα προκαλεί επομένως φόβο, «παρουσιάζει παρεκκλίνουσα συμπεριφορά μη-ομαλή», όχι τόσο γιατί διατυμπανίζει τη σεξουαλική της ελευθερία, αλλά γιατί γίνεται αισθητή σαν απειλή για την «κοινωνική τάξη». Ίσως η πατριαρχική κουλτούρα να νιώθει την ύπαρξή της σαν πρόκληση, προβάλλοντας πάνω της φαντασιώσεις εξουσίας... Μήπως το να είσαι άγαμη μητέρα δεν σημαίνει σε φανταστικό επίπεδο ότι:

- διατυμπανίζεις με το σώμα σου μια απαγορευμένη απόλαυση,
- αρνείσαι να αναγνωρίσεις την πατρική εξουσία του αρσενικού,
- αρνείσαι τον κοινωνικό ρόλο του πατέρα,
- ανατρέπεις, τέλος, την αρχή της σύγχρονης συζυγικής οικογένειας με μια κίνηση που της αφαιρεί τη λειτουργία της σαν ιμάντα μετάδοσης της πατριαρχικής κουλτούρας!²⁷

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικές επιλο-

γές απέναντι στη σεξουαλικότητα και την εξώγαμη σύλληψη προσανατολίζονται κατά σειρά προτίμησης στο γάμο και την ελεγχόμενη αντισύλληψη, στην άμβλωση υπό όρους, στην επιλεκτική υιοθεσία και στην εκτός γάμου μητρότητα. Οι επιλογές αυτές αφορούν ομάδες κοινωνικά «διαφορετικές». Όμως όλο και πιο ανοιχτά μια ομάδα Ελληνίδων «θεληματικά» άγαμων μητέρων αρνείται τις κοινωνικές απαιτήσεις που καθορίζονται από την κοινωνική τους θέση, επιχειρούν να εισάγουν μετά την ψήφιση του νόμου για την ισότητα των δύο φύλων μια νέα μορφή οικογένειας, τη μονογονεϊκή, όπου οι ίδιες αποφασίζουν και αναλαμβάνουν τους δύο γονεϊκούς ρόλους αψηφώντας την κοινωνική κατάκριση και την ταμπελοποίηση της «περιθωριοποιημένης» ή ακόμα της γυναίκας-μητέρας που αναθρέφει το παιδί της σε μια «ψευδο-οικογένεια». Οι γυναίκες αυτές εκτιμούν ότι η είσοδός τους σε μια «μονογαμική φάση» θα τους επιτρέψει να παίξουν το διπλό ρόλο, δηλαδή το ρόλο και των δύο γονιών και *άλλου είδους σχέσεις γονιού-παιδιού*, που «κατά τη γνώμη τους» φαίνονται «πιο ικανοποιητικές και πιο εποικοδομητικές».

Σημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές

1. Roland-Ramzi, Geadah: *La mère isolée et l' enfant*, ed. UNIOPISS, Paris, 1986.

2. Frischer D., *Les mères célibataires volontaires*, ed. Stock, Paris, 1979.

3. Lefaucheur N., «Famille et contrôle social: La maternité célibataire entre les institutions spécialisées et les institutions familiales», *Projet de recherche*, C.N.R.S., Paris, 1978.

4. «Χορηγείται στις άγαμες μητέρες ένα οικογενειακό βιβλιάριο ειδικού σχήματος που κάνει την κατάσταση τους αμέσως εμφανή. Η βοήθεια που τους εγκρίνεται φέρει την υποτιμητική ονομασία «επίδομα ορφανού». Οι διοικητικοί υπάλληλοι δε χάνουν ποτέ την ευκαιρία να τις αποκαλέσουν «Δεσποινίς» και το παιδί, από την έναρξη της φοίτησής του στο σχολείο πρέπει να απαντήσει σ' ένα καθιερωμένο ερωτηματολόγιο που αποκαλύπτει την ιδιαιτερότητά του «ως παιδιού χωρίς πατέρα», που από την αρχή το παραδίδει στην κακεντρέχεια του περιβάλλοντος» (Frischer, cit. op.).

5. «... Κάποιες νίκες που αποσπάσθηκαν με πολλές δυσκολίες, μέσα σ' ένα κλίμα πολιτικής δυσωδίας και που παρέμειναν υπό συνεχή αμφισβήτηση ήταν ο απολογισμός δέκα και περισσότερων χρόνων αγώνα. Αν οι Αμερικανίδες απέκτησαν το δικαίωμα στην άμβλωση το 1971, η δωρεάν

επέμβαση αποκλείεται και η τροπολογία HYDE απαγορεύει την κάλυψη των εξόδων για τις γυναίκες με ιατρική ασφάλιση. Από την άλλη, εδώ και μερικά χρόνια, το συντηρητικό λόμπυ επιχειρεί να περάσει στη Γερουσία μια τροπολογία του Συντάγματος που θα διακηρύσσει το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου, απαγορεύοντας έτσι αυτόματα την άμβλωση από τη στιγμή της σύλληψης.

Σήμερα ακόμη, ελάχιστες γυναίκες έχουν πραγματικές πολιτικές και οικονομικές ευθύνες. Πολλές είναι δασκάλες, νοσοκόμες, ιδιαίτερες, γραμματείς. Ελάχιστες είναι καθηγήτριες, γιατροί, μηχανικοί, ανώτερα στελέχη επιχειρήσεων. Για τα ίδια προσόντα, ο μισθός τους παραμένει κατώτερος από το μισθό των ανδρών. Οι δυνατότητες προαγωγής τους είναι συχνά περιορισμένες. Λίγα ή καθόλου σχολεία, παιδικοί σταθμοί, σχολικά εστιατόρια, νοσοκομεία χτίζονται. Η έρευνα γύρω από ακίνδυνες αντισυλληπτικές μεθόδους ή για την ανδρική αντισύλληψη είναι μηδαμινή. Συνεχίζεται η εφαρμογή της υποχρεωτικής στειρώσης και τα πειράματα της αντισύλληψης «σοκ» πάνω σε γυναίκες των καταπιεσμένων κοινωνικών τάξεων. Εκατομμύρια νοικοκυρές ζουν σε συνθήκες οικιακής σκλαβιάς, καρφωμένες μπροστά στις τηλεοράσεις που σερβίρουν το μεγάλο αμερικανικό όνειρο σε σήριαλ που προβάλλονται κάθε απόγευμα, την ώρα του καφέ. Όλο και περισσότερο δέσμιες της φροντίδας του νοικοκυριού και των παιδιών, δραπετεύουν από τη σκληρή πραγματικότητα της ζωής τους μέσα στο σπίτι καταφεύγοντας σε χολλυγουντιανούς μύθους. Όσο για την τροπολογία περί ίσων δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών, που υιοθετήθηκαν από τη Γερουσία το 1972, δεν έχει επικυρωθεί ακόμη, ενώ ήδη από το 1973, τριάντα Πολιτείες από τις τριανταοκτώ που απαιτεί ο αμερικανικός νόμος την είχαν επικυρώσει. Πράγμα που δείχνει καθαρά πως ο ρυθμός της κοινωνικής μεταρρύθμισης επιβραδύνεται. Αυτή η εικοστή έβδομη τροπολογία που θα διεύρυνε τους ορίζοντες της γυναίκας αντιπροσωπεύει για πολλούς Αμερικανούς και Αμερικανίδες όλους τους κινδύνους που απειλούν την οικογένεια, την πατρική εξουσία, τη σεξουαλική και κοινωνική συμπεριφορά...». Caron J., *Des mères célibataires*, ed. P. Horay, Paris, 1982.

6. Ζαβιτσάνος Κ., Ρούκας Κ., Καδός Κ., Μαύρου Ι., Δανέζης Δ., Τριχόπουλος (άνωνυμο ερωτηματολόγιο σε σπουδαστές και σπουδάστριες της Αθήνας) *Ιπποκράτους* 8:3, 1980.

7. Rouquès D., *Des enfants en famille d'accueil*, Fleurus, Paris, 1987.

8. Για περαιτέρω ενημέρωση βλ. το άρθρο των Α.-Β. Ρήγα και Η. Δασκαλάκη, Λάμπρου Γ. Παπαπέτρου, «Άγαμη μητέρα: προβλήματα, συγκρούσεις, προοπτικές – μια πρώτη προσέγγιση» στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, του ΕΚΚΕ (υπό έκδοση).

9. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με την αναζήτηση των άγαμων μητέρων και τη μεθοδολογία της έρευνας, τη μελέτη περιπτώσεων, βλ. Α.-Β. Ρήγα και συν., όπ.π., υποσ. αρ. 8, καθώς και το άρθρο των Α. Ρήγα και Ι. Κάκαρη, Ε. Νηστικάκη, Μ. Χατζάρα, «Μητρότητα εκτός γάμου: η ψυχοκοινωνική της ταυτότητα, αποτελέσματα μιας έρευνας», στο *Οικογένεια και κοινωνική ένταξη εφήβων εκτός γάμου*, των Ι.Σ. Μαρκαντώνη-Α.Β. Ρήγα και σύν., Εκδ. Μαυρομάτη (υπό έκδοση). Η έρευνα αφορά τις περιπτώσεις άγαμων μητέρων και των παιδιών τους μέσα από τα αρχεία

του ΠΙΚΠΑ, όπως μελετήθηκαν από την ερευνητική ομάδα του ΠΙΚΠΑ με Συντονιστή και Επιστ. Υπεύθυνο τους Ι.Σ. Μαρκαντώνη και Α.Β. Ρήγα αντίστοιχα.

10. Ο Beriaux υποστηρίζει ότι για να μπορέσει η ιστορία ζωής να δώσει καλύτερα αποτελέσματα πρέπει να έχει «εσωτερικευθεί» η αυτοβιογραφική στάση των αφηγητών. «Τίποτα δεν αξίζει όσο η πράξη του γραψίματος, η στοχαστική συνείδηση και η μνήμη». Για τη χρησιμοποίηση των προσωπικών ντοκουμέντων βλ. σελ. 77 το Allport, Gordon W., *The Use of Personal Documents και Psychological research*, Social Science Research Council, New York, 1942.

11. Park R., «Human Communities» στο Everett C. Hughes et al., *The City and Human Ecology*, ed. Glencoe Ill: Free Press, pp. 110-116, New York, 1952.

12. Markus G., «Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System», στο J. Clifford and G. Markus eds., *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press, p. 165-93, 1986.

13. Denzin N., *Interpretive Interactionism: Strategies of Qualitative Research*. Newburg Pard, Calif.: Sage, 1988.

14. «... Η φροντίδα για την «ανάλυση δεδομένων», συχνά διατυπωμένη στις ερωτήσεις που αποσκοπούν στην αξιοπιστία, την εγκυρότητα, την αντιπροσωπευτικότητα και τη δυνατότητα γενίκευσης... της ανθρώπινης εμπειρίας... Αυτή η μέθοδος σκοπεύει να αποκαλύψει ότι το υποκείμενο ζει το χρόνο και τη σημασία του στο παρόν», Denzin, 1988, όπ.π.

15. Βλ. φεμινιστική θεωρία και στρατηγική έρευνας στο Farganis S., «Social theory and Feminist Theory: The Need for Dialogue» στο *Sociological Inquiry*, 56: 50-68, 1986.

16. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρησιμοποίηση της ποιοτικής ερευνητικής μεθόδου από τη φεμινιστική προσέγγιση προτείνεται η μελέτη του περιοδικού Nebraska Feminist Collective (1983), σχετική με τα έργα του E. Goffman για τις προκαταλήψεις σε σχέση με το φύλο, σελ. 535-543.

17. Αντίθετα σημειώνεται ότι οι άγαμες μητέρες, των οποίων τα παιδιά φιλοξενούνται σε ανάδοχες οικογένειες, είχαν αυξημένα ιατρικά, ψυχολογικά και ψυχιατρικά προβλήματα σε σύγκριση με τις μητέρες της έρευνας (ψυχική νόσο, διαταραχές συμπεριφοράς, νοητική καθυστέρηση, σοβαρές οργανικές παθήσεις). Από αυτές ένα ποσοστό 25% είχε άμεση ανάγκη ψυχολογικών και ψυχιατρικών φροντίδων. Αναφερθήκαμε και στις άγαμες μητέρες του ΠΙΚΠΑ μη θέλοντας με τρόπο συνειδητό να αποκλείσουμε γυναίκες που, αν και έξω από έναν κάποιο πολιτιστικό κύκλο, θα είχαν ωστόσο μπορέσει να αποφασίσουν να κάνουν ένα παιδί στο όνομα κινήτρων κοντινών με εκείνα που προβάλλονται από άγαμες μητέρες μεσαίων ή ευκατάστατων τάξεων.

Αναφορικά με το «εκούσιο» των άγαμων μητέρων για την εγκατάλειψη του παιδιού από τη μητέρα, οι γνώμες των κοινωνικών υπευθύνων της Πρόνοιας αποκλίνουν σημαντικά.

Πράγματι, αν παλιά υπήρχε πολύ ανεπτυγμένη η αντίληψη των λειτουργιών της κοινωνικής πρόνοιας να διευκολύνουν τις εγκαταλείψεις παιδιών,

αντίθετα σήμερα πρέπει όλα να βαίνουν για να εξαναγκάσουν τις μητέρες, όποια και αν είναι η οικονομική τους κατάσταση, η ψυχολογική τους στήριξη, η αποστροφή τους απέναντι στο παιδί, να ασχοληθούν με αυτό οπωσδήποτε και να το κρατήσουν (εκτός από ιδιαίζουσες περιπτώσεις).

Η κοινωνική πίεση (των ιατρών, των ψυχολόγων, των κοινωνικών λειτουργών, των νοσοκόμων) επιδιώκει με κάθε μέσο ν' αντιτεθεί στην εγκατάλειψη, αντιμετωπίζοντας από τις ανίκανες μητέρες εκείνες που, νιώθοντας ανήμπορες να αναθρέψουν ένα παιδί μόνες, προτιμούν να το δώσουν για υιοθεσία (ΠΙΚΠΑ, Κέντρο Βρεφών). Και η τύχη των παιδιών που δεν έχουν εγκαταλειφθεί επίσημα, αλλά ωστόσο έχουν αφαιρεθεί προσωρινά στην ευθύνη της Κοινωνικής Πρόνοιας και που ζουν με τη μητέρα τους ή σε κάποια τροφό (συγγενική ή μη) μόνο για σύντομες και μη τακτικές περιόδους ή για πάντα δείχνει καλά ότι είναι ανώφελο να επιβάλλεται στις μητέρες μια ευθύνη που είναι αντίθετη με τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και δυνατότητες ή διαφορετικά είναι ενάντια στην ευτυχία και στην ισορροπία του παιδιού.

Εξάλλου, στο βαθμό που δεν είναι «αυτές οι παραδοσιακές άγαμες μητέρες» που απειλούν το θεσμό του γάμου, μου φάνηκε περιττό να χρησιμοποιήσω μαρτυρίες που εγγράφονται σ' ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο. Γιατί αυτές οι γυναίκες, σ' όλες τις μελέτες που τους έχουν αφιερωθεί, φαίνονται στην πραγματικότητα οι πιο ένθερμοι οπαδοί ενός θεσμού του οποίου τις έχει ήδη κάνει η κοινωνία να αισθανθούν σκληρά την απουσία.

18. Βλ. τις μελέτες των Vincent (1961) και Trekker (1970), οι οποίες αποκαλύπτουν τη μη ενδεικτική διαφορά όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της οικογενειακής δομής (πυρηνική οικογένεια, μονογονεϊκή) απ' όπου προέρχεται η άγαμη μητέρα με τη συχνότητα που παρουσιάζεται αυτό το κοινωνικό φαινόμενο της άγαμης μητέρας στο άρθρο των Α.-Β. Ρήγα και συν. όπ.π.

19. Frost J., «Analyses socio-demographiques» στο *La mère isolée et son enfant*, ed. UNIOFSS, Paris, 1985, σελ. 41-50.

20. Βλ. Σ. Παπαστάμου, «Διομαδικές σχέσεις», Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1990, και Α. Ρήγα, *Οικογένεια και κοινωνική ένταξη εφήβων εκτός γάμου*, Εκδ. Μαυρομάτη (υπό έκδοση).

21. Για τη σύγχρονη άνθηση της κοινωνιολογίας της οικογένειας, ιδιαίτερα της ελληνικής οικογένειας, βλ. Μουσούρου Α.Μ., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1989, καθώς και Συμεωνίδου Χ.: «Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση» στα *Σύγχρονα Θέματα* (Περίδος Β', χρόνος 12ος), τ. 40, σελ. 61-70, Αθήνα 1989 και Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

22. Βλ. Ρήγα Α., «Ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και κοινωνική συμπεριφορά εφήβων» στο *Δελτίο Α' Παιδ/κής Κλιν. του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος 36, τ. 4, 1989, σελ. 232-246.

23. Βλ. Caron J., σελ. όπ.π.

24. Πρεσβέλου Κ. και Τεπέρογλου Α., «Κοινωνική ανάλυση του φαινομένου της εκτρώσεως» στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 28, σελ. 275-285, Αθήνα, 1976, Battagliola F., *La fin du mariage?*, Syros-Alternatives, Paris, 1988.

25. «... Ονομάζονται «φυσικά παιδιά» (enfants naturels) τα παιδιά που δεν γεννήθηκαν από ένα ζευγάρι συνδεδεμένο με γάμο, επειδή μέσα στις συνθήκες της γέννησης και της αγωγής τους κυριαρχεί η δύναμη της φύσης πάνω στη δύναμη του πολιτισμού, εξαιτίας της απουσίας του πατέρα. Αντίθετα, η γαμήλια τελετή και οι αντιπρόσωποι της συλλογικής ζωής που συμμετέχουν σ' αυτή επιβεβαιώνουν ότι η γέννηση που πρόκειται να ακολουθήσει δε θα είναι προϊόν αιμομιξίας, δηλαδή δε θα πραγματοποιηθεί η οιδιπόδεια επιθυμία που παραμένει στο ασυνείδητο των ατόμων, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη (B. Marbeau-Cleirens), *La mère célibataire et l'inconscient*, ed. Jean Pierre Delarge, Paris, 1980, αναφέρεται από την Α.Β. Ρήγα και Θ. Μπεχράκη: «Η Ιστορία της Μαρίας Τ.», εκδ. Μαυρομάτη, Αθήνα, 1991 (υπό έκδοση).

26. Caron J., όπ.π.

27. Caron J., όπ.π., καθώς και Marbeau-Cleirens B., σελ. όπ.π.

Διδασκαλία με υπολογιστή: ένα παράδειγμα στο μάθημα της ηλεκτρονικής

*Όλγα Μεγαλακάκη**

I. Εισαγωγή

Η κοινωνία μας από αγροτική ή βιομηχανική που ήταν μετατρέπεται με ταχύτατο ρυθμό σε μια κοινωνία αυτοματοποιημένη. Είναι κοινή διαπίστωση ότι σ' αυτή την αυτοματοποίηση παρεμβαίνει κατά μεγάλο βαθμό η πληροφορική. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η πληροφορική δεν πρέπει να είναι μια επιστημονική επανάσταση που επιβάλεται, αλλά μια επανάσταση που προετοιμάζεται. Ο καλύτερος τρόπος γι' αυτή την προετοιμασία είναι η εκπαίδευση των νέων οι οποίοι θα αποτελέσουν τις ενεργές μονάδες της κοινωνίας του αύριο. Γι' αυτό το λόγο η πληροφορική πρέπει να βρίσκεται στο κέντρο της μάθησής τους.

Τα επιχειρήματα που δικαιολογούν την εισαγωγή της πληροφορικής στα σχολεία είναι πολλά. Εδώ θα αναφέρουμε μονάχα τρία:

1) Ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι να μεταδίδει τον πολιτισμό, τη γνώση και τις κοινωνικές εμπειρίες στους νέους. Άρα η εκπαίδευση πρέπει να έχει το ίδιο επίπεδο με την τεχνογνωσία που βρίσκεται έξω από το σχολείο, και γι' αυτό άλλωστε πρέπει να εκσυγχρονίζεται. Είναι ευνόητο ότι η πληροφορική αποτελεί ανα-

* Ειδική επιστήμονας στο Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

πόσπαστο κομμάτι αυτής της τεχνογνωσίας.

2) Ο υπολογιστής αποτελεί ένα μέσο έρευνας, αποθήκευσης και μετάδοσης της πληροφορίας (δες γνώσης). Άρα η εισαγωγή του στα σχολεία θα βοηθήσει τον μαθητή να αναπτύξει τις γνώσεις του, θα αποτελέσει ένα μέσο για να λύσει προβλήματα έξω από τα συνηθισμένα σχολικά πλαίσια και τέλος θα του επιτρέψει να έχει μια πιο ενεργή συμμετοχή στη διαδικασία της μάθησης. Έτσι οι μαθητές θα γίνουν πιο δημιουργικοί, πιο αυτόνομοι, με άλλα λόγια, η εκπαίδευση θα μπορεί να προσαρμοστεί στην προσωπικότητα του κάθε μαθητευόμενου.

3) Η πληροφορική μπορεί να αποτελέσει ένα μέσο ανάπτυξης της νοημοσύνης. Κι' αυτό γιατί ο υπολογιστής μπορεί να βοηθήσει στην συγκεκριμενοποίηση και συστηματικοποίηση του τρόπου σκέψης των μαθητών, κύρια των πιο αδύνατων, μπορεί να τους επιτρέψει να ακολουθήσουν ένα ρυθμό μάθησης ρυθμιζόμενο απ' αυτούς και τέλος να εμβαθύνουν μέχρι εκεί που μπορούν κάθε φορά. Γι' αυτό το λόγο η πληροφορική αποτελεί ένα στοιχείο εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης.

Περίληπτικά από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η πληροφορική μπορεί να εισαχθεί στην εκπαίδευση σαν: (i) ένα στοιχείο της σύγχρονης κουλτούρας, (ii) μια επιστήμη, και τέλος (iii) σαν ένα μέσο μάθησης.

Για την έρευνα που θα μιλήσουμε παρακάτω χρησιμοποιήσαμε την πληροφορική σαν μέσο μάθησης στο μάθημα της Ηλεκτρονικής, στα Τεχνικά και Επαγγελματικά λύκεια.

II. Στόχος της έρευνας

Ο στόχος αυτής της έρευνας είναι η κατασκευή ενός εκπαιδευτικού προγράμματος διδασκαλίας με υπολογιστή, ικανό να προσφέρει μια βοήθεια στους μαθητές ώστε να κατανοούν ευκολότερα τη διδακτέα ύλη.

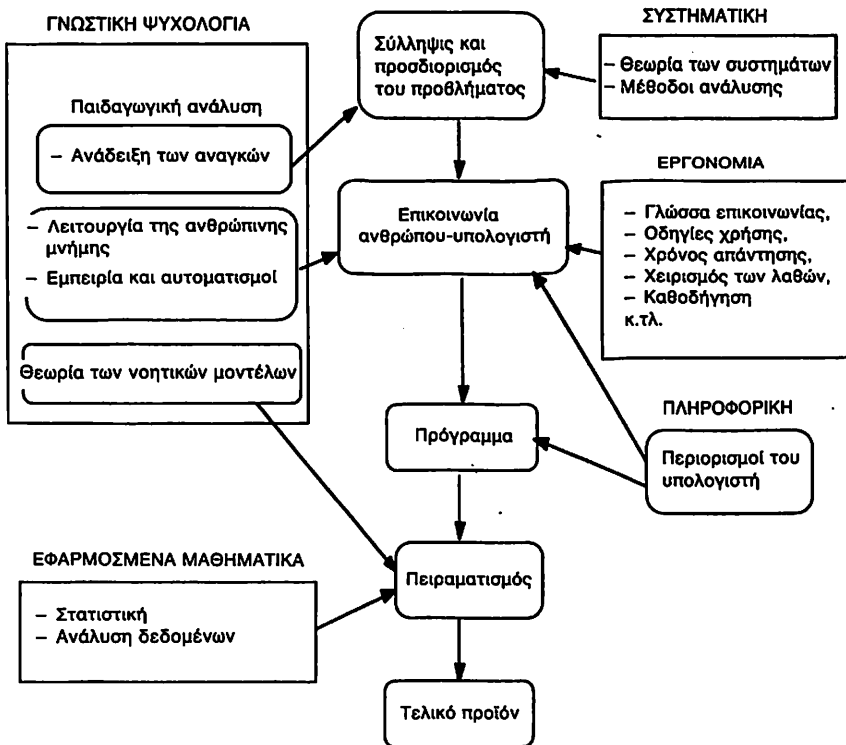
Για τη πραγματοποίηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος διδασκαλίας με υπολογιστή είναι αναγκαία μια *προκαταρκτική έρευνα* με σκοπό να καθορίσουμε τις ανάγκες που υπάρχουν, τα προβλήματα που θέλουμε να επιλύσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, καθώς επίσης τα άτομα στα οποία απευθύνεται. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια πραγματοποιήσαμε μια πρώτη έρευνα όπου μελετήσαμε τις δυσκολίες που συναντούν οι μαθητές για να κατανοήσουν τη διδακτέα ύλη (που εκτός των άλλων, περιλαμβάνει τη μελέτη διαφόρων τεχνικών συστημάτων, όπως π.χ. το πλυντήριο,

το τηλέφωνο, κ.ά., έννοιες πάνω στην άλγεβρα του Βοολε, πίνακες αληθείας, λογικές πόρτες, κ.ά.).

III. Μέθοδος υλοποίησης του εκπαιδευτικού προγράμματος διδασκαλίας με υπολογιστή

Η μέθοδος που ακολουθήσαμε για τη πραγματοποίηση αυτού του προγράμματος φαίνεται στο σχήμα 1, όπου λάβαμε υπόψιν μας, τις σύγχρονες θεωρίες για το γράψιμο ενός προγράμματος:

- Γνωστική ψυχολογία,
- Εργονομία,
- Θεωρία ανάλυσης συστημάτων,
- Εξωτερική εμφάνιση του προγράμματος, κ.ά.

Σχήμα 1

III.1. Παιδαγωγική ανάλυση

Για τη μελέτη των δυσκολιών που συναντούν οι μαθητές στην κατανόηση των μαθημάτων της ηλεκτρονικής, διαλέξαμε να μελετήσουμε ένα συγκεκριμένο σύστημα, τον «Υπερηχογράφο ματιού». Για τη μελέτη αυτή ακολουθήσαμε διάφορα στάδια:

- παρακολούθηση των μαθητών μέσα στην τάξη,
- ανάλυση διαφόρων ασκήσεων που έκαναν οι μαθητές, ανάλυση ενός ερωτηματολογίου,
- ανάλυση ενός δείγματος γραπτών από όλα τα λύκεια της περιοχής Παρισιού. Τα γραπτά αυτά αποτελούσαν το τελικό διαγώνισμα για την απόκτηση του διπλώματος ηλεκτρονικής (BEP Electronique),
- ανάλυση συνεντεύξεων που πήραμε σε μια ολόκληρη τάξη, με σκοπό να εξετάσουμε τη στρατηγική και τις αναπαραστάσεις που δημιουργούν οι μαθητές για να επιλύσουν διάφορα προβλήματα ηλεκτρονικής.

Περίληπτικά οι δυσκολίες που βρήκαμε ότι συναντούν οι μαθητές για να κατανοήσουν τη διδακτέα ύλη είναι:

- δυσκολίες στην κατανόηση της μεθόδου ανάλυσης των τεχνικών συστημάτων «κατιούσα μέθοδος ανάλυσης» (méthode d'analyse descendante). Η μέθοδος αυτή ακολουθεί διάφορα στάδια, από τη φυσική παρουσίαση του συστήματος μέχρι τη μελέτη της εσωτερικής λειτουργίας των υπο-συστημάτων από τα οποία αποτελείται το σύστημα.
- δυσκολίες στην κατανόηση των φαινομένων φυσικών νόμων που παρεμβαίνουν στη μελέτη των τεχνικών συστημάτων,
- δυσκολίες να κάνουν τοπολογικές αντιστοιχίες μεταξύ των διαφόρων σταδίων ανάλυσης,
- δυσκολίες στην κατανόηση διαφόρων σχημάτων, που εξηγούν τη λειτουργία των συστημάτων,
- δυσκολίες λογικο-μαθηματικής φύσης, όταν πρόκειται να αποδείξουν τη λειτουργία λογικών πυλών κ.ά.

III.2. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα διδασκαλίας με υπολογιστή

Παίρνοντας υπ' όψιν μας τα αποτελέσματα των παραπάνω αναλύσεων, πραγματοποιήσαμε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Miperve», που σκοπό έχει να βοηθήσει τους μαθητές ώστε να κατανοούν ευκολότερα την ανάλυση του συστήματος «Υπερηχογρά-

φος ματιού».

Το πρόγραμμα είναι γραμμένο σε γλώσσα προγραμματισμού Pascal σε υπολογιστή Macintosh και περιέχει δύο σειρές από ασκήσεις:

- μια σειρά από ειδικές ασκήσεις αναφερόμενες στο τεχνικό σύστημα «Υπερηχογράφο ματιού»,
- μια σειρά από γενικές ασκήσεις πάνω στην ηλεκτρονική (λογικές πύλες, πίνακες αληθείας, κ.τλ.).

III.3. Πειραματισμός του προγράμματος

Στη συνέχεια δοκιμάσαμε το εν λόγω πρόγραμμα σε μια τάξη (24 μαθητών) την οποία χωρίσαμε σε δύο ομάδες (κατά τη διάρκεια που η ΟΜΑΔΑ 1 δούλευε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στον υπολογιστή, η ΟΜΑΔΑ 2 συνέχισε την παρακολούθηση του μαθήματος μέσα στην τάξη), για να μελετήσουμε:

- 1) αν το περιεχόμενο του προγράμματος ανταποκρίνεται στους παιδαγωγικούς σκοπούς που θέσαμε και,
- 2) για να κάνουμε τις απαραίτητες παρατηρήσεις και συγκρίσεις (μεταξύ των δύο ομάδων), για τη βοήθεια που προσφέρει στη μάθηση.

IV. Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα από τον πειραματισμό του προγράμματος έδειξαν ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μίνερν» συντελεί αποτελεσματικά στην προοδευτική βελτίωση της απόδοσης και κατά συνέπεια στην ανάπτυξη της κατανόησης του μαθητή.

Η μάθηση ευνοείται με τη διδασκαλία με τον υπολογιστή, και αυτό συμβαίνει γιατί ο μαθητής μπορεί να πειραματίσει ελεύθερα τις υποθέσεις του, να οργανώσει τις ενέργειές του για να φθάσει στα επιθυμητά αποτελέσματα. Η αυτόματη διόρθωση των λαθών, οι εξηγήσεις που δίνει ο υπολογιστής, η δυνατότητα του μαθητή να επαναλάβει τις ασκήσεις που δεν κατάλαβε, βοηθούν στη δημιουργία σωστών αναπαραστάσεων.

Γενικά παρατηρήσαμε μια έντονη ενέργεια από μέρους των μαθητών και ένα μεγάλο ενδιαφέρον. Όταν οι μαθητές αντιλαμβάνονταν ότι μια απάντηση που έδωσαν ήταν λανθασμένη, προσπαθούσαν να σκεφτούν, να βάλουν σε αντιστοιχία τις γνώσεις τους έως ότου βρουν τη σωστή απάντηση.

Η δυνατότητα που προσφέρει ο υπολογιστής για την πραγματοποίηση διαφόρων τύπων σχημάτων και διαφόρων τύπων ασκήσεων, συντελεί σημαντικά στη βελτίωση των αναπαραστάσεων που κατασκευάζουν οι μαθητές στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τη λειτουργία του συστήματος.

Όσον αφορά την *κατανόηση της γενικής λειτουργίας του συστήματος*, μετά τη διδασκαλία με τον υπολογιστή οι μισοί μαθητές (της Ομάδας 1) άλλαξαν τις αναπαραστάσεις που είχαν σχετικά με τη λειτουργία του συστήματος και κατασκεύασαν άλλες με μεγαλύτερη συνοχή. Το πέρασμα από μια αναπαράσταση σε μια άλλη σωστότερη είναι πολύ προφανώς συνδεδεμένο με την προοδευτική κατανόηση των λειτουργιών και των σχέσεων που χαρακτηρίζουν το σύστημα. Οι άλλοι μισοί μαθητές (της Ομάδας 1) άλλαξαν τις αναπαραστάσεις τους αλλά οι νέες δεν ήταν σωστότερες από τις παλιές. Αυτά τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η διδασκαλία με υπολογιστή ευνοεί την ευκαμψία και την τροποποίηση των νοητικών αναπαραστάσεων πολύ πιο αποδοτικά από την παραδοσιακή διδασκαλία. Οι μαθητές της Ομάδας 2 κράτησαν στην πλειοψηφία τους τις ίδιες αναπαραστάσεις σχετικά με τη λειτουργία του συστήματος.

Ο πειραματισμός του προγράμματος δείχνει επίσης ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα βοηθάει τους μαθητές (πολύ περισσότερο από το παραδοσιακό μάθημα), να κάνουν σωστές *τοπολογικές αντιστοιχίες μεταξύ των διαφόρων σταδίων ανάλυσης* του συστήματος, αν και μερικές αντιστοιχίες παραμένουν ακατανόητες από τους μαθητές. Αυτό οφείλεται ασφαλώς στην ανεπαρκή κατανόηση της εσωτερικής λειτουργίας ορισμένων στοιχείων του συστήματος (Το ποσοστό των μαθητών που απάντησαν σωστά στο Μετα-τέστ γι' αυτήν την ερώτηση είναι 60% των μαθητών της Ομάδας 1 έναντι 20% των μαθητών της Ομάδας 2).

Τα αποτελέσματα έδειξαν επίσης τη σπουδαιότητα της *ομοιογένειας των σχημάτων* στην κατασκευή σωστών νοητικών αναπαραστάσεων. Με τα σχήματα μπορούμε να προσεγγίσουμε πιο εύκολα ένα πρόβλημα απ' ότι με ένα κείμενο. Λέγεται συνήθως ότι «μια σελίδα ενός σχήματος είναι καλύτερη από χίλιες λέξεις». Αλλά τα σχήματα γίνονται γρήγορα πηγές αμφιβολίας, κυρίως όταν θέλουμε να δείξουμε πολλά πράγματα πάνω σ' ένα μόνο σχήμα. Δε φθάνει λοιπόν να δίνουμε σχήματα –πρέπει να είναι αρκετά καθαρά για να μη δημιουργούν εσφαλμένες εντυπώσεις.

Σχετικά με τα *φυσικά φαινόμενα* που παρεμβαίνουν στη μελέτη του τεχνικού συστήματος (εξερεύνηση με υπερηχητικά κύματα) οι μαθητές σημείωσαν επίσης πρόοδο μετά τη διδασκαλία

με τον υπολογιστή. Όμως δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτό το φαινόμενο έχει εντελώς κατανοηθεί από τους μαθητές. Η πίστη ότι σ' ένα ηχητικό κύμα αντιστοιχεί μία ηχώ παραμένει στα μισά παιδιά. Κάτι που δείχνει ότι γενικά δε διαθέτουν εξ' αρχής τις απαραίτητες γνώσεις για την κατανόηση επιστημονικών εννοιών. Το αντίθετο, αρκετά συχνά, οι αυθόρμητες γνώσεις τους βασίζονται σε στοιχειώδεις πίστες και γνώσεις, δημιουργημένες από διαίσθηση, που επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αφομοιώνουν τις προσφερόμενες γνώσεις.

Εξάλλου, ένας μεγάλος αριθμός από αυτές τις διαισθήσεις ανθίστανται στη διδασκαλία, κάτι που προκαλεί τη δυσκολία της κατανόησης μιας έννοιας τόσο σε χρόνο όσο και σε νοητικές ενέργειες από τη μεριά του μαθητή, κυρίως όταν αυτή η κατανόηση απαιτεί την τροποποίηση ή την εγκατάλειψη προηγούμενων εντυπώσεων από αυτές που έχει να κατανοήσει.

Όσον αφορά το μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος που περιέχει τις λογικές πύλες και τους πίνακες αληθείας, οι μαθητές δούλευαν με μεγάλο ενθουσιασμό. Ήταν περίεργοι να μάθουν τα αποτελέσματα των απαντήσεών τους και συχνά επαναλάμβαναν τις ασκήσεις μέχρι να βρουν τη σωστή απάντηση.

Σύμφωνα με τις προηγούμενες έρευνες, πολύ λίγα παιδιά γνώριζαν τη λειτουργία των λογικών γεφυρών (bascules)· μετά τη διδασκαλία με υπολογιστή ο αριθμός των παιδιών που απάντησαν σωστά αυξήθηκε σημαντικά (80% των μαθητών της Ομάδας 1 απάντησαν σωστά και 20% από την Ομάδα 2).

V. Συμπεράσματα

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δείχνουν ότι η διδασκαλία με υπολογιστή είχε θετικά αποτελέσματα. Ευνοεί την απόκτηση γνώσεων και αναπτύσει την ικανότητα της σκέψης. Επιτρέπει εξάλλου οι παράγοντες όπως «η επανάληψη και το ενδιαφέρον που αποτελούν απαραίτητες συνθήκες της μάθησης» (C. George, J.F. Richard 1982) να μπου σε χρήση.

Τα αποτελέσματα του πειραματισμού του εκπαιδευτικού προγράμματος μπορούν να μας κάνουν να σκεφτούμε για τα θετικά αποτελέσματα της διδασκαλίας με υπολογιστή, έτσι ώστε να κάνουμε πιο συχνή χρήση για να επωφελούνται όλο και πιο πολύ οι μαθητές. Η διδασκαλία με υπολογιστή μπορεί να γίνει μια ελκυστική μέθοδος επειδή μπορούμε να παίξουμε με πολλούς παρά-

γοντες· η δυνατότητα να συμπεριλάβουμε ασκήσεις διαφορετικής μορφής και φύσεως, το ενδιαφέρον στη δουλειά των μαθητών, η δυνατότητα της εντόπισης και της αυτόματης διόρθωσης των λαθών και η δυνατότητα να επαναλάβουμε όσες φορές θέλουμε.

Όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η επιλογή των μεθόδων διδασκαλίας οφείλει να γίνεται σε σχέση με τους στόχους. Οι στόχοι αυτοί δεν πρέπει να περιορίζονται στη μετάδοση των γνώσεων αλλά να παίρνουν υπ' όψιν τους τα ενδιαφέροντα των μαθητών. Είναι επίσης αναγκαίο να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι μια μόνο τεχνική δεν μπορεί να επιτρέψει την ικανοποίηση όλων των στόχων, και από εκεί ξεκινάει η ανάγκη χρησιμοποίησης διαφόρων παιδαγωγικών μεθόδων. Από αυτή την άποψη, ο υπολογιστής μπορεί να αποτελέσει ένα συμπληρωματικό μέσο μάθησης που ευνοεί την απόκτηση των γνώσεων και τροποποιεί ευνοϊκά την πρακτική της διδασκαλίας.

Πρέπει να λάβουμε επίσης υπ' όψιν μας ότι η επιλογή της μεθόδου διδασκαλίας είναι καμιά φορά, σε μια πρώτη φάση, το μόνο γεγονός της τύχης. Όσον αφορά τη χρήση του υπολογιστή στην εκπαίδευση οι μέχρι τώρα έρευνες έχουν πολύ ενθαρρυντικά αποτελέσματα. Οι μαθητές (C. Pair 1988, σελ. 22) «δείχνουν δείγματα άμιλλας στο μέτρο που «παίζουν» για να κερδίσουν και κεντρίζονται να αποδείξουν στη «μηχανή», στην οποία ασυνείδητα αποδίδουν μια προσωπικότητα, ότι είναι σε θέση να διαλύσουν τις παγίδες της. Απ' αυτήν την έννοια, ένα καλό τελικό αποτέλεσμα είναι ένας ενθαρρυντικός παράγοντας και αντίθετα ο απογοητευμένος μαθητής από το αποτέλεσμα του αποφασίζει συχνά να ξανακάνει την άσκηση, κάτι που εμφανίζεται σαν μια υπεύθυνη αντίδραση. Το μέσο πληροφορική οδηγεί τους μαθητές σε μια πιο υπεύθυνη συμπεριφορά». Απ' αυτήν την άποψη οι έρευνες της διδασκαλίας με υπολογιστή οφείλουν να συνεχιστούν και να επεκταθούν.

VI. Βιβλιογραφία

- Barthet M.F., *Logiciels Interactifs et Ergonomie*, DUNOD, Paris, 1988.
Benzerki P., Friemel E., Hoc J.M., Megalakaki O., Nguyen-Xuan A., Richard J.F., *Le BEP d' électronique, Rapport de fin de contrat, Ministère de la Recherche et de la Technologie, Université Paris VIII, Juin 1987.*

- Gaudel M.C., *Le Génie Logiciel*, Rapport de Recherche No 469, L.R.I., Université Paris XI, Mars 1989.
- George C., Richard J.F., «Contributions récentes de la psychologie de l' apprentissage à la pédagogie», *Revue Française de Pédagogie*, 1982, No 58, 67-91.
- Manoussakis Y., Megalakaki O., «*Minerve*», un didacticiel modèle pour l' enseignement des systèmes techniques, Rapport technique, Université Paris XI, 1990.
- Megalakaki O., *La compréhension des dispositifs électroniques chez des élèves de l' enseignement professionnel: développement d' un logiciel d' aide à la compréhension*, Thèse de Doctorat, Université Paris VIII, Juin 1990.
- Megalakaki O., «Un exemple d' utilisation de didacticiel dans une classe de BEP Electronique», dans *Bulletin EPI Enseignement Public et Informatique*, 1991.
- Pair C., *Apport de l' Informatique pour remédier aux difficultés scolaires*, Comptendu de fin d' étude, Ministère de la Recherche et de la Technologie, Décision d' aide No 86 JO 123/012, Juin 1988.

Μια άλλη άποψη

Κοινωνικός χώρος και το κοινωνικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής κοινότητας

*Νίκος Κοτζιάς**

Α. Θεσμοί και προγράμματα κοινωνικής πολιτικής της ΕΟΚ. Μια πρώτη καταγραφή και εκτίμηση

Α1. Το κύριο χαρακτηριστικό της «κοινωνικής ανάπτυξης» της ΕΟΚ είναι ότι η ενιαία αγορά δε συμβαδίζει με τη διαμόρφωση ενός συστήματος κοινωνικών λειτουργιών των θεσμών της. Ο διαμορφωνόμενος υπερεθνικός οικονομικός χώρος της κοινότητας δε συνοδεύεται από τη δημιουργία ανάλογου σε ένταση και βάθος κοινωνικού χώρου.

Στη Δυτική Ευρώπη, μεταπολεμικά, υπήρξε, σε επίπεδο εθνικού κράτους, μια τάση «γεωγραφικής» σύμπτωσης του οικονομικού και κοινωνικού χώρου. Σήμερα, αντίθετα, μπορούμε να καταγράψουμε μια διπλή αντίστροφη κίνηση.

Η πρώτη εμφανίστηκε εξαιτίας της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης και τη συνοδεύει. Πρόκειται για την τάση να αποσυνδεθεί η οικονομική ανάπτυξη από τη διεύρυνση των κοινωνικών λειτουργιών, ακόμα και να υπάρξει μια μεταξύ τους αντιπαράθεση. Μια κυρίαρχη άποψη διατύπωνε μάλιστα τη θέση ότι η οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει τη μείωση της κρατικής δραστηριότητας και στον κοινωνικό τομέα.

* Οικονομολόγος.

Η εσωτερική αυτή κίνηση στο επίπεδο εθνικού κράτους και στα πλαίσια λειτουργίας του οικονομικού και κοινωνικού χώρου συνοδεύεται από μια δεύτερη τάση που επαναλαμβάνει ιδιόρρυθμα τη διαδικασία «μετακίνησης» αρμοδιοτήτων από τον εθνικοκρατικό χώρο στο επίπεδο της ΕΟΚ. Σ' αυτό το επίπεδο δεν έχουμε να κάνουμε με δύο ήδη υπάρχοντες χώρους όπου αλλοιώνεται ή μετακινείται η μεταξύ τους σχέση. Έχουμε να κάνουμε με τη διαμόρφωση ενός καινούριου «συστήματος» χώρων.

Πιο συγκεκριμένα δημιουργείται ένας ευρύτερος από τον εθνικό οικονομικός χώρος, που όμως δεν συνεπάγεται τη δημιουργία ανάλογου κοινωνικού χώρου.

Δημιουργείται δηλαδή μια οικονομία πίσω από την οποία θα τρέχουν με ετεροχρονισμό οι όποιες απαιτήσεις κοινωνικών λειτουργιών. Μ' άλλα λόγια, ενώ ο οικονομικός χώρος επεκτείνεται μετακινούμενος από το εθνικό επίπεδο σ' αυτό της ΕΟΚ, στη διάρκεια της ίδιας μετακίνησης ο κοινωνικός χώρος συρρικνώνεται¹.

Η καθυστέρηση αυτή έχει σαν αποτέλεσμα να διαμορφώνεται στο επίπεδο της ΕΟΚ δίπλα στο διττό δημοκρατικό έλλειμμα² και ένα σπουδαιότερο, αλλά σπάνια σημειούμενο, «κοινωνικό έλλειμμα». Έλλειμμα που εμφανίζεται τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών ρυθμίσεων, όσο και στην ανεπαρκή μέχρι ανύπαρκτη θεσμική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών σε επίπεδο ΕΟΚ.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η κοινωνική πολιτική είναι ένας από τους τομείς όπου ακόμα εφαρμόζεται, στη διαδικασία διαμόρφωσής της από τους κοινοτικούς θεσμούς, η αρχή της ομοφωνίας. Δηλαδή δεν προωθείται τίποτα χωρίς τη συμφωνία και εκείνων των εκπροσώπων εθνικών κυβερνήσεων που είναι οι πιο ακραίοι οπαδοί της πολιτικής του περιορισμού των κρατικών κοινωνικών μηχανισμών και λειτουργιών.

A2. Η κοινωνική πολιτική της ΕΟΚ προσδιορίστηκε αρχικά από τη συνθήκη της Ρώμης. Μ' αυτήν συστήθηκαν μια σειρά επιτροπών όπως: η οικονομική και κοινωνική, η μόνιμη επιτροπή απασχόλησης, το Ευρωπαϊκό κέντρο για την επαγγελματική ανάπτυξη και κατάρτιση, το κοινωνικό ταμείο³ και το ταμείο περιφερειακής ανάπτυξης.

Η συνθήκη της Ρώμης δεν περιλάμβανε μια συγκροτημένη πρόταση διαμόρφωσης ενός κοινωνικού χώρου στα πλαίσια της ΕΟΚ. Προέβλεπε βέβαια την καλύτερευση της κοινωνικής κατάστασης του πληθυσμού της ΕΟΚ, αλλά σαν αποτέλεσμα που θα προκύψει αυτόματα από την ελεύθερη κυκλοφορία των κεφα-

λαίων, των εμπορευμάτων και των προσώπων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Με τη διαμόρφωση και έκδοση της Λευκής Βίβλου και της Ενιαίας Πράξης έγινε προσπάθεια να συμπληρωθούν οι γενικές ιδέες της συνθήκης της Ρώμης με εκείνην της εναρμόνισης των συνθηκών για την προστασία, την ασφάλεια και την υγεία των εργαζομένων, καθώς και της ταυτόχρονης προώθησης της διαδικασίας κοινωνικής και οικονομικής σύγκλισης, ή αλλιώς της σχετικής υπέρβασης των περιοχιακών διαφορών, στόχου τόσο οικονομικού όσο και κοινωνικού.

Η κατεύθυνση της συμφωνίας της Ρώμης προωθήθηκε αργότερα με την καθιέρωση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Δεκέμβριος του 1986) μιας «στρατηγικής συνεργασίας για την οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση» που συνοδεύτηκε το Φεβρουάριο του 1988, με την αναμόρφωση των «Ευρωπαϊκών διαρθρωτικών Ταμείων»⁴. Μετά το 1988 η δράση των ταμείων μετασχηματίστηκε από τη μορφή «σχεδίων» σε πολυετή επιχειρησιακά προγράμματα.

Παράλληλα με την αναμόρφωση των ταμείων επανήλθε, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο άτυπος θεσμός των τριμερών διασκέψεων που είχε σταματήσει να λειτουργεί από το 1978.

Η πρώτη τριμερής διάσκεψη «της νέας περιόδου» πραγματοποιήθηκε στο Βέλγιο στις 12 Νοεμβρίου του 1985, απ' όπου πήραν και το όνομά τους αυτές οι διασκέψεις («κοινωνικός διάλογος του Βαλ-Ντισές»). Η Ενιαία Πράξη (άρθρο 22) τροποποίησε τις κατευθύνσεις της συμφωνίας της Ρώμης και επισημοποίησε τις τριμερείς διασκέψεις⁵. Καθιέρωσε τις ομάδες κοινής γνώμης (σε ζητήματα τεχνολογίας και απασχόλησης) και την ομάδα «πλοήγησης» που αποσκοπεί στην υποβοήθηση του διαλόγου⁶.

Οι θεσμικές αλλαγές στηρίζαν την προσπάθεια άμβλυνσης των αρνητικών συνεπειών που θα προέκυπταν από τη διαμόρφωση της ενιαίας αγοράς, τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις και την προώθηση της οικονομίας κλίμακος. Στόχευαν στην ανάπτυξη των καθυστερημένων περιοχών (όπως τα ΜΟΠ) και την προσαρμογή των αγροτικών περιοχών.

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 η επιτροπή παρουσίασε ένα σχέδιο «διακήρυξης δικαιωμάτων», έναν «Κοινοτικό χάρτη» πάνω στα προβλήματα εργασιακών συνθηκών, αμοιβής και ασφάλειας. Η παρουσία του «Χάρτη» συνοδεύτηκε από την εκτίμηση ότι «οι διαφορές στη δομή των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης είναι τεράστιες». Με βάση αυτήν την εκτίμηση η Επιτροπή

της ΕΟΚ δήλωνε δημόσια ότι θεωρούσε, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, «κάθε προσδοκία εναρμόνισης των συστημάτων αυταπάτη»⁷. Επιχείρημα που ουσιαστικά απορρίπτει εκ προοιμίου κάθε προοπτική διαμόρφωσης ενός «Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χώρου».

Η ίδια εκτίμηση μπορεί να εξαχθεί και με την ανάλυση του συνόλου των προσπαθειών που έχουν εκδηλωθεί στα πλαίσια της ΕΟΚ για τη διαμόρφωση ενός «βάθρου ελάχιστων κοινωνικών δικαιωμάτων». Οι προσπάθειες αυτές είχαν σαν επίκεντρό τους το προσχέδιο μιας «ευρωπαϊκής κοινωνικής χάρτας» που παρουσιάστηκε το Μάιο του 1989⁸.

Πρόκειται για ένα ντοκουμέντο που συνδύαζε μη δεσμευτικές νομικές κατευθύνσεις και γενικόλογες διατυπώσεις με τις οποίες περιγράφονταν σειρά δικαιωμάτων (όπως το δικαίωμα της απεργίας και οργάνωσης) που έτσι και αλλιώς ήταν δεδομένα εδώ και δεκαετίες στο σύνολο των εθνικών επιπέδων.

Είναι ενδεικτικό ότι κάτω από την πίεση της βρετανικής κυβέρνησης (ή στο όνομά της) το Συμβούλιο ενέκρινε ένα τελικό κείμενο (στις 30 Οκτωβρίου του 1989) που βρίσκεται σαφώς πίσω από το προσχέδιο⁹.

Για την προώθηση αυτής της «Χάρτας», η Επιτροπή δημοσίευσε ένα πρόγραμμα δράσης¹⁰. Με βάση το χρονοδιάγραμμα και τις οδηγίες που προβλέπονται σ' αυτό η εφαρμογή του θα απαιτήσει, ήδη προγραμματισμένα, τη σαφή υπέρβαση του χρονοδιαγράμματος της ενιαίας αγοράς του '92. Πέρα δηλαδή από την αμφίβολη ποιότητα του περιεχομένου της Χάρτας, πιστοποιήθηκε, μέσα από το χρονοδιάγραμμα εφαρμογής της, επίσημα πλέον, η αποσύνδεση του ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου από τον κοινωνικό.

Η Χάρτα ήταν προσαρμοσμένη στους τέσσερις στόχους της συνολικής στρατηγικής της υπό τον Delor επιτροπής¹¹, όπως αυτή αναπτύσσεται στο σχέδιο για την ενιαία εσωτερική αγορά, στην ενιαία πράξη, στο πακέτο Delor (από το Φεβρουάριο του 1987) για την αναδιάρθρωση των αγροτικών ταμείων καθώς και στα κοινωνικά ταμεία –στόχοι που χαρακτηρίζονταν σαν οι πιο αποφασιστικοί για την κοινωνική συνοχή της ΕΟΚ– και τέλος στο σχέδιο για την αναβίωση του κοινωνικού διαλόγου με σκοπό την προώθηση του πακέτου των μέτρων¹².

Στο «πρόγραμμα δράσης» και στο «κοινωνικό βάθρο» προβλεπόταν μια σειρά εξειδικευμένων μέτρων όπως η εναρμόνιση των μηχανών σύμφωνα και με τις οδηγίες της «Λευκής Βίβλου», εναρμόνιση που τέμνει την πολιτική ασφάλειας και υγείας, τη

διαμόρφωση ενός προγράμματος δράσης της επιτροπής στον τομέα της ασφάλειας, της εργασιακής υγιεινής και της προστασίας της υγείας στους τόπους εργασίας, καθώς και τη διαμόρφωση ενός κοινοτικού δικαίου που θα διευκόλυνε τόσο την εργοδοτική συνεργασία-ένωση (νομικά και φορολογικά) όσο και τη ρύθμιση των ζητημάτων συμμετοχής. Τέλος επιδιώκεται μέσα απ' αυτά τα κείμενα και τις προβλεπόμενες πρακτικές η προώθηση του «κοινωνικού διαλόγου». Διάλογο τον οποίο η επιτροπή θεωρεί ως τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής πολιτικής της¹³.

A3. Συνολική αφετηρία των τεσσάρων στόχων ήταν η εκτίμηση-θέση ότι η στρατηγική της ανάπτυξης, συμπληρωμένη όμως και με μια πολιτική απασχόλησης, αποτελεί τη βάση για την οικοδόμηση κάθε κοινωνικής πολιτικής. Μιας πολιτικής που ήδη από τη συμφωνία της συνθήκης της Ρώμης προσδιορίζεται με το τετράπτυχο: πλήρης και βελτιωμένη απασχόληση, βελτίωση συνθηκών ζωής των εργαζομένων, βοήθεια στις μειονεκτούσες ομάδες, βελτίωση της κοινωνικής ασφάλισης¹⁴.

Η «αφετηρία» συνοδεύτηκε με μέτρα εξασφάλισης της ελεύθερης μετακίνησης των επί μισθώ εργαζομένων καθώς και των εξαρτημένων μελών της οικογένειάς τους. Της χρησιμοποίησης των κοινωνικών ταμείων για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων στην αγροτική οικονομία, στις περιοχές οικονομικής κρίσης καθώς και στα κέντρα «ξεπερασμένης βιομηχανίας». Της διαμόρφωσης δηλαδή εργαλείων που να περιορίζουν την ψαλίδα ανάμεσα στις άνισα αναπτυγμένες περιοχές της ΕΟΚ ή/και εξειδίκευσης στα ιδιαίτερα καυτά κοινωνικά προβλήματα συγκεκριμένων ομάδων, όπως είναι οι ανάπηροι, οι άνεργοι νέοι και οι γυναίκες¹⁵.

A4. Στη «Χάρτα» και στο «πρόγραμμα δράσης» προβλέπεται η δημιουργία ενός κοινοτικού «κοινωνικού βάθρου», που θα μπορούσε να υπερβαίνει το δίλημμα ανάμεσα στην πολιτική της εναρμόνισης, δηλαδή μιας νέας ρύθμισης (που είναι κατά την επιτροπή δυνατή μόνο σε λίγους τομείς όπως υγεία, ασφάλεια στην εργασία, εργονομία, μετακίνηση) και της απορρύθμισης που προωθείται, τιτλοφορούμενη με το αίτημα «της αποκέντρωσης της κοινωνικής πολιτικής» (αποκέντρωση που γίνεται αποδεκτή στο όνομα της υπαρκτής διαφορετικότητας ανάμεσα στις χώρες μέλη σε μια σειρά από παράγοντες, όπως των οικονομικο-κοινωνικών δυνατοτήτων, των ιστορικών παραδόσεων, του επιπέδου ζωής, των πολιτιστικών και κοινωνικών συστημάτων).

Κατά την επιτροπή ο δρόμος υπέρβασης των δύο αντιτιθέμενων απόψεων στην κοινότητα, μέσω του «κοινωνικού βάθρου»

προσδιορίζεται σαν ο συνδυασμός της καθιέρωσης ορισμένων ελάχιστων απαιτήσεων-δικαιωμάτων για τους εργαζόμενους, βασικά στους τομείς των συνθηκών εργασίας, των δικαιωμάτων των εργαζομένων καθώς και των εργασιακών σχέσεων από τη μια, και της μεθόδου απορρύθμισης σε δυτικοευρωπαϊκό επίπεδο από την άλλη.

Η απορρύθμιση θεωρείται ως το κύριο μέσο διαμόρφωσης του «κοινωνικού βάθρου», αφού η προώθησή της διευκολύνεται από το γεγονός ότι αντικειμενικά, στον κοινωνικό τομέα, υπάρχουν σοβαρές διαφορές ανάμεσα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, καθώς και σοβαρές αντιθέσεις στην πολιτική που ακολουθούν. Από τα πιο πάνω μπορεί να εκτιμηθεί ότι είναι πολύ πιο εύκολο να καταργηθούν (απορρυθμιστούν) οι κοινωνικές λειτουργίες και παροχές-δικαιώματα παρά να αντικατασταθούν από ενιαία μέτρα, νόμους και μεθόδους.

Κατά τη γνώμη της επιτροπής για τη διαμόρφωση του «κοινωνικού βάθρου» απαιτείται να λαμβάνεται υπ' όψη η παρουσία της διπλής αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης που υπάρχει ανάμεσα στην εθνική κοινωνική ζωή και τον κοινωνικό σχεδιασμό της ΕΟΚ καθώς και ανάμεσα στις οδηγίες και τις συλλογικές συμβάσεις¹⁶.

Στην έκθεση Marin¹⁷ και σ' αυτήν της «Soziales Europa»¹⁸ ενώ ορίζονται μια σειρά από στοιχεία και παράγοντες που απαιτούνται για να υπάρξει ένα «ελάχιστο κοινωνικό βάθρο», δε γίνεται καθαρό αν και σε ποιο βαθμό αυτό το «βάθρο-βάση» κοινωνικής πολιτικής θα είναι νομικά δεσμευτικό ή θα αποτελεί απλά έναν κώδικα συμπεριφοράς και προσανατολισμού των επιμέρους κρατών και των δυτικοευρωπαίων εργοδοτών¹⁹.

Α5. Είναι φανερό ότι όλα αυτά τα κείμενα και οι σχεδιασμοί της ΕΟΚ δε διαθέτουν επαρκή υλική στήριξη προκειμένου να πραγματοποιηθούν. Τα μέσα που διαθέτει η ΕΟΚ δεν αντιστοιχούν στους ειδικούς στόχους περιοχικής και κοινωνικής σύγκλισης, είναι ανεπαρκή. Ο Γερμανός καθηγητής Derpe υπολόγισε ότι τα συνολικά κονδύλια που διαθέτει η επιτροπή στην κατεύθυνση υλοποίησης της κοινωνικής στρατηγικής της είναι μόλις το 10% που διαθέτει στο διάστημα ενός χρόνου η πρώην Δυτική Γερμανία²⁰. Και το σπουδαιότερο, το πιο αδύνατο σημείο είναι ότι οι θεσμοί, τα προγράμματα και τα υλικά μέσα που διαθέτει η ΕΟΚ δεν αποτελούν μια συνολική, συνεκτική, κοινωνική πολιτική, αλλά περιορίζονται στην αποσπασματική καταγραφή σημείων και αναφοράς σχεδιασμών.

Βασική μας εκτίμηση είναι ότι όλο το θεσμικό σύστημα της

ΕΟΚ που αναφέρεται στην κοινωνική πολιτική, ή τιτλοφορείται σαν τέτοιο, έχει μεν στοιχεία κοινωνικής λειτουργίας και συνδέεται με μια ανάλογη πολιτική, όμως η κοινωνική του διάσταση δεν αποτελεί την κύρια και χαρακτηριστική πλευρά της παρουσίας και ενεργοποίησής του. Μάλλον προσεγγίζει κατά κύριο λόγο την ακτίνα δράσης ανάλογων θεσμών που κατατάσσονται στην οικονομική λειτουργία του εθνικού κράτους. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Απορρέει από το γεγονός ότι στα όργανα της ΕΟΚ κυριαρχεί η αντίληψη πως η καλύτερη κοινωνική πολιτική είναι η οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή η ελεύθερη κίνηση της αγοράς.

Η μέχρι τώρα πορεία της ΕΟΚ δείχνει ότι ο κύριος όγκος δραστηριότητας των θεσμικών της οργάνων στον κοινωνικό τομέα δεν αφορά τόσο τη διαμόρφωση κεντρικών υπερεθνικών οργάνων και μηχανισμών, αλλά την προσπάθεια επίδρασης πάνω στις εθνικές κοινωνικές λειτουργίες²¹ όχι όμως για να υιοθετηθούν μετά την τροποποίησή τους στο επίπεδο της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, αλλά προκειμένου μέσω της ευρωπαϊκής «παρέμβασης» να απορρυθμιστούν και σε εθνικό-κρατικό επίπεδο.

Η ΕΟΚ δεν έχει μια σχεδιασμένη αυτοτελή κοινωνική στρατηγική, με την έννοια ότι η πολιτική της αφετηρία δεν είναι οι ίδιες οι κοινωνικές ανάγκες του γεωγραφικού και ανθρώπινου χώρου που καλύπτει, στη δυναμική τους ανάπτυξη, και ότι δε θεωρεί την παρουσία μιας τέτοιας στρατηγικής ως προϋπόθεση διαμόρφωσης της ενιαίας αγοράς.

Ουσιαστικά η κοινωνική πολιτική θεωρείται αναγκαία στο βαθμό που η παντελής απουσία της θα δημιουργούσε προβλήματα στην ίδια τη διαδικασία της ενοποίησης, κύρια της οικονομικής, σ' έναν όμως βαθμό και της πολιτικής²². Δε θεωρείται δηλαδή μια αυτοπροσδιοριζόμενη και αυτοαιτιολογούμενη λειτουργία και αναγκαιότητα.

Όπως εκτιμούν οι επικεφαλής των κυβερνήσεων των χωρών-μελών της ΕΟΚ «η κοινωνική συναίνεση αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για την εξασφάλιση συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης»²³. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο γνωστός νομικός Däubler που στο σχέδιό του για ένα «κοινωνικό κράτος της ΕΟΚ», που θα δημιουργηθεί μέσω μιας «Ευρωπαϊκής συνταγματικής πράξης», εκτιμά ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση εξαρτάται άμεσα από την προώθηση μιας ενιαίας κοινωνικής πολιτικής.

Όπως εκτιμά ο ίδιος συγγραφέας, η όποια παραμέληση της κοινωνικής πολιτικής θα έχει σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην όλη προώθηση της υπόθεσης της ίδιας της ΕΟΚ. Εκτιμά, δηλαδή, ότι η κοινοτική κοινωνική πολιτική αποτελεί «ένα κεν-

τρικό ζήτημα, μια αναγκαία εξασφάλιση της συνολικής διαδικασίας ολοκλήρωσης: στην περίπτωση που μετατρέπονταν η υποστήριξη στην εσωτερική αγορά σε απογοήτευση, παραίτηση ή και εχθρότητα θα είχε αυτό απρόβλεπτα αρνητικές συνέπειες στο σύνολο της ΕΟΚ»²⁴, πριν απ' όλα στην ίδια «την πολιτική σταθερότητα της κοινότητας»²⁵.

B. Η θεωρία της αυτόματης κοινωνικής λειτουργίας της ενιαίας αγοράς

B1. Η ΕΟΚ δεν έχει μια συνεκτική κοινωνική πολιτική. Χαρακτηρίζεται όλο και πιο πολύ όχι μόνο από το γνωστό διπλό δημοκρατικό έλλειμμα αλλά και από ένα σοβαρό έλλειμμα κοινωνικής λειτουργίας και διάστασης. Στο επίπεδο της θεωρίας η βασική αιτία μιας τέτοιας πορείας είναι, κατά τη γνώμη μας, η λανθασμένη πίστη ότι η αγορά θα επιφέρει αυτόματα εκείνη την απαραίτητη οικονομική ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της θα εξασφαλίσει όλους τους όρους για την υλοποίηση του κοινωνικού τετράπτυχου στο οποίο αναφερθήκαμε προηγούμενα, πριν απ' όλα του στόχου της πλήρους απασχόλησης.

Πρέπει ήδη εδώ να πούμε ότι ακόμα και σύμφωνα με τις επιτροπές και τις εκθέσεις σειράς οργάνων και επιτροπών της ΕΟΚ που ασχολούνται με τα κοινωνικά ζητήματα, το σχήμα αυτό είναι υπερβολικά αισιόδοξο όσον αφορά, τουλάχιστον, την κοινωνική του προοπτική. Οι πιο πάνω πιστεύουν ότι δεν πρόκειται να υπάρξουν από την όποια οικονομική ανάπτυξη αυτόματες θετικές επιπτώσεις πάνω στις κοινωνικές ομάδες και την απασχόληση²⁶, ότι ακόμα και αν υπάρξουν, και στο βαθμό που θα υπάρξουν, δεν πρόκειται να κατανέμονται αυτομάτως δίκαια σ' όλους τους τομείς και τις περιοχές²⁷.

Ιδιαίτερα η έκθεση Cecchini είναι σ' αυτό το ζήτημα κατηγορηματική. Εκτιμά ότι η προώθηση της ενιαίας αγοράς οδηγεί ταυτόχρονα σε συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, χάρη και στην αξιοποίηση της οικονομίας κλίμακος που θα δημιουργηθεί, καθώς και στην απορρύθμιση (όχι μόνο οικονομική αλλά κατ' επέκταση και κοινωνική) των τομέων που σήμερα ρυθμίζονται από τους εθνικούς δημόσιους τομείς της οικονομίας. Το αποτέλεσμα θα είναι η μείωση της κοινωνικής ασφάλειας και της απασχόλησης που εξασφαλίζει αυτός ο τομέας στα συνολικά πλαίσια της ΕΟΚ, καθώς και η συνολική αποδυνάμωση των συνδι-

κάτων²⁸.

Είναι βέβαια δυνατό μέσα από την κοινωνική πάλη να υπάρξουν και άλλες, αντίρροπες τάσεις σ' αυτήν την πορεία, τάσεις κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα, όπως είναι η μετακίνηση εργατικού δυναμικού (μετακίνηση που δε φαίνεται να γίνεται όπως παλιότερα από τις φτωχές στις πλουσιότερες περιοχές της ΕΟΚ, αλλά γίνεται κύρια από τους κλάδους χαμηλής τεχνολογίας σ' αυτούς της υψηλής), καθώς και επαρκείς μετακινήσεις όσον αφορά τον τόπο δράσης του κεφαλαίου μέσα από τον ανταγωνισμό των περιοχών²⁹.

Κατά τη γνώμη μας μια κοινωνική πολιτική στο επίπεδο της ΕΟΚ απαιτείται να παίρνει υπόψη της την ανάγκη αντικατάστασης της ανεξέλεγκτης δράσης των νόμων της αγοράς που συνδυάζεται με μια απορρυθμιστική πολιτική που προωθείται και με κοινοτικά εργαλεία, από μια πολιτική που θα δίνει κίνητρα στην ανάπτυξη σε συνδυασμό με μια στρατηγική επαναρρύθμισης τόσο σε εθνικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο.

Β2. Είναι ολοφάνερο πως η αντίληψη ότι η ανάπτυξη που εξασφαλίζει η ενιαία αγορά, δημιουργεί αυτόματα μέσα κοινωνικής πολιτικής, είναι λανθασμένη³⁰. Τόσο γιατί υιοθετεί την άποψη ότι η οικονομική ανάπτυξη θα είναι σταθερών μεγεθών χωρίς скаμπανεβάσματα και κρυσιακά φαινόμενα, όσο και γιατί η θέση της ότι η ανάπτυξη εξασφαλίζει αυτόματα απασχόληση αγνοεί το χαρακτήρα του νέου τύπου συσσώρευσης.

Ο σημερινός κυρίαρχος τρόπος συσσώρευσης στηρίζεται στις νέες τεχνολογίες. Αναπτύσσει την παραγωγικότητα είτε μέσω της απαξίωσης του κεφαλαίου είτε μέσω της μείωσης του πραγματικού μισθού σε συνδυασμό με τη διεύρυνση της ανεργίας. Πρόκειται για μια ανάπτυξη που βαθαίνει τους διαχωρισμούς ανάμεσα στους εργαζόμενους υψηλής ειδίκευσης, που έχουν σταθερή απασχόληση και κοινωνική ασφάλεια, από άλλες σχετικά πιο απροστάτευτες κατηγορίες³¹.

Άλλα όργανα της ΕΟΚ –πέραν της επιτροπής– και σ' αντίθεση με τις εργοδοτικές ενώσεις³² κατανοούν ότι δεν αρκεί ο αυτοματισμός της αγοράς για να λυθούν τα κοινωνικά προβλήματα της ΕΟΚ. Εκφράζουν την άποψη ότι προκειμένου να υπάρξει η απαραίτητη ανάπτυξη και να αξιοποιηθεί αυτή στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής είναι απαραίτητο να προωθηθούν, ακόμα και να καταχρωθούν θεσμικά διαδικασίες συναίνεσης ανάμεσα στην ευρωπαϊκή εργοδοσία και τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση της μισθωτής εργασίας. Αναζητούν μια πολιτική συμβιβασμών, ένα δρόμο «ανάμεσα στις συλλογικές συμβάσεις και στον αδιέξοδο

διάλογο». Έναν πιο συγκεκριμένο τρόπο διαμόρφωσης «συμφωνιών-πλαισίων σε συνδυασμό με τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές που βρίσκουν εφαρμογή σε αποκεντρωμένα επίπεδα»³³.

Η εργοδοσία αξιοποιώντας την ουσιαστική ανεπάρκεια οργάνωσης της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης σε ευρωπαϊκή κλίμακα θέλει να περιορίσει τον «κοινωνικό διάλογο» σε διερευνητικό πεδίο. Αντίθετα τα συνδικάτα επιδιώκουν δεσμευτικές συνεννοήσεις. Τα περισσότερα δεν αντιλαμβάνονται τον όλο «κοινωνικό διάλογο» σαν μορφή κοινωνικής συνεργασίας που αντικαθιστά τις υπόλοιπες μορφές πάλης³⁴.

Η Ομοσπονδία Ευρωπαϊκών Συνδικάτων³⁵, στο «ευρωπαϊκό κοινωνικό πρόγραμμα» που δημοσίευσε το 1988 και που αφορά τον τρόπο διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού «κοινωνικού χώρου» διαχωρίζει την πορεία δημιουργίας του σε δύο πιθανούς δρόμους (τη νομοθετική και αυτήν της συμφωνίας με τη μορφή συμβάσεων) και τέσσερα επίπεδα (κλαδικό, περιοχικό, εθνικό και κοινοτικό)³⁶.

Η Επιτροπή της ΕΟΚ εκτιμά τη λειτουργία ενός αποτελεσματικού ευρωπαϊκού «κοινωνικού διαλόγου» σαν εργαλείο εξισορρόπησης των υπαρκτών ανισοτήτων και αντιθέσεων και ταυτόχρονα σαν το μέσο με το οποίο «επιτέλους θα εξευρωπαϊσθούν οι προσανατολισμοί δράσης» των κοινωνικών εταίρων³⁷.

Είναι λοιπόν ολοφάνερο ότι υπάρχουν σοβαρές διαφορές ακόμα και ανάμεσα σε «εκσυγχρονιστές» επιχειρηματίες, συναινετικά συνδικάτα και την Επιτροπή για το περιεχόμενο, τα αποτελέσματα και τους δεσμευτικούς ή μη σκοπούς ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού διαλόγου. Διαφορές που η επιτροπή θα ήθελε να τις ρυθμίζει μέσω ενός θεσμικού πλαισίου λειτουργίας μιας «ευρωπαϊκής τριμερούς»³⁸.

Τριμερής όμως που δε θα έβαζε ούτε μια στιγμή σε αμφισβήτηση την αρχή της «εθνικής αυτονομίας» στις διαπραγματεύσεις. Η αρχή αυτή «ανακαλύφθηκε» στην ΕΟΚ αποκλειστικά για τον κοινωνικό τομέα. Δεν εφαρμόζεται στον οικονομικό. Χάρη σ' αυτήν την ανακάλυψη, ή έστω στο όνομά της, παρακάμπτονται σειρά υπαρκτών προβλημάτων στο επίπεδο των συλλογικών διαπραγματεύσεων (που προκύπτουν από τη διεθνοποίηση της οικονομίας και των επιχειρησιακών βάσεων) και εμποδίζεται η διαμόρφωση του υποκειμένου της μισθωτής εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο με ανάλογη ταχύτητα δημιουργίας των πολυεθνικών.

Τα πιο πάνω προβλήματα δεν είναι αποτέλεσμα μόνο των όποιων προθέσεων και στρατηγικών του Συμβουλίου και της «ευρωπαϊκής εργοδοσίας». Απορρέουν ή βρίσκονται σε συνάφεια με

το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν υπάρχει η απαραίτητη νομική στήριξη μιας κοινοτικής κοινωνικής πολιτικής, η δημιουργία της οποίας είναι μάλλον απίθανη. Όχι μόνο γιατί δεν υπάρχουν ορατές συμπτώσεις ανάμεσα στα κράτη-μέλη της κοινότητας για τη διαμόρφωση μιας τέτοιας πολιτικής αλλά και γιατί δεν υπάρχει καν η πολιτική βούληση ανάπτυξης ενός στρατηγικού σχεδιασμού που θα εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο. Επιπλέον δε, λείπει έστω και μια συναντίληψη για τα απαραίτητα μέτρα και την εξασφάλιση χρηματικής υποστήριξής τους³⁹.

Το ερώτημα στο οποίο έχει να απαντήσει η φιλελεύθερη άποψη για την ΕΟΚ είναι, αν η «Ευρώπη των επιχειρήσεων θα είναι και μια κοινωνική Ευρώπη»⁴⁰ και κατά πόσο αυτό θα προκύψει αυτόματα από τη λειτουργία της αγοράς και των μηχανισμών της, αν δηλαδή αρκεί να εξασφαλίσει την «αύξηση των κερδών».

Ο πατριάρχης του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού Μ. Φρίντμαν υποστήριζε ότι «η μοναδική κοινωνική ευθύνη μιας επιχείρησης είναι να αυξάνει τα κέρδη της». Πρόκειται για μια λογική που εναποθέτει τη λύση των βασικών κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από τη φιλελευθεροποίηση της εσωτερικής αγοράς και την οικονομία κλίμακος στους «μηχανισμούς της αγοράς και των ανταγωνιστικών (μη προστατευτικών) συνθηκών λειτουργίας του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος»⁴¹.

Η λογική αυτή να μεν τυπικά δεν απορρίπτει εξ ορισμού τον «κοινωνικό χάρτη», τον δέχεται όμως με τον όρο «ότι η εφαρμογή του δε θα ανοίγει το δρόμο σε παρεμβατικές πρακτικές», αλλά θα εξασφαλίζεται από τη «σύγκλιση των οικονομιών», και ότι τα κοινοτικά όργανα, στη διαμόρφωση τέτοιων πολιτικών όπως της «Χάρτας», θα πρέπει να περιοριστούν στο ρόλο «πηγής έμπνευσης» παρά «να μετατραπούν σε μηχανισμούς εφαρμογής»⁴².

Δηλαδή, όχι μόνο εγκαταλείπεται η επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων στην καλή θέληση και στην αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς, αλλά καλούνται τα όργανα της ΕΟΚ να μην δραστηριοποιούνται στον κοινωνικό χώρο, με τον τρόπο που αυτό γίνεται, και μάλιστα υποχρεωτικά, στον οικονομικό.

Η τέτοια λογική επικαλείται το επιχείρημα ότι με την τήρηση των πιο πάνω θα επιτευχθεί και η σύγκλιση των οικονομιών. Θέση που, όπως όλα τα στοιχεία δείχνουν, κάθε άλλο παρά δικαιώνεται από τη ζωή. Το κυριότερο, για την επίτευξή της προϋποθέτει ότι οι μη αναπτυγμένες χώρες και οι σχετικά φτωχότερες περιοχές θα αξιοποιήσουν τη σχετική καθυστέρηση των κοινωνικών παροχών που τις διακρίνει. Δηλαδή προτρέπονται να επιδιώξουν τη

σύγκλιση ακριβώς μέσω της αναπαραγωγής αν όχι και έντασης αυτής της καθυστέρησης.

Το δόγμα της αυτόματης λύσης των κοινωνικών προβλημάτων μέσω της σύγκλισης των οικονομιών και της αγοράς βρίσκεται μακριά από την ιστορική πείρα, δεν ανταποκρίνεται σε μια κοινωνική θεώρηση των εξελίξεων, είναι όπως απέδειξε ακόμα και ο Πάπας Ιωάννης ο Β΄ αντικοινωνική⁴³ και όπως ομολογούν και δογματικοί οπαδοί της αγοράς, ανεπαρκής και αναποτελεσματικός μηχανισμός ακριβώς για τη σύγκλιση οικονομιών με διαφορετικό αφετηριακό επίπεδο⁴⁴.

Είναι λοιπόν άξια απορίας η όλο και μεγαλύτερη υιοθέτηση από παράγοντες της ΕΟΚ της θέσης ότι όχι απλώς η λειτουργία της εσωτερικής αγοράς θα λύσει σειρά κοινωνικών προβλημάτων, αλλά ότι ακόμα και η δημιουργία μιας απορρυθμισμένης εσωτερικής αγοράς είναι εξ ορισμού «μια κοινωνική πράξη»⁴⁵.

Β3. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα, ότι στην πορεία πραγμάτωσης της ευρωπαϊκής εσωτερικής κοινής αγοράς όχι μόνο να μην έχουμε προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών των χωρών μελών της ΕΟΚ, αλλά και αρνητικές εξελίξεις σε ένα διττό πεδίο. Από τη μια να περιορισθούν ήδη κατακτημένα (περίπτωση κοινωνικού dumping που όπως θα δείξουμε είναι μάλλον δύσκολο) και από την άλλη (πιθανότερο) την μη εφαρμογή των κατακτήσεων που υπάρχουν σε εθνικά επίπεδα στις νεοδημιουργούμενες ευρωπαϊκές δομές και εργασιακές σχέσεις.

Η ουσία είναι ότι η πλευρά της «Ευρωπαϊκής» εργοδοσίας ευρισκόμενη σε έναν πλήρως αναπτυγμένο ανταγωνισμό με τα άλλα οικονομικά διεθνή κέντρα⁴⁶ θα προσπαθήσει να συμπίεσει το «κοινωνικό κόστος» προς τα κάτω, αξιοποιώντας τις υπαρκτές διαφορές ανάμεσα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ (ιδιαίτερα όσον αφορά, τα δημοκρατικά δικαιώματα στους τόπους δουλειάς, τις ρυθμίσεις προστασίας και ασφάλειας, το ασφαλιστικό) καθώς επίσης να υποχρεώσει τους εργαζόμενους να αποδεχθούν αυτή τη μείωση εκεί όπου το «απαιτούν» οι κανόνες του διεθνούς ανταγωνισμού (σύμφωνα με τη λογική της εργοδοσίας).

Πρόκειται για τη γνωστή στρατηγική που αναπτύσσεται στο όνομα της αγοράς και περιλαμβάνει το τρίπτυχο: απορρύθμιση, μικρότερο κόστος, ευκαμψία στις μορφές (εργασιακών) σχέσεων και πίεση πάνω στο εθνικό κράτος ώστε να περιορίσει τις κοινωνικές του λειτουργίες, ιδιαίτερα τα σημεία που αφορούν την αναπαραγωγή των συνθηκών ζωής του πολίτη και της οικογένειάς του.

Ουσιαστικά η ενιαία αγορά και η όξυνση του διεθνούς αντα-

γωνισμού εμφανίζει τον περιορισμό συλλογικών κοινωνικών ρυθμίσεων και παροχών σαν αντικειμενικά αναγκαίο. Τείνει να δημιουργήσει ακόμα καλύτερα πλαίσια συσσώρευσης και κερδοφορίας.

Σήμερα λοιπόν, ενώ η οικονομία εξευρωπαϊάζεται μέσω της ΕΟΚ, η κοινωνική πολιτική παραμένει ακόμα εθνική. Ταυτόχρονα, περιορίζεται και στο εθνικό επίπεδο, στο όνομα των οικονομικών ελευθεριών και της απορρύθμισης που επιφέρει η ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά. Πρόκειται για ένα φαινόμενο τόσο ετεροχρονισμού και διάσπασης της ενότητας των χώρων, όσο όμως και αποσύνδεσης του οικονομικού κύκλου από τις κοινωνικές παροχές. Η κίνηση αυτή οδηγεί πιθανότατα στην ακόμα μεγαλύτερη διαφοροποίηση των οικονομικών και κοινωνικών δυνατοτήτων των διαφορετικών ευρωπαϊκών περιοχών, παρά στη σύγκλισή τους. Στην Ευρώπη το πιο πιθανό είναι να διαμορφωθεί ένας υπερεθνικός αλλά ετερογενής οικονομικός χώρος με πληθώρα διαφοροποιημένων επιμέρους κοινωνικών χώρων⁴⁷.

Όμως η ΕΟΚ ως χώρος μπορεί να αποκτήσει σταθερή ενότητα μόνο μετά από μια ενοποίηση της οικονομίας και της κοινωνικής λειτουργίας των εθνικών συστημάτων, οργανωμένης σε νομική μορφή που θα εξασφαλίζεται και θα νομιμοποιείται πολιτικά, ιδεολογικά και θεσμικά.

Ο δρόμος αυτής της ενοποίησης των χώρων που δεν είναι ακόμα πραγματικότητα αλλά περισσότερο προοπτική⁴⁸, περνά από την επιλογή μιας από τις ακόλουθες δύο εναλλακτικές:

α) Είτε με τον εξευρωπαϊσμό των εθνικών οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών, δηλαδή των εθνικών οικονομιών αγοράς και των εθνικών κοινωνικών συστημάτων με στόχο τη μορφοποίηση μιας υπερεθνικής και κεντρικά διαμορφωνόμενης πολιτικής σύγκλισης σε αυτούς τους δύο τομείς. Σ' αυτήν την περίπτωση εξευρωπαϊσμός θα σήμαινε το μετασχηματισμό και ενσωμάτωση σε διεθνή πλαίσια υπαρκτών συστημάτων διεύθυνσης.

β) Είτε με τη διαμόρφωση των ανεξάρτητων-διαχωρισμένων εθνικών οικονομικών κύκλων σε έναν ενιαίο χώρο μέσω των οικονομικών σχέσεων που διαμορφώνει μια μεγαλύτερη εσωτερική αγορά, με την ταυτόχρονη διατήρηση των διαφορετικών κοινωνικών χώρων.

Αυτή η δεύτερη περίπτωση μπορεί να προωθηθεί μάλιστα ακόμα και μέσω αυτού που ονομαζουν στην Ολλανδία «αρνητική ενσωμάτωση»⁴⁹ όπως είναι παραδειγματικά η περίπτωση της άρσης των υλικών και τεχνικών περιορισμών για την ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών, προσώπων και κεφαλαίων. Σ'

αυτήν την περίπτωση ο εξευρωπαϊσμός των χώρων θα σήμαινε τη «φιλελευθεροποίηση» των ήδη υπαρχόντων συστημάτων ρύθμισης.

Αυτός ο δεύτερος είναι και ο δρόμος που βασικά και ουσιαστικά ακολουθεί μέχρι σήμερα η ΕΟΚ και οδήγησε στη διαμόρφωση μιας εσωτερικής αγοράς χωρίς κοινό κοινωνικό χώρο⁵⁰.

Β4. Η προτεραιότητα που δίνεται και η προτίμηση που υπάρχει για τη δημιουργία ενός κοινού οικονομικού χώρου χωρίς ενοποίηση του κοινωνικού εκφράζει τα επείγοντα συμφέροντα και ανάγκες του μεγάλου δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαίου –που οι επιλογές του βασικά σφραγίζουν την πορεία διαμόρφωσης της ΕΟΚ– στη φάση όξυνσης του ανταγωνισμού του με το βορειοαμερικάνικο και το γιαπωνέζικο. Στην επιλογή αυτή ανταποκρίνονται –εκτός του πεδίου της αγροτικής πολιτικής– τρεις βασικές τάσεις στο εσωτερικό της ΕΟΚ:

α) Η εξ αρχής ακολουθούμενη πολιτική φιλελευθεροποίησης που οδηγεί στη διαμόρφωση μιας κοινής οικονομικής πολιτικής που αποικοδομεί τις διαφορετικές εθνικές πολιτικές, με τον περιορισμό της κοινωνικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο και τον αυτοπεριορισμό των συνδικάτων στα εθνικά πλαίσια⁵¹.

β) Το γεγονός ότι ήδη από τη δεκαετία του '70 άρχισε να κερδίζει έδαφος, όχι μόνο σε κοινοτικό επίπεδο αλλά και σε εθνικό, η πολιτική της απορρύθμισης και της ιδιωτικοποίησης.

γ) Τέλος με την κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολής ενισχύθηκε ο οικονομικός παράγοντας έναντι του πολιτικού, δηλαδή κέρδισαν σημαντικό έδαφος τα κριτήρια και οι άμεσες ανάγκες της οικονομίας έναντι των πολιτικών, με άλλα λόγια οι οικονομικές ανάγκες έχουν περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο τον πρώτο λόγο στη διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Τα τρία αυτά στοιχεία που εφαρμόζονται σταθερά στην πράξη αποκάλυψαν τις ψευδαισθήσεις που υπήρχαν σε εκείνους που εδώ και πολλά χρόνια πίστευαν ότι τελικά στην οικοδόμηση της ΕΟΚ θα πρυτάνευαν οι κοινωνικές-πολιτικές αναγκαιότητες, ότι θα υπήρχαν σε μια μελλοντική ΕΟΚ «οι ίδιες κοινωνικές ρυθμίσεις και κοινωνικά βάρη» για όλους τους πολίτες και χώρες-μέλη⁵², ότι θα υπάρξει αυτόματη εξίσωση μισθών, τρόπου ζωής ακόμα και ευκαιριών⁵³ και οδηγούν τους σημερινούς αναλυτές των εξελίξεων στην ΕΟΚ στο αντίστροφο συμπέρασμα, ότι δηλαδή θα υπάρξει για τη χώρα μας «υψηλό κοινωνικό κόστος»⁵⁴.

Τα τρία αυτά στοιχεία, αποκαλύπτουν, ακόμα, ότι ουσιαστικά δεν προωθείται σήμερα στην Κοινότητα η κοινωνική συνοχή, ότι

οι εξουσίες που πάρθηκαν από τα εθνικά κράτη δε μεταφέρθηκαν σε κοινοτικούς θεσμούς που νομιμοποιούνται μέσα από συγκεκριμένες δυνάμεις αλλά σ' αυτές της αγοράς⁵⁵ δημιουργώντας ένα κοινοτικό κοινωνικό και άρα πολλαπλό δημοκρατικό πρόβλημα και οδηγώντας σε έναν ιδιόμορφο και αναποτελεσματικό καταμερισμό εργασίας: η οικονομία κινείται σε ευρωπαϊκό επίπεδο και οι κοινωνικές λειτουργίες τείνουν να περιορισθούν στο εθνικό επίπεδο, είναι δηλαδή εξ ορισμού υποτιμημένες.

Β5. Είναι ολοφάνερο ότι η θεωρία του αυτοματισμού της αγοράς δε στηρίζεται μόνο στην αυταπάτη ότι στην πράξη μπορεί να εφαρμοστεί ένα ιδεολόγημα που διεκδικούσε τη ρεαλιστικότητά του στις συνθήκες του 18ου αιώνα, αλλά ότι μεταφέρεται μηχανιστικά η λογική της οικονομίας της αγοράς, ένα σύστημα με δυνατότητες αναπαραγωγής και αυτοτροφοδοσίας, στις κοινωνικές παροχές και λειτουργίες, ένα πεδίο κοινωνικής δράσης που απαιτεί εξωτερικές (χρηματικές, υλικές και τεχνολογικές) τροφοδοσίες.

Η μηχανιστική αυτή ταύτιση όπως δείξαμε προηγούμενα στηρίζεται σε μian άκριτη πίστη στη «θαυματουργή» δύναμη της πολιτικής της απορρύθμισης.

Απορρύθμιση σημαίνει ότι στη διαδικασία προώθησης του λιγότερου κράτους και της «απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς», αποσυνδέονται οι κοινωνικές κρατικές λειτουργίες και οι κοινωνικοί μηχανισμοί από τις ίδιες τις ανάγκες της κοινωνίας ακόμα και απ' αυτήν την διαδικασία αναπαραγωγής των ανθρώπων «πόρων», με τάσεις πλήρους αποδιοργάνωσης και ουσιαστικά κατάργησής τους. Απορρύθμιση είναι ακόμα η διαδικασία που ακολουθεί την άρση νομιμοποίησης των συναινέσεων που έχουν προηγηθεί από τους κάθε φορά κυρίαρχους κύκλους. Ιδιαίτερα στην κοινωνική πολιτική, αυτή εφαρμόζεται ακριβώς γιατί οι κοινωνικές δαπάνες δε γίνονται αντιληπτές σαν ένα κόστος που ενώ δε μειώνει μακρόχρονα τα κέρδη των κρατούντων ταυτόχρονα ωφελεί τους «μειονεκτούντες», ενισχύοντας την κοινωνική συναίνεση, καθώς και επειδή δε γίνεται παραδεκτό ότι η αγορά έχει έστω και κάποια σημεία-περιοχές αποτυχίας για την υπέρβαση των οποίων (ή έστω για τη μερική τους κάλυψη) χρειάζονται «διορθωτικά μέτρα» ώστε να «αποτραπούν ανεπιθύμητες συνέπειες»⁵⁶.

Η απορρύθμιση δε σημαίνει απόσυρση του εθνικού κράτους ή των υπερεθνικών θεσμών του ιδιόρρυθμου κρατικού μορφώματος όπως είναι η ΕΟΚ από το κοινωνικό γίγνεσθαι, αλλά τροποποίηση της παρέμβασής του⁵⁷. Αυτή η παρέμβαση δε γίνεται

τόσο με άμεσα υλικά μέσα και ιδιοκτησία σε μέσα παραγωγής, δε γίνεται πλέον άμεσα ορατή στους τομείς των διαρθρωτικών πολιτικών και της απασχόλησης, αλλά εμφανίζεται με έναν πρωτοφανή σε ένταση και έκταση τρόπο στο πεδίο των θεσμοθετημένων νομικών σχέσεων που συγκαθορίζουν και οργανώνουν τις εργασιακές σχέσεις και τις συνθήκες ζωής και αναπαραγωγής των εργαζομένων. Δε γίνεται με την παραίτηση παρέμβασης σ' αυτές, αλλά με έναν πολύ συνειδητό σχεδιασμό απορρύθμισής τους σε ιδιαίτερο συνδυασμό με τη μείωση της παρεμβατικής ικανότητας των συνδικάτων.

Η αγορά προηγείται κάθε κίνησης προς ένα υπερεθνικό θεσμό πρόνοιας, διότι αλλιώς, υποστηρίζουν οι οπαδοί της απορρύθμισης, κάθε άλλη πολιτική θα ήταν δέσμια «επικίνδυνων αυταπατών» που οδηγούν απευθείας «στην πτώση της ευρωπαϊκής οικονομίας»⁵⁸.

Ενώ λοιπόν –σύμφωνα με τους οπαδούς της απορρύθμισης– μια κοινωνική πολιτική θα οδηγήσει στη διάλυση της οικονομίας, αντίθετα η οικονομία της προσφοράς οδηγεί σε περισσότερο ανταγωνισμό, ο οποίος με τη σειρά του οδηγεί στην υπέρβαση των όποιων περιορισμών στην επέκταση της αγοράς, στην άνοδο της αποδοτικότητας και στην πτώση των τιμών. Αποτέλεσμα του μηχανισμού της προσφοράς-αγοράς είναι σύμφωνα με τα εξωπραγματικά της μοντέλα, η αύξηση των επενδύσεων και της ζήτησης, η αύξηση της απασχόλησης και των εισοδημάτων, ο περιορισμός δηλαδή της ανεργίας και η εγγύηση της κοινωνικής ασφάλειας, δηλαδή η αυτόματη ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών και των στόχων της κοινωνικών πολιτικής.

Στο όνομα αυτού του μηχανισμού απαιτείται ο περιορισμός στο ελάχιστο του «θετικού» εργατικού δικαίου, των συλλογικών συμβάσεων, των θεσμικών –νομικά κατοχυρωμένων– ρυθμίσεων. Ο μισθός, η κοινωνική ασφάλεια, οι συνθήκες εργασίας και άλλα συστατικά των εργασιακών σχέσεων και συμβάσεων παραπέμπονται προς λύση στους μηχανισμούς της αγοράς, στις «αυθόρμητες» σχέσεις και συσχετισμούς που διαμορφώνονται σ' αυτήν και σε όσο το δυνατό πιο ατομικό επίπεδο⁵⁹ –μ' άλλα λόγια απορρυθμίζονται.

Β6. Η υπό τον Γάλλο Delor ευρωπαϊκή επιτροπή⁶⁰ θεωρεί ότι δεν επαρκεί η πολιτική της απορρύθμισης και ότι χρειάζεται τα οικονομικά αποτελέσματα μιας πολιτικής της προσφοράς να συνοδεύονται από μέτρα κοινωνικής πολιτικής, ή αλλιώς δικαιότερης κατανομής των κερδών που επιφέρει η αγορά και η οικονομία κλίμακος. Θεωρεί επιπλέον ότι είναι αναγκαίο, τόσο για κοι-

νωνικούς λόγους όσο και για ιδεολογικούς, να διαμορφωθεί ένα «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» επαναρρύθμισης σαν το ιστορικό προϊόν του εθνικού κράτους πρόνοιας στον ευρωπαϊκό χώρο⁶¹ που θα παίρνει υπόψη του τις εσωτερικές αντιφάσεις της κοινότητας και τους κινδύνους σύγκρουσης που αυτές εμπεριέχουν.

Οι δύο βασικές θέσεις που υπάρχουν –πέραν του εργατικού κινήματος που βρίσκεται σε κρίση– αυτοματισμός της αγοράς ή όχι, απορρύθμιση ή επαναρρύθμιση– εκφράζονται και σε δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες του μέλλοντος και της προοπτικής των διαφορετικών εθνικών επιπέδων κοινωνικής πρόνοιας στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Η μια επιδιώκει τη σύγκλιση ή, όπως συνηθίζεται να λέγεται, την εναρμόνιση των επιπέδων και η άλλη ανησυχεί για τυχόν παρουσία του κοινωνικού Dumping.

Β7. Το κοινωνικό Dumping καθορίζεται σύμφωνα με τις ηγεμονεύουσες δυνάμεις στις πλούσιες χώρες της ΕΟΚ σαν ο διπλός κίνδυνος που ελλοχεύει για τις ίδιες και συνίσταται είτε στο να αποκτήσουν οι φτωχές περιοχές της ΕΟΚ πλεονεκτήματα ανταγωνισμού σε βάρος τους, χάρη στα φθηνότερα εργατικά χέρια και υπηρεσίες που προσφέρουν το μικρότερο γενικότερα κόστος παραγωγής και να υπάρξουν περιοχιακές μετακινήσεις των επιχειρήσεων με ό,τι αρνητικό αυτό συνεπάγεται, είτε στο να συμπιεστούν οι δικές τους κοινωνικές συνθήκες⁶².

Είναι ολοφάνερο ότι ο πρώτος κίνδυνος δημιουργεί περισσότερες ανησυχίες στην εργοδοσία, ενώ ο δεύτερος στα συνδικάτα. Δεν αποτελούν κοινούς «κινδύνους» και για τις δύο πλευρές. Γι' αυτό αν και ο κοινωνικός χάρτης θα μπορούσε να συμβάλει στην υπέρβασή τους, τελικά δεν προωθείται, εξαιτίας της εχθρότητας της πρώτης πλευράς και της ανεπάρκειας της δεύτερης⁶³. Η αντιπαράθεση γίνεται ανάμεσα στην εργοδοσία και τα συνδικάτα, αν δηλαδή στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού μέσα στην ΕΟΚ και μέσω της ΕΟΚ διεθνώς, ανάμεσα στα κέντρα, θα προέχει η εξασφάλιση πλεονεκτημάτων του ανταγωνισμού ή η εξασφάλιση των συμφερόντων αναπαραγωγής των μισθωτών.

Η μέχρι τώρα πείρα έδειξε ότι η πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού δεν εκφράζεται με την υποβάθμιση των κοινωνικών συνθηκών αλλά με τη διαμόρφωση συνθηκών παραβίασής τους ή έστω απόκλισης απ' αυτές, δηλαδή της δημιουργίας τομέων της οικονομίας που χωρίς να κατατάσσονται στην «μαύρη αγορά εργασίας» και παραμένοντας στην επιφάνεια του οικονομικού κύκλου, έχουν ευέλικτες μορφές σχέσεων.

Ο πραγματικός κίνδυνος κοινωνικού Dumping δεν προέρχεται

από τις φτωχότερες περιοχές και χώρες της ΕΟΚ που δε διαθέτουν επαρκή τεχνολογία και οργάνωση, στις οποίες η παραγωγικότητα είναι σαφώς χαμηλότερη και δεν «ισοφαρίζεται» από τα «πλεονεκτήματα φτηνής εργασίας», αλλά από την παραοικονομία και τη μαύρη εργασία σε κάθε χώρα. Αυτός ο τομέας της οικονομίας συνδυάζει για ορισμένες κατηγορίες επενδυτών τα πλεονεκτήματα και των δύο κατηγοριών χωρών. Συχνά αναπτύσσεται και στις περιοχές υψηλής παραγωγικότητας, όπου όμως πληρώνει λιγότερες κοινωνικές δαπάνες απ' ό τι θα χρειαζόταν και στην πιο φτηνή περιοχή της ΕΟΚ.

Πρέπει επιπλέον να παρθεί υπ' όψη ότι σημαντικότερα από το κοινωνικό Dumping είναι τα πλεονεκτήματα που έχει το κεφάλαιο έτσι και αλλιώς σε χώρες υψηλού κόστους, αφού αυτό επικαλύπτεται από το επίπεδο παραγωγικότητας, την υψηλή εξειδίκευση των εργαζομένων, το συνήθως σχετικά χαμηλό ποσοστό απεργιών και κινητοποιήσεων, την υψηλή συναλλαγματική αξία του επενδυόμενου κεφαλαίου, την υψηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα, και το σπουδαιότερο, το χαμηλό κόστος μισθών ανά παραγόμενη μονάδα⁶⁴.

Συνολικά, με την επίκληση του κίνδυνου Dumping, προωθείται αυτό που ονομάζουμε νέες εργασιακές σχέσεις, αναπτύσσονται οι άτυπες μορφές απασχόλησης, συσσωρεύονται «κοινωνικά προβλήματα», ασκούνται αυξανόμενες πιέσεις στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Η ίδια η επιτροπή της ΕΟΚ προωθεί μέσα από τα λεγόμενα κοινωνικά προγράμματα, περισσότερο την οικονομική σύγκλιση παρά την κοινωνική. Στο καθαυτό κοινωνικό επίπεδο φαίνεται να επιλέγει το δρόμο της ετεροχρονισμένης διαμόρφωσης ενός ελάχιστου υποχρεωτικού επιπέδου κοινωνικών παροχών⁶⁵.

B8. Τέλος αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι υπάρχουν μελετητές που αντιμετωπίζουν τη μη διαμόρφωση ενός κοινωνικού χώρου στην ΕΟΚ σαν ένα προτέρημά της και όχι σαν μια αδυναμία που μάλιστα περικλείει ορισμένους κινδύνους για το ίδιο της το μέλλον. Ο γνωστός δικαστής Heinrich Reiter, συγχέοντας φαίνεται τον πολιτισμό με τις κοινωνικές εγγυήσεις και δικαιώματα, διατυπώνει κατηγορηματικά τη θέση ότι η δύναμη της Ευρώπης βρίσκεται στην κοινωνική της πολυμορφία, ότι αποτέλεσε σοφή πράξη η παραίτηση της ΕΟΚ από τη διαμόρφωση ενός αυτοτελούς κοινοτικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Οι ίδιες οι διαφορές στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, πάντα κατά τον ίδιο συγγραφέα, δεν κάνουν την σύγκλιση σ' αυτόν τον τομέα «σκόπιμη, ούτε δυνατή»⁶⁶.

Γ. Ρύθμιση στις εργασιακές σχέσεις

Γ1. Η πολιτική της ΕΟΚ επικεντρώνεται κύρια στη ρυθμιστική και όχι στην αναπαραγωγική πλευρά της κοινωνικής λειτουργίας των θεσμών που διαμορφώνουν μια δημόσια εξουσία ή έστω ένα υπερεθνικό κρατικό μόρφωμα. Δείξαμε ήδη ότι η συγκέντρωση της προσοχής της στη ρυθμιστική πλευρά της κοινωνικής λειτουργίας δε σημαίνει και ρυθμιστική αντίληψη γι' αυτήν. Αναπτύξαμε στα δυνατά πλαίσια του παρόντος κειμένου την τάση απορρύθμισης και την επιδίωξη επαναρρύθμισης. Η πρώτη αξιοποιεί το υπαρκτό γεγονός ότι ανάμεσα στις υπερεθνικές διασυνδέσεις των επιχειρήσεων και των δομών δύναμης και εξουσίας που προκύπτουν απ' αυτές από τη μια, και των μορφών συνεργασίας ανάμεσα στα συνδικατά και τις δυνάμεις της εργασίας και της κουλτούρας από την άλλη, υπάρχει τεράστια απόσταση που συνεχώς αυξάνει.

Όπως ήδη δείξαμε η ΕΟΚ χαρακτηρίζεται εκ γενετής από το κοινωνικό έλλειμμα. Από την έλλειψη μιας σαφούς νομικής βάσης και οικονομικής εξασφάλισης, που να στηρίζει θεσμικά μια κοινή κοινωνική πολιτική. Αφού όχι μόνο δεν υπάρχει, αλλά ούτε προβλέπεται η δημιουργία της⁶⁷ αφού έτσι κι αλλιώς στόχος της ΕΟΚ και της κυρίαρχης στα πλαίσιά της πολιτικής είναι η κατάργηση στην πράξη των εθνικών-κοινωνικών εμποδίων (ρυθμίσεων) και η απορρύθμιση, προς όφελος αυτών οι οποίοι θεωρούνται ως οι «νικητές» του '92, και όχι ασφαλώς η ρύθμιση στο επίπεδο της Ευρώπης.

Οι κυρίαρχοι κυβερνητικοί και επιχειρηματικοί κύκλοι στο επίπεδο της ΕΟΚ αρνούνται να σκεφτούν για το πως θα αναδιαρθρωθούν εκ νέου, σε επίπεδο ΕΟΚ, οι ήδη υπάρχοντες εθνικοί θεσμοί και νομικές δομές ώστε να εξασφαλιστεί τόσο μια διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών και της ευημερίας όσο και τα δίκτυα της συλλογικής ασφάλειας και συμμετοχής-ελέγχου, της σύγκλισης σαν κατεύθυνσης σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση της περιοχιακής αυτονομίας⁶⁸. Ιδιαίτερα επιδιώκουν να μην εφαρμοστούν όλα αυτά στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων.

Οι εργασιακές σχέσεις που ρυθμιζόνταν με βάση σειρά πράξεων του εθνικού κράτους ήταν αποτέλεσμα σημαντικών κοινωνικών αγώνων. Μέσα απ' αυτές διαμορφώνονταν μέχρι σήμερα α) οι συλλογικές συμβάσεις, κατοχυρώνονταν, β) οι θεσμοί εκπροσώπησης μέσα στις επιχειρήσεις και τα όποια ενδοεργοστασιακά δικαιώματα καθώς και γ) σειρά άτυπων σχέσεων των διευθυνόμε-

νων προς την ιδιοκτησία και τη διεύθυνση της επιχείρησης.

Γ2. Στις εργασιακές σχέσεις καταγράφονται από χώρα σε χώρα της ΕΟΚ σοβαρές διαφορές ανάλογα με την «πυκνότητα» της ρύθμισης, το βαθμό νομικής θέσμισης και κρατικής επικύρωσης από τη μια και το βαθμό και τη δομή οργάνωσης των αντιπροσωπευτικών ενώσεων, ιδιαίτερα των συνδικάτων, από την άλλη, καθώς επίσης από το βάθος και την έκταση της πολιτικοποίησης των εργασιακών σχέσεων, συνολικότερα της σχέσης κεφάλαιο-μισθωτή εργασία.

Όλα τα πιο πάνω αν τα ορίσουμε σαν τις νομικές, θεσμικές, και πολιτικές μορφές ρύθμισης, αποτελούν μαζί με τα εθνικά συστήματα εκπαίδευσης, περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης (ανάλογα βέβαια με το ειδικό-υλικό τους βάρος και τη μορφή οργάνωσης), τα εθνικά συστήματα-πλαίσια δράσης των δραστηριοποιούμενων υποκειμένων. Ενώ ταυτόχρονα καθορίζουν τα όρια καθώς και τα εμπόδια στην εναρμόνιση και σύγκλιση των εθνικών κοινωνικών λειτουργιών όσον αφορά την ένταξη ή το μετασχηματισμό τους σε υπερεθνικές.

Επίσης σ' αυτά τα συστήματα μπορούμε να διακρίνουμε κοινά προβλήματα και τάσεις, όπως είναι: η υψηλή ανεργία. Η πίεση των ωρολόγιων προγραμμάτων εργασίας. Οι απαιτήσεις των νέων τεχνολογιών για αναδιαρθρώσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η εμφάνιση νέων συνήθως ψυχικών ασθενειών ή η συχνότερη παρουσία παλιότερων, εξαιτίας της εντατικοποίησης της εργασίας. Η παρουσία διαρθρωτικών αλλαγών στην ίδια τη μισθωτή εργασία και η τάση εξατομίκευσης του παραγωγού. Η υπέρβαση του φορντικού μοντέλου παραγωγής και η αύξηση της σημασίας του γυναικείου φύλου στην παραγωγή. Η ορθολογικοποίηση σειράς παραγωγικών διαδικασιών καθώς και η υποχώρηση του ρόλου των συνδικάτων. Η διεθνοποίηση της οικονομίας και ο περιορισμός των αποσυνδεδεμένων από τις διεθνείς εξελίξεις και τη διεθνή θέση κάθε χώρας ορίων των εθνικών δυνατοτήτων στο πεδίο των κοινωνικών κατακτήσεων.

Όλα αυτά σε μια περίοδο που η μισθωτή εργασία (για την οποία απαιτείται καταρχήν η κοινωνική λειτουργία) περιορίζεται σε οργανώσεις που κινούνται σε εθνικό επίπεδο και ο ρόλος τους συνεχώς μειώνεται, ενώ αντίθετα το κεφάλαιο αναπτύσσει όλο και περισσότερο τη διεθνή δομή οργάνωσής του και τις πολυεθνικές διασυνδέσεις του.

Γ3. Στη διεθνοποίηση της οικονομίας, όπως ήδη σημειώσαμε, όχι μόνο δεν αντιστοιχεί μια διεθνοποίηση των κοινωνικών λειτουργιών, αλλά ενώ η οικονομία αποκτά υπερεθνικούς θεσμούς

ρύθμισης και απορρύθμισης και η εργοδοσία διεθνή διάρθρωση, η μισθωτή εργασία παραμένει δομημένη συνδικαλιστικά-πολιτικά σε εθνικό επίπεδο. Ταυτόχρονα οι υπερεθνικοί θεσμοί τύπου ΕΟΚ δεν επιτελούν ειδικευμένες κοινωνικές λειτουργίες, με αποτέλεσμα οι εργασιακές σχέσεις να μην αποκτούν μια νομική, θεσμική, πολιτική οργάνωση στο επίπεδο της ΕΟΚ ανάλογη με εκείνη της οικονομίας. Τα ίδια δε τα συνδικάτα, δεν έχουν διατυπώσει ακόμα μια στρατηγική απάντηση στη διεθνοποίηση της στρατηγικής του εκσυγχρονισμού του συστήματος προς όφελος των κυρίαρχων σ' αυτό δυνάμεων⁶⁹.

Απαιτείται λοιπόν, όπου χρειάζεται, η προώθηση ενός συστήματος ευρωπαϊκών συλλογικών συμβάσεων⁷⁰ και εκπροσώπησης της μισθωτής εργασίας μέσω ειδικών επιτροπών, υπερβαίνοντας τη διαφορετικότητα των συνθηκών και σχέσεων εργασίας, των συστημάτων εργατικού δικαίου και συλλογικών συμβάσεων σε εθνικό επίπεδο. Η αναγωγή του προβλήματος «κοινοτικο-κοινωνικός χώρος» σε βασικό πολιτικό πεδίο αντιπαράθεσης, η εντατικοποίηση της συνεργασίας των εθνικών συνδικάτων και κοινωνικών κινημάτων στο επίπεδο της ΕΟΚ, η υπέρβαση της τάσης για διαχωρισμούς αντί για γενίκευση στην εκπροσώπηση των συμφερόντων, όπως και η αντιστροφή της ιεράρχησης ανάμεσα στο θέμα «εξευρωπαϊσμός της οικονομίας» και της θεματολογίας της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι άμεσες ανάγκες και έχουν επείγοντα χαρακτήρα.

Γ4. Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο έχει αναχθεί σε σημαντικό ζήτημα το πρόβλημα της συμμετοχής ή μη των εργαζομένων σε επιχειρήσεις που υπερβαίνουν τον εθνικό ορίζοντα και διαθέτουν υπερεθνική δομή αλλά και διοίκηση.

Η ευρωπαϊκή εργοδοσία προτιμά να δημιουργηθεί μια Εταιρεία Ευρωπαϊκού δικαίου⁷¹ που θα νομιμοποιεί και τις μετακινήσεις της έδρας της σε χώρες με χαμηλότερες «δημοκρατικές-κοινωνικές» δεσμεύσεις⁷², που θα υπάγεται ακόμα και φορολογικά στο δίκαιο της χώρας όπου θα μετακινεί, για λόγους φορολογικής-κοινωνικής σκοπιμότητας, την έδρα της⁷³.

Ο Klaus von Beyme έχει καταγράψει την παρουσία στις χώρες μέλη της ΕΟΚ τεσσάρων διαφορετικών μορφών ή αλλιώς μοντέλων θεσμών συμμετοχής: α) στη βάση συγκεκριμένης νομοθεσίας, β) συλλογικών συμβάσεων, γ) εργοστασιακών συμφωνιών, δ) ταυτόχρονης παρουσίας μορφών από τις τρεις προηγούμενες κατηγορίες μαζί με αυθόρμητα δημιουργηθέντα συμβούλια⁷⁴.

Όπως σωστά σημειώνει ο Γερμανός καθηγητής Frank Deppe η

θέση των διαφορετικών οργάνων και θεσμών στις επιχειρήσεις που έχουν αρμοδιότητες στο κοινωνικό πεδίο και ο τρόπος λειτουργίας τους εξαρτώνται μέχρι τώρα από το εθνικό σύστημα εργατικού δικαίου, ιδιαίτερα από τη σκοπιά της σχέσης νόμου-συλλογικής σύμβασης, από τις δομές της συνδικαλιστικής οργάνωσης, την παραταξιοποίηση ή μη, το βαθμό παρουσίας-δύναμής τους στις επιχειρήσεις καθώς και τον τρόπο ιδεολογικού-κοινωνικού αυτοκαθορισμού των συνδικάτων, αν δηλαδή είναι οπαδοί ή όχι της ταξικής συνεργασίας⁷⁵, το βαθμό υπέρβασης της κλαδικής και εθνικής τους «δέσμευσης».

Αν δηλαδή είναι σε θέση να αυτοπροσδιοριστούν σαν τμήμα του ευρωπαϊκού υποκειμένου ώστε να εκπροσωπούν τα ενδιαφέροντα και συμφέροντα της μισθωτής εργασίας στο επίπεδο της ΕΟΚ⁷⁶, να παρεμποδίσουν κάθε κοινωνικό Dumping. Να κατανοήσουν ότι τα κοινωνικά προβλήματα δε θα βρουν τη λύση τους χάρη στην μια ή άλλη ακόμα και θετική «Χάρτα» αλλά πριν απ' όλα μέσα από την ίδια τους τη δράση⁷⁷, και την υπέρβαση της όποιας στενής αντίληψης που αντιμετωπίζει τα συνδικάτα ως αποκλειστικά εθνικούς θεσμούς. Ξανααποκτώντας την αίσθηση των δυνατοτήτων τους μέσα από τη συνεργασία των εθνικών γενικών ομοσπονδιών καθώς και των κλάδων⁷⁸.

Η ανάπτυξη εργατικών θεσμών που να αντιπαλεύουν τις αυθαιρεσίες των υπερεθνικών επιχειρήσεων και θεσμών προϋποθέτει ότι το όλο ζήτημα του κοινωνικού χώρου θα μπει σε μια άλλη βάση. Δε θα θεωρείται ως στοιχείο της πολιτικής ανταγωνισμού, υποταγμένο στις σκοπιμότητές της, αλλά θα αναγνωρισθεί η δικαιωματική αυτοτέλειά του. Η θέση αυτή αφορά τόσο τα κοινωνικοπολιτικά δικαιώματα της μισθωτής εργασίας, όσο και την εργασιακή ασφάλεια και υγιεινή στους τόπους δουλειάς⁷⁹. Βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση με τις απόψεις της ευρωπαϊκής εργοδοσίας που θεωρεί κάτι τέτοιο σαν στοιχείο «που περιορίζει την ευκαμψία» των επιχειρήσεων στο διεθνή ανταγωνισμό⁸⁰.

Απαιτείται ιδιαίτερα η εξασφάλιση οδών ενημέρωσης και ελέγχου της εργατικής αντιπροσώπευσης των επιχειρήσεων που επεκτείνονται πέρα από τα σύνορα μιας χώρας. Απόκρουση της άποψης που θέλει να αποκλείσει τη δυνατότητα οι εργαζόμενοι μιας πολυεθνικής να δικαιούνται να οργανωθούν στο επίπεδο του συνόλου μιας τέτοιας εταιρείας με το «φοβερό» αντεπιχείρημα, ότι δεν μπορούν να διαμορφώνονται διεθνείς εργατικές δομές και θεσμοί μόνο και μόνο επειδή «κατά τρόπο τυχαίο διαθέτει μια επιχείρηση θυγατρική ή εργοστάσιο στο εξωτερικό»⁸¹. Η διαμόρφωση πολυεθνικών δομών του κεφαλαίου, προϊόν κίνη-

σης των αντικειμενικών τάσεων της συσσώρευσης και της διαδικασίας υπερσυσσώρευσης, καθώς και μακρόχρονων υποκειμενικών επιλογών της διεύθυνσής του, ανάγεται, προκειμένου να μην αποδοθούν στοιχειώδη δικαιώματα στους εργαζόμενους σ' αυτό, σε τυχαίο και συμπτωματικό φαινόμενο! Τα σχόλια περιτεύουν.

Η επιτροπή της ΕΟΚ είχε καταρτίσει πριν δέκα χρόνια ένα πρώτο σχέδιο οδηγίας για την «ενημέρωση και την ακρόαση των εργαζομένων σε επιχειρήσεις με υπερεθνική δομή»⁸², που ουσιαστικά απορρίφθηκε στο Συμβούλιο των Υπουργών. Πρόσφατα, η Επιτροπή έδωσε στη δημοσιότητα ένα δεύτερο σχέδιο⁸³ στο οποίο προβλέπεται η δυνατότητα ενημέρωσης του συμβουλίου σε θέματα οικονομικής κατάστασης και προοπτικής της υπερεθνικής επιχείρησης, ιδιαίτερα σε θέματα απασχόλησης και επενδύσεων. Ενημέρωση που θα οδηγήσει, όπως υποστήριξε ο J. Delors, σε αύξηση της παραγωγικότητας⁸⁴.

Παρόλο που ουσιαστικά οι δικαιοδοσίες του προτεινόμενου συμβουλίου βρίσκονται σαφώς πίσω από αυτές που έχουν τα υπάρχοντα σε εθνικό επίπεδο όργανα συμμετοχής και ελέγχου της εφαρμογής του εργατικού δικαίου και των συλλογικών συμβάσεων και τα οποία σε ορισμένες χώρες της ΕΟΚ διαθέτουν επιπλέον δικαιώματα συμμετοχής και επίδρασης σε οικονομικές, κοινωνικές υποθέσεις καθώς και σ' αυτές που αφορούν το προσωπικό⁸⁵, η ευρωπαϊκή εργοδοσία αρνείται τη θεσμοθέτησή του με το επιχείρημα ότι τους εργαζόμενους τους ενδιαφέρει μόνο η οικονομική δραστηριότητα και προοπτική της εταιρείας στη χώρα εργασίας τους, και ότι γι' αυτό το σκοπό η διεκδικούμενη συνολικότερη πληροφόρησή τους είναι «άχρηστη»⁸⁶.

Η τακτική της εργοδοσίας είναι να εμποδίσει την κατοχύρωση εθνικών κατακτήσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο από τη μια, και από την άλλη να αμφισβητήσει ευθέως τις εθνικές κατακτήσεις μέσω της δημιουργίας ευρωπαϊκών εταιρειών και τη μετατόπιση της έδρας της εργαζομένων. Στόχος σ' αυτήν την περίπτωση είναι να εφαρμόζεται και στη χώρα ίδρυσης της εταιρείας το υποβαθμισμένο δίκαιο που υπάρχει και εφαρμόζεται στη χώρα στην οποία θα έχει μετατοπισθεί τυπικά η έδρα μιας τέτοιας υπερεθνικής εταιρείας⁸⁷.

Ουσιαστικά η ευρωπαϊκή εργοδοσία θέλει να αποκλείσει τους εργαζόμενους από τη διαμόρφωση έστω και μιας γενικής εικόνας της συνολικής κατάστασης της επιχείρησης. Κάτι τέτοιο όμως σημαίνει έλλειψη επαρκών πληροφοριών και μέσων προετοιμασίας των εργαζομένων για την αντιμετώπιση γενικότερων στρα-

τηγικών επιλογών της εταιρίας, καθώς και εκείνων των ειδικών επιλογών της που γίνονται εν κρυπτώ σε βάρος συγκεκριμένων περιοχών. Ταυτόχρονα δυναμώνει την τάση δημιουργίας συνθηκών αντιπαράθεσης ανάμεσα στους εργαζόμενους της ίδιας επιχείρησης, που όμως δουλεύουν σε διαφορετικούς εθνικούς χώρους⁸⁸. Δίπλα λοιπόν, στη δημοκρατία που σταματά έξω από την πόρτα του εργοστασίου προστίθεται και η διαδικασία σταματήματος της έξω από τα εθνικά σύνορα.

Στην περίπτωση δημιουργίας «ευρωπαϊκού εργοστασιακού συμβουλίου» θα υπάρχουν βέβαια ειδικά προβλήματα που δεν μπορούν να λυθούν με αντιγραφές από τα εθνικά πεδία, όπως είναι η εξασφάλιση των εξόδων λειτουργίας και η υλικοτεχνική τους βάση, η δομή και προέλευση των μελών του, ο τρόπος λειτουργίας και οι αρμοδιότητες, οι διαδικασίες ενημέρωσης και απόφασης, ο χώρος, η συχνότητα και η διάρκεια των συνεδριάσεων του⁸⁹.

Γ5. Γενικότερα η ΕΟΚ πρέπει να υποχρεωθεί να αναγνωρίσει την πολυμορφία των εθνικών κοινωνικών κατακτήσεων, όχι σαν άλλοθι μη επικύρωσής τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά σαν τον ήδη υπάρχοντα πλούτο και κληρονομιά που θα αξιοποιηθεί παραγωγικά και δε θα παραγνωρισθεί. Δηλαδή να αναγνωριστούν δικαιώματα όπως της πληροφόρησης, της απεργίας, της συμμετοχής, της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι, της προστασίας της εργασίας της μητέρας⁹⁰ καθώς και να προστατευτούν οι εργαζόμενοι από απολύσεις που προκύπτουν από την οικονομία κλίμακος. Γενικότερα να υπάρξουν εγγυήσεις για την εφαρμογή βασικών δικαιωμάτων και νομική εξασφάλιση, που θα αποκλείει την παραβίασή τους από οποιαδήποτε χώρα-μέλος της ΕΟΚ, αφήνοντας ανοικτό το δικαίωμα της διεύρυνσης στα πλαίσια του εθνικού κράτους. Έτσι ώστε τα βασικά δικαιώματα να μην εξαρτώνται άμεσα από την εθνική οικονομική δομή και συγκυρία⁹¹ ή να αποκλίνουν από τις δεσμεύσεις της διεθνούς οργάνωσης εργασίας. Ακόμα είναι απαραίτητο να αποκτήσουν δεσμευτικό χαρακτήρα τα δικαιώματα που προβλέπονται στην κοινωνική «Χάρτα», όπως είχε αρχικά διαμορφωθεί από την επιτροπή και όχι από το συμβούλιο και να καταργηθεί στην προώθηση της «θετικής» κοινωνικής πολιτικής η αρχή της ομοφωνίας⁹².

Επιπλέον πρέπει να εφαρμοστούν οι μεταρρυθμίσεις σε σειρά τομέων που προβλέπονται ήδη από τη συνθήκη ίδρυσης της ΕΟΚ⁹³ και που μέχρι σήμερα χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για την ιδεολογική-πολιτιστική κάλυψη της ΕΟΚ. Μεταρρυθμίσεις

όπως η ίση αμοιβή, η πρόβλεψη δαπάνης από τη διοίκηση για την κάλυψη των δαπανών μετεκπαίδευσης και μετοίκησης των εργαζομένων.

Συνολικά δεν είναι δυνατό να αποδεχθεί κανείς να δημιουργείται η κοινοτική εσωτερική αγορά και να μην υπάρχει εγγύηση θεσμοθέτησης των πιο πάνω⁹⁴.

Ακόμα πρέπει να υποχρεωθούν τα όργανα της ΕΟΚ να αναγνωρίσουν τα γενικά δικαιώματα του ανθρώπου, στα οποία συμπεριλαμβάνονται άμεσα κοινωνικά, και τα βασικά δικαιώματα των εργαζομένων, πριν απ' όλα ο πρωταρχικός χαρακτήρας του δικαιώματος στην εργασία και στην πλήρη απασχόληση, η προστασία του καταναλωτή και η ισότητα των φύλων, η κοινωνική υγεία και η λαϊκή εκπαίδευση, η εγγύηση της κοινωνικής ασφάλισης και αξιοπρεπών συντάξεων. Κι' όλα αυτά πρέπει να ισχύσουν και για όποιους εργάζονται στους τομείς της «άτυπης οικονομίας».

Πρέπει ακόμα να εξασφαλιστεί η ελευθερία συνδικαλιστικής δράσης στα εργοστάσια και πολιτικής στους τομείς του δημοσίου. Να αποκλειστεί η μέθοδος ανάπτυξης του ευρωπαϊκού εταιρικού δικαίου χωρίς την ταυτόχρονη εξασφάλιση του εργασιακού δικαίου. Να εξασφαλιστούν κρατικά και θεσμικά ρυθμιστικά κοινωνικά μέτρα ενάντια στα αποτελέσματα της «τυφλής αγοράς», να δοθεί προτεραιότητα στην πολιτική σύγκλισης και στήριξης των μέτρων ικανοποίησης των αναγκών των πιο καθυστερημένων περιοχών με ειδικά κοινωνικά προγράμματα.

Δ. Συμπεράσματα

Δ1. Η ΕΟΚ χαρακτηρίζεται από ένα σοβαρό κοινωνικό έλλειμμα: Η προωθούμενη οικονομική ολοκλήρωση δε συμβαδίζει με μια αντίστοιχη στον τομέα των κοινωνικών παροχών, λειτουργιών και ρυθμίσεων.

Δ2. Οι κοινωνικές λειτουργίες των θεσμών της ΕΟΚ είναι υπανάπτυκτες μέχρι και ανύπαρκτες. Τα κοινωνικά δικαιώματα που έχουν κατακτηθεί σε εθνικό επίπεδο όχι μόνο δεν αναγνωρίζονται στο κοινοτικό αλλά αμφισβητούνται έντονα από την πλευρά της ευρωπαϊκής εργοδοσίας. Ιδιαίτερα στους τομείς αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης υπάρχει άρνηση «ολοκλήρωσής τους» και νομικής κοινοτικής κάλυψης. Αντίθετα προωθούνται πολιτικές κοινοτικής ρύθμισης της απορρύθμισης των κοινωνικών λειτουργιών που διαμορφώθηκαν σε εθνικό επίπεδο και είναι

γενικότερης σημασίας. Η ευρωπαϊκή εργοδοσία επιλέγει στο μεγαλύτερο μέρος της την τακτική της αξιοποίησης προς ίδιο όφελος του κοινωνικού ελλείμματος.

Δ3. Ορισμένοι από τους διευθυντικούς κύκλους των θεσμών της ΕΟΚ αντιλαμβάνονται την πολιτική σημασία του κοινωνικού ελλείμματος και καταγράφουν τους μακρόχρονους κινδύνους για την ίδια την ΕΟΚ και τη νομιμοποίησή της στη συνείδηση των ευρωπαίων πολιτών, εξαιτίας της μονόπλευρης, οικονομικοθεσμικής και όχι και κοινωνικής διαμόρφωσης του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου. Δεν επιδιώκουν παραχωρήσεις πέραν από τις ήδη κατακτημένες σε εθνικά επίπεδα, επιδιώκουν όμως να επαναφέρουν διαδικασίες συναίνεσης και θεσμούς τριμερούς που να εξασφαλίζουν τη μακρόχρονη κοινωνική ειρήνη στον ευρωπαϊκό οικονομικό χώρο, έστω και με τη δημιουργία ενός σταθερά ετεροχρονισμένου και υποβαθμισμένου κοινωνικού χώρου στα πλαίσια της ΕΟΚ.

Δ4. Η εργοδοσία επιδιώκει μια διπλή υποβάθμιση των κοινωνικών λειτουργιών. Περιορισμό σε εθνικό επίπεδο και εξάλειψή τους στη μετάβαση κρατικών-θεσμικών αρμοδιοτήτων από το εθνικό επίπεδο σ' αυτό της ενιαίας αγοράς. Μεγάλη μερίδα της υποστηρίζει ότι η ελεύθερη διακίνηση αγαθών, κεφαλαίων και προσώπων θα δώσει αυτόματες λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα. Η θέση αυτή δε στέκει λογικά, ούτε ιστορικά. Ουσιαστικά στηρίζει την πολιτική ανατροπής του σημερινού συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στους «κοινωνικούς εταίρους» σε ευρωπαϊκό επίπεδο και την προώθηση αυτής της διαδικασίας και σε εθνικό επίπεδο.

Δ5. Πέρα από τις γενικότερες απόψεις που υπάρχουν μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα και την πολιτική εκπροσώπηση της μισθωτής εργασίας όσον αφορά τη στάση απέναντι στην ΕΟΚ, είναι αναγκαίο και επείγον να διαμορφωθεί ένα ευρωπαϊκό υποκείμενο-εκπρόσωπος των απαιτήσεων και αιτημάτων της μισθωτής εργασίας, τέτοιων όπως τις διατυπώνουμε στο τμήμα (Γ5), έτσι ώστε να περιοριστούν οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής ολοκλήρωσης μέσω της λογικής της «ελεύθερης αγοράς», να προστατευθούν και να επεκταθούν εθνικές κοινωνικές κατακτήσεις, να γενικευθούν σε ευρωπαϊκό επίπεδο υπάρχοντα και σχετικά προωθημένα δικαιώματα που έχουν ήδη διαμορφωθεί σε εθνικό επίπεδο. Η απαίτηση αυτή αφορά πριν απ' όλα τις μεγάλες συνδικαλιστικές ομοσπονδίες και τις εθνικές συνδικαλιστικές ομοσπονδίες που δείχνουν μια όλο και μεγαλύτερη καθυστέρηση σ' αυτό το πεδίο.

Ε. Υποσημειώσεις

1. Για την έννοια των ευρωπαϊκών χώρων βλ. αναλυτικότερα Tudyka Kurt P., «Wirtschafts –und Sozialraum Europa– Begriff, Programm und Politik», στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), *Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92*, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, σελ. 25-34.

2. Το διπλό δημοκρατικό έλλειμμα προκύπτει από τη σαφή θεσμική καθυστέρηση της ΕΟΚ στο επίπεδο των εκλεγμένων αντιπροσωπευτικών οργάνων της σε σχέση ακόμα και με τις αντίστοιχες αρμοδιότητες που έχουν οι εθνικοί θεσμοί, αλλά και από το γεγονός ότι οι εθνικοί θεσμοί, όπως το κοινοβούλιο, δεν ελέγχουν τις εθνικές κυβερνήσεις και άλλες αντιπροσωπεύειες για τη στάση που κρατούν και την πολιτική που ακολουθούν έναντι της ΕΟΚ και τα όργανά της.

3. Το ταμείο αυτό συστήθηκε σύμφωνα με τη συνθήκη της ΕΟΚ (άρθρα 123-128 της συνθήκης της ΕΟΚ) και αποσκοπούσε κύρια στην καταπολέμηση της ανεργίας, στόχευε δηλαδή στη ρυθμιστική πλευρά της κοινωνικής λειτουργίας.

4. Κοινωνικό, Περιφερειακής ανάπτυξης, γεωργικού Προσανατολισμού και Εγγυήσεων.

5. Για τα θεσμικά ζητήματα κοινωνικής πολιτικής βλ. Α. Παπαληγούρας, *Η Ευρώπη των δέκα*, Αθήνα, 1979, σελ. 106, 121 και Armand Bizaquet, *Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά*, Αθήνα, 1991 (Παρίσι, 1990), σελ. 134-144.

6. Πέρα από τους υπάρχοντες θεσμούς έχει διατυπωθεί η πρόταση ίδρυσης ενός «Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για την κατάρτιση» (με χώρο δράσης την Ανατολική Ευρώπη) και ενός «Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου της Απασχόλησης».

7. Patrick Venturini, *Ein europäischer Sozialraum für 1992*, Kommission der EG-Dokument, Luxemburg, 1989, εδώ σελ. 75.

8. Βλ. Επιτροπή της ΕΟΚ, Κοινοτική χάρτα των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων (προσχέδιο) KOM (89) 248, 30.5.1989.

9. Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, γενική Γραμματεία, 9517/89 (Τύπος 189), 1357 συνεδρίαση του Συμβουλίου (Εργασία και κοινωνικά ζητήματα, Βρυξέλλες 30.10.1989, σελ. D 10 κ.έ.).

10. Επιτροπή των ΕΚ, ενημέρωση της επιτροπής για το πρόγραμμα της δράσης εφαρμογής των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων, KOM (89) 568, 29.11.1989.

11. Frank Deppe, «Zur Diskussion über die Entwicklung der Arbeitgeber – Arbeiternehmerbeziehungen in der EG unter dem Einfluß des «Binnenmarktes '92». *Vorläufige Informationen und Überlegungen*, Marburg, 1990, σελ. 21-28.

12. P. Venturini, Ein..., όπ.π., 1989, σελ. 27-28.

13. Για το πρόγραμμα κοινωνικής δράσης καθώς και τις μορφές και τους θεσμούς του κοινωνικού διαλόγου στο επίπεδο της ΕΟΚ βλ. «Soziales Europa», 1988, σελ. 50 κ.έλ., 108 κ.έ.

14. Συνθήκη της ΕΟΚ άρθρα 118, 123-128 και της ΕΚΑΧ 46, 56. Βλ. ακόμα Α. Παπαληγούρας, *Η Ευρώπη των δέκα*, Αθήνα, 1979, σελ. 104-108.

15. Walter Wellner, Gerhard Schmich, *Europa auf dem Wege zur Sozialunion*, Bonn, 1988, σελ. 64 κ.έ.

16. *Soziales Europa, 1988*. Die soziale Dimension des Binnenmarktes. Zwischenbericht der interdirektorialen Gruppe. Sondernummer. Kommission der EG, Luxemburg, 1988, σελ. 68. Οι αντίστοιχες οδηγίες και συλλογικές συμβάσεις καθιερώνονται σαν δυνατές και σε επίπεδο ΕΟΚ στο άρθρο 118α της Ενιαιίας Πράξης, ενώ στο άρθρο 118β προσδιορίζονται πλαίσια και στόχοι του κοινωνικού διαλόγου.

17. Marin-Bericht, «Die soziale Dimension des Binnenmarktes» –KOM (88) 1148 endg. Κοινοβούλιο της Γερμανίας, 11η εκλογική περίοδος, Drucksache 11/4645 (31.5.1989), σελ. 24.

18. *Soziales Europa...*, όπ.π., σελ. 74.

19. Günter Köpke, «Kein Binnenmarkt ohne soziale Dimension», στο: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 10/1989, σελ. 638-649, εδώ σελ. 645. Τελικά βέβαια ο «Κοινωνικός Χάρτης», όπως διαμορφώθηκε στη σύσκεψη κορυφής στο Στρασβούργο στις 8 και 9 Δεκεμβρίου, δεν απέκτησε δεσμευτικό χαρακτήρα παρόλο που βρισκόταν σαφώς πίσω από τα καταρχήν συμφωνημένα, τόσο σε σχέση με τη συμβιβαστική πρόταση που είχε διατυπωθεί στη συνεδρίαση του συμβουλίου για ζητήματα εργασίας και κοινωνικής πολιτικής στις 30.10.1989, όσο ακόμα περισσότερο αν συγκριθεί με το σχέδιο της επιτροπής στις 2.10.1989. Τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη τον παραπέμπουμε στο F. Deppe, *Zur Diskussion...*, όπ.π., σελ. 26-7, όπου καταγράφονται οι 12 σημαντικότερες συμφωνημένες θεματολογικές περιοχές που δε συμπεριλήφθηκαν στο τελικό κείμενο.

20. Στο ίδιο, σελ. 22.

21. Αυτό ισχύει ακόμα και όταν στα λόγια αρνείται την ανάμιξή τους σ' αυτό το επίπεδο θλ. αναλυτικότερα Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Προτάσεις-συμπεράσματα της Λουξεμβουργιανής προεδρίας, Ριζοσπάστης. 30.6.1991.

22. Η αντίληψη αυτή διαπερνά την πρώτη σημαντική έκθεση μιας επιτροπής παρατηρητών για τις βιομηχανικές σχέσεις (αυτό που εμείς στο κείμενο ονομάζουμε εργασιακές, καθότι οι νέες μορφές στις σχέσεις παραγωγής αφορούν πολύ περισσότερους μισθωτούς και πεδία εφαρμογής – όπως στις τράπεζες– απ' ότι υποδηλώνει ο όρος βιομηχανικές σχέσεις). Η έκθεση στην οποία αναφερόμαστε εδώ έγινε για την πέμπτη γενική διεύθυνση της Επιτροπής της ΕΟΚ και φέρει τον τίτλο, *Observation Post of Industrial Relations and Collective Bargaining in the Community (V/1298/87-EN)*, Βρυξέλλες, 1987.

23. Διακήρυξη των αρχηγών κρατών-μελών και κυβερνήσεων της ΕΟΚ στις 30.10.1989.

24. Wolfgang Däubler, *Sozialstaat EG? Die andere Dimension des Binnenmarktes. Eine Veröffentlichung der Bertelsmann Stiftung innerhalb der Reihe Strategien und Optionen für die Zukunft Europas*, Gütersloh, 1989, σελ. 73.

25. Thüsing Rolf, *Im Widerstreit der Sozialpartner*, in: *EGmagazin* Nr. 1/2 1991, S. 25.

26. *Soziales Europa...*, όπ.π., σελ. 37, έκθεση Marin..., όπ.π., σελ. 7.

27. Μεμο '89, σελ. 46 και 308.

28. Έκθεση του Paolo Ceccini, με τίτλο: *Europa '92. Der Vorteil des Bin-*

nenmarktes, Baden-Baden, 1988.

29. Για το θέμα των μεταναστών και την πολιτική της ΕΟΚ, βλ. αναλυτικότερα την μελέτη του Peter Imbusch, 1992. Die Folgen der Vollendung des EG-Binnenmarktes für europäische und außereuropäische Migranten, FEG-Arbeitspapier Nr. 3, Marburg, 1991. Ο Ρ.Ι. χωρίζει το πρόβλημα της μετανάστευσης σε δύο κατηγορίες: αυτήν ανάμεσα στο νότο-βορρά και τώρα από την ανατολική ευρώπη στη δυτική, και την κύρια ενδοεοκική που αφορά τη μετακίνηση υψηλά ειδικευμένου προσωπικού.

30. Για το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στην ΕΟΚ και την πρακτική των θεσμών απέναντι στο πρόβλημα της ισότητας βλ. αναλυτικότερα Schunter-Kleemann Susanne, Die Gleichstellungspolitik der EG –Formaler Anspruch und politische Praxen, in: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, S. 79-92.

31. Η Schunter-Kleemann Susanne δείχνει ότι η πολιτική της ΕΟΚ και σ' αυτόν τον τομέα στηρίζεται στο διπλό δόγμα: η αγορά διαμορφώνει τις συνθήκες μέσα από τις οποίες θα λυθούν τα προβλήματα της ισοτιμίας της γυναίκας, τα προβλήματα αυτά πρέπει να αντιμετωπίζονται εξατομικευμένα (στο ίδιο, σελ. 80-81 και 85-90).

32. Για τη στρατηγική των εργοδοτικών ενώσεων στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, βλ. αναλυτικότερα Rögge Karin, Unternehmenstrategien im Binnenmarkt '92, in: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, S. 45-50.

33. P. Venturini..., όπ.π., σελ. 69-70.

34. Ο Bizaquet αναφέρεται στην προσπάθεια της Οικονομικής και Κοινωνικής επιτροπής (ΟΚΕ) να μορφοποιούνται τα αποτελέσματα του «κοινωνικού διαλόγου» σε «κοινοτικό δίκαιο» (όπ.π., σελ. 139).

35. Από τα οποία έχουν αποκλειστεί όμως ύστερα από την πίεση συνδέσμων εθνικών βιομηχανιών, ιδιαίτερα του γερμανικού, οι εθνικές ομοσπονδίες κομμουνιστικής επιρροής.

36. Die Mitbestimmung, 11/1988, σελ. 38.

37. Soziales Europa 1988..., όπ.π., σελ. 70, F. Deppe, Zur Diskussion..., όπ.π., σελ. 32-33.

38. Soziales Europa 1988..., όπ.π., σελ. 73.

39. Ulrich Weinstock, Europe «aische Sozialunion – historische Erfahrung und Perspektiven», στο: Däubler Wolfgang, Sozialstaat EG?..., όπ.π. σελ. 25 κ.έ. και Heinrich Rentmeister, Die soziale Dimension des Binnenmarktes. Probleme und Defizite des europäischen Einigungsprozesses, στο: Europa-Archiv, 20/1989, σελ. 627 κ.έ.

40. Armand Bizaquet, Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π., σελ. 126.

41. Ρωμαίος Γ., Και μετά το 1992;..., Βήμα, 5.5.1991.

42. ΣΕΒ, Η ενωμένη ευρώπη σημαίνει λιγότερο κράτος, Δημοκρατικός Λόγος, 29... 1991.

43. Πάπας Ιωάννης Παύλος ο Β΄, Sozial-enzyklika, Centesimus annus, εκατοστή επέτειος από την πρώτη κοινωνική εγκύκλιο του Πάπα Λέοντα του 13ου στις 15 Μαΐου 1891, Ρώμη, 1991. Σύμφωνα μ' αυτήν την εγκύκλιο

χρειάζεται ειδικός σχεδιασμός και ανθρώπινη παρέμβαση ώστε η «οικονομία της αγοράς να αποτελέσει μια οικονομία που να είναι προσανατολισμένη στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου», «που θα πρέπει να ελέγχεται με μετρημένο τρόπο από τις κοινωνικές δυνάμεις και το κράτος».

Ο Hans-Jakob Stehle διατύπωσε μάλιστα τη γνώμη ότι ο Πάπας επανέλαβε σ' αυτή την εγκύκλιο μια θέση που είχε πρωτοδιατυπώσει σε μια Εγκύκλιο το 1987, σύμφωνα με την οποία η εργασία προηγείται του κεφαλαίου, βλ. Stehle Hansjakob, Götzen des Marktes. Der Papst Kritisiert den Kapitalismus, in: Die Zeit Nr. 20, 10.5.1991.

44. Η πιο τρανή απόδειξη και ομολογία προέκυψε μετά την ενοποίηση της Γερμανίας και την πλήρη αποτυχία του δογματικού μοντέλου οικονομικής σύγκλισης και κοινωνικής εναρμόνισης μέσω των μηχανισμών της αγοράς και της νομισματικής ενοποίησης. Όπως διαπιστώνουν γνωστοί εκπρόσωποι του δόγματος της αγοράς «μπροστά στην επικείμενη καταστροφή στην Ανατολική Γερμανία απαιτείται να παραμεριστούν οι όποιες ιδεολογικές αναστολές». Η αγορά και το ενιαίο μάρκο δεν μπορούν να εξασφαλίσουν μόνα τους τις αναγκαίες λύσεις, «απαιτείται παρέμβαση και βοήθεια από το κράτος». Βλ. Kurbjuweit Dirk, Abschied von der reinen Lehre. Der Markt allein kann nicht genügend Arbeitsplätze schaffen, in: Die Zeit Nr. 20, 10.5.91.

45. Peter Clever, Herausforderung für eine europäische Sozialpolitik, στο: Bundesarbeitsblatt, τ. 6/1989, εδώ σελ. 18. Άποψη που μπορεί να αποτελέσει τη βάση δικαιολόγησης μέχρι και δημιουργίας, στο όνομα οικονομικών σκοπιμοτήτων, «ζωνών περιορισμένης εργασιακής και κοινωνικής προστασίας», βλ. Deppe Hans Ulrich, Uwe Lenhardt, Gesundheitswesen zwischen supranationalen politikstrukturen und einzelstaatlicher Regelungskompetenz. Zu einigen gesundheitspolitischen Aspekten der Westeuropäischen Integration, FEG Arbeitspapier Nr. 2, Marburg, 1990.

46. Βλ. Dusan Sidjanski, «Προς την ομοσπονδιακή οργάνωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας I», στο: *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τ. 8-9, 1990, σελ. 33-36 και Κ. Στεφάνου, «Προς την ομοσπονδιακή οργάνωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας II», στο: *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τ. 8-9, 1990, σελ. 57-94, καθώς και Ν. Κοτζιά, Η διαλεκτική του κράτους..., όπ.π.

47. Για τη διαφορετικότητα των οικονομικών χώρων στην Ευρώπη βλ. Tudyka Kurt P., Wirtschafts –und Sozialraum Europa –Begriff, Programm und Politik..., όπ.π., ιδιαίτερα από σελ. 70 κ.έ.

48. Βλ. σειρά παρεμβάσεων ειδικής ημερίδας που αναδημοσιεύονται στον συλλογικό τόμο που εξέδωσε ο Ernst Breit, *Europäischer Binnenmarkt, Wirtschafts –oder Sozialraum?* Bonn, 1988.

49. Βλ. Tudyka Kurt P., *Wirtschafts –une Sozialraum Europa– Begriff, Programm und Politik...*, όπ.π., σελ. 71-2.

50. Δεν είναι τυχαίο ότι οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην ΕΟΚ και στους ΕΠΤΑ οδηγούνται στη δημιουργία ενός «Ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου». Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων δεν γίνεται καθόλου λόγος για τον κοινωνικό χώρο. Στην ίδια κατεύθυνση είναι πολύ ενδεικτική η επιδίωξη των κυβερνήσεων των ανατολικών χωρών να συνδέσουν τις αγορές

τους με την ΕΟΚ χωρίς να κάνουν καθόλου λόγο για τον κοινωνικό χώρο. Στην ίδια κατεύθυνση είναι πολύ ενδεικτική η επιδίωξη των κυβερνήσεων των ανατολικών χωρών να συνδέσουν τις αγορές τους με την ΕΟΚ χωρίς να κάνουν καθόλου λόγο για την ανάγκη να συνοδεύονται αυτές οι διασυνδέσεις και με στοιχεία κοινωνικής λειτουργίας και πολιτικής.

51. Ουσιαστικά μ' αυτόν τον τρόπο στο ευρωπαϊκό επίπεδο ανταγωνίζονται οι επιμέρους επιχειρήσεις σε συνδυασμό με τα εθνικά «συστήματα παραγωγικότητας» και «κοινωνικών παροχών και κόστους». Αναλυτικότερα βλ. Tudyka Kurt P., *Wirtschafts –und Sozialraum Europa...*, όπ.π., σελ. 71.

52. Orpermann Thomas, *Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο και οι επιπτώσεις της ελληνικής ένταξης στο θεσμικό σύστημα της ΕΚ*, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 28-9.

53. Παπαληγούρας Αναστάσης: *Η Ευρώπη των δέκα*, Αθήνα, 1979, σελ. 154-5. Μάλιστα ο Α. Παπαληγούρας αισιόδοξα προανήγγελε στα τέλη της δεκαετίας του '70 ότι με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ «το κοινοτικό κοινωνικό πρόγραμμα θα έρθει σε αρωγή της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής», στο ίδιο, σελ. 154.

54. Καζάκος Πάνος, *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση. Δοκίμια ευρωπαϊκής και οικονομικής πολιτικής*, Αθήνα, 1991, σελ. 223, βλ. ακόμα και τα «σκληρά» συμπεράσματα που διατυπώνει ο συγγραφέας στο τέλος του βιβλίου του (σελ. 226).

55. Εκτίμηση που κάνει και ο Γ. Ρωμαίος, αντιπρόεδρος του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου, στο άρθρο του που ήδη παραπέμψαμε.

56. Γραβάρης Διονύσης, «Κρίση θεωρίας και κρίση του κοινωνικού κράτους: τάσεις και προβλήματα σε σύγχρονες θεωρίες περί κοινωνικού κράτους», στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης, θεωρία και ελληνική εμπειρία*, σελ. 24-32, ιδιαίτερα τις σελ. 25-27.

57. Αναλυτικά για τις αιτίες που την προκαλούν βλ. Νίκος Κοτζιάς, *Η διαλεκτική του κράτους*, τ. Β', Αθήνα, 1992 (υπό έκδοση).

58. Dieter Kirchner, *Die Bedeutung der Sozialpartner für die Weiterentwicklung der europäischen Integration. Europäischer Tarifpolitik – ja oder nein*, στο: R. Biskup (Hrsg. *Europa – Einheit in der Vielfalt*, Bern/Stuttgart, 1988, σελ. 169. Ο Kirchner εκτιμά, ότι αν επιτευχθεί ο βασικός στόχος της ενιαίας αγοράς τότε θα «επιτευχθεί βαθμιαία και από μόνη της η κοινωνικοπολιτική εναρμόνιση» [σύγκλιση-Ν.Κ.], (σελ. 169), κάθε άλλη «αντίληψη είναι μια αυταπάτη που οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην κατάρρευση της ευρωπαϊκής οικονομίας» (σελ. 161).

59. *Soziales Europa...*, όπ.π., σελ. 63.

60. Βλ. τις εκθέσεις Venturini και Marin στις οποίες ήδη έχουμε παραπέμψει.

61. Έκθεση Venturini..., όπ.π., σελ. 71.

62. Βλ. Bizaguet Armand, 1993. Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π., σελ. 133, ενδιαφέρον έχει εδώ η ειδική στάση της Ολλανδίας, αναλυτικότερα βλ. το σχόλιο της Liberation, με τίτλο: Τι φοβούνται τώρα οι Ολλανδοί, Καθημερινή, 25.4.91.

63. Βλ. Bizaguet Armand, 1993. Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π. σελ.

133. Βέβαια υπάρχουν και άλλοι που εκφράζουν φόβους για τις επιπτώσεις της ολοκλήρωσης σε ειδικές περιοχές του κοινωνικού τομέα. Χαρακτηριστικοί είναι οι φόβοι που διατυπώνουν οι διευθύνσεις των ασφαλιστικών ταμείων ότι είναι δυνατό μετά το 1992 να εμφανισθούν φαινόμενα «κοινωνικού και ιατρικού τουρισμού», βλ. αναλυτικότερα Deppe Hans Ulrich, Uwe Lenhardt, Gesundheitswesen zwischen supranationalen Politik-strukturen und einzelstaatlicher Regelungskompetenz..., όπ.π., σελ. 34, υποσ. 21.

64. Βλ. F. Deppe, Zur Diskussion..., όπ.π., σελ. 17, 18-20. Παλιότερα δε γινόταν επίκληση στους κινδύνους για κοινωνικό Dumping, αλλά η έλλειψη κοινωνικής σύγκλισης στηριζόταν με το επιχειρήμα ότι δήθεν η ΕΟΚ δεν ήθελε να «εξαλείψει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κρατών που την απαρτίζουν», (βλ. Groeben Hans von der: Die wahren Aufgaben der Zukunft, in: Bildungswerk Europäische Politik: Sechs Autoren: Trugbild Nationalstaat, Köln 1967/68, σελ. 11 κ.έ.). Ενώ σήμερα η έλλειψη κοινωνικής σύγκλισης θεωρείται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ως αποτέλεσμα της αρχής της μη ανάμιξης «στους κανόνες που ισχύουν σε κάθε κράτος-μέλος όσον αφορά τις αρχές του δικαιώματος του συνδικαλιζέσθαι, του απεργείν και στο επίπεδο αποδοχών», μ' άλλα λόγια η μη σύγκλιση στο κοινωνικό επίπεδο και η μη κατοχύρωση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων στο επίπεδο της ΕΟΚ εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα των ηθικών επιλογών της πολιτικής της μη ανάμιξης! Βλ. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Προτάσεις-συμπεράσματα της Λουξεμβουργιανής προεδρίας, Ριζοσπάστης, 30.6.1991.

65. Βλ. Reich Jens, Rückkehr nach Europa. Zur neuen Lage der deutschen Nation. München, 1991.

66. Reiter Heinrich, Europas Stärke liegt in seiner Vielfalt, in: EGmagazin Nr. 1/2, 1991, S. 20-21. Μάλιστα ο H. Reiter επικαλείται το παράδειγμα των ΗΠΑ όπου κατά τη γνώμη του δεν υπάρχει ένας ενιαίος κοινωνικός χώρος, αποδέχεται την ύπαρξη κάποιων ελάχιστων κοινών παροχών στα πλαίσια της ΕΟΚ και απαιτεί την εξασφάλιση δυνατότητας μετακίνησης των προσώπων χωρίς αρνητικές συνέπειες στις κοινωνικές παροχές τους. Τέλος καταγγέλλει σειρά αποφάσεων ευρωπαϊκών δικαστηρίων (όπως στην περίπτωση του επιδόματος για τα παιδιά) που κινούνται σ' αντίθετη κατεύθυνση από την βασική του θέση (σελ. 20-21).

67. Deppe Frank, Zur Entwicklung der Arbeitsbeziehungen im EG-Prozess, στο Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, S. 9-24, εδώ σελ. 9.

68. Στο ίδιο, σελ. 12-13.

69. Weiner Klaus Peter, Die Entwicklung der Arbeitsbeziehungen in ausgewählten EG-Staaten im Vorfeld des Binnenmarktes '92, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π. σελ. 25-34.

70. Που να είναι δεσμευτικού χαρακτήρα και όχι απλά γνωμοδοτικού όπως προτείνουν ορισμένοι βλ. Bizaguet Armand: 1993. Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π., σελ. 137.

71. Για την καινούρια πρόταση της Επιτροπής πάνω σ' αυτό το αντικείμενο βλ. Bobke Manfred, Soziale Grundrechte in der EG, στο: Frank Deppe,

Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen, όπ.π., σελ. 51-62.

72. Karin Rögge: Unternehmerstrategien..., όπ.π.

73. Και όχι όπως πιστεύει ο Α. Παπαληγούρας της χώρας «προέλευσης», (Η Ευρώπη των δέκα..., όπ.π., σελ. 107), που πριν δέκα χρόνια έλπιζε ότι στην ΕΟΚ θα γενικευόταν και θα εφαρμοζόταν το σύστημα συμμετοχής που είχε καθιερωθεί στην τότε δυτική Γερμανία.

74. Beyme Klaus v., Gewerkschaften und Arbeitsbeziehungen in kapitalistischer Ländern, München, 1977, σελ. 288-9, βλ. ακόμα ΕGB, Mobilisierungskampagne. Europas Zukunft, Eine starke Interessensvertretung in Europas Unternehmen. Europäischer Vergleich der Arbeitnehmervvertretungen in den Unternehmen, Brüssel 1989, πρόκειται για τα κείμενα μιας διεθνούς σύσκεψης των ευρωπαϊκών συνδικάτων τον Οκτώβρη του 1989 στην Οστάνδη.

75. F. Deppe, Zur Entwicklung..., όπ.π., σελ. 17.

76. F. Deppe, Zur Diskussion..., όπ.π., σελ. 45, 52-3, 54.

77. (Το πώς και γιατί βλ. αναλυτικά Klaus Bush, Binnenmarkt 1992 – Herausforderung für die Gewerkschaften, στο: Manfred H. Bobke, Soziale Grundrechte in der EG, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π., σελ. 35-43, ιδιαίτερα από σελ. 39 κ.έ. Βλ. και βιβλιογραφία σελ. 42-43.

78. O. Jacobi, Pionierrolle der Deutschen Gewerkschaften? Zur Gewerkschaftspolitik im Binnenmarkt '92, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π., σελ. 93-100 και Everett M. Kassalow, The Social Charter and the European Community, Paper for IRFA Annual Meeting 1990, Washington.

79. Clever Peter, Sozialcharta: Zwischenbilanz aus deutscher Sicht, in: EGmagazin Nr. 1/2, 1991, S. 22-23, 26.

80. Τοποθέτηση του Rolf Thüsing στο EGmagazin Nr. 1/2, 1991, σελ. 25.

81. Στο ίδιο.

82. Οδηγία που ονομάστηκε σχέδιο Vreedeling.

83. Πρόταση για μια οδηγία της Επιτροπής γύρω από την ίδρυση ευρωπαϊκών εργασιακών συμβουλίων για την ενημέρωση και συμβολή των μισθωτών εργαζομένων, στο: Επίσημο φύλλο της ΕΚ αρ. C 39 από τις 15.2.1991. Η οδηγία προτείνεται να ισχύει για εταιρίες που έχουν πάνω από 1.000 εργαζόμενους και σε δύο τουλάχιστον χώρες της ΕΟΚ άνω των 100 μισθωτών στην κάθε μια.

84. J. Delor, Vorstellung des Arbeitsprogramms, FAZ, 1.2.1991.

85. Niedenhoff Horst-Udo, Der Europäische Betriebsart, in: EGmagazin Nr. 3, 1991, S. 30-31, 50.

86. J. Delor: Vorstellung des Arbeitsprogramms, FAZ 1.2.1991.

87. Εξάλλου την ίδια λογική εξυπηρετεί η γενικότερη κατεύθυνση της ΕΟΚ, να επιτρέπονται μεν στον τομέα της εθνικής κοινωνικής ζωής αυστηρά μέτρα λ.χ. προστασίας των εργαζομένων, αρκεί όμως να μην «βάζουν φραγμούς στην εσωτερική αγορά», άρθρο 118α, παρ. 3 της συνθήκης της ΕΟΚ.

88. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η προσπάθεια των εργαζόμενων στην Gillete να δημιουργήσουν ένα γραφείο ενημέρωσής τους για το τι

συμβαίνει στα εργοστάσια που διαθέτει η εταιρία σε διαφορετικές χώρες, αντιμετωπίστηκε από τη διεύθυνσή της με σκληρά κατασταλτικά μέτρα. Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις που επιβλήθηκαν άτυπα εργοστασιακά συμβούλια ευρωπαϊκού επιπέδου, όπως στις εταιρίες Thomson, Bull, VolksWagen, BSN, αλλά η παρουσία τους οφείλεται στην ανοχή των επιχειρηματικών διευθύνσεων και όχι στη νομική-θεσμική εξασφάλισή τους. Αυτό εκφράζει την τακτική μερίδας του μεγάλου ευρωπαϊκού κεφαλαίου να ενσωματώσει έγκαιρα μελλοντικές αντιθέσεις και να διαμορφώσει ευρωπαϊκό χώρο συναίνεσης, βλ. Thomas Werres, Gemischte Gefühle: Arbeitgeber und Beschäftigte mißtrauen den Europäischen Betriebsräten, στο Die Zeit 22.3.1991 και Manfred H. Bobke, Soziale Grundrechte in der EG, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π., σελ. 51-61.

89. Horts-Udo Niedenhoff, Der Europäische Betriebsrat, EGmagazin Nr. 3/1991, σελ. 30, 31 και 50.

90. Προστασία για την οποία δεν υπήρξε συμφωνία στο συμβούλιο των υπουργών που είναι αρμόδιοι για τα κοινωνικά θέματα, βλ. Επιτροπή: πρόταση σε ζητήματα κοινοτικής εργατικής νομοθεσίας, ΤΟ ΒΗΜΑ, 30.6.1991.

91. Αίτημα των γερμανικών συνδικάτων, βλ. Manfred H. Bobke, Soziale Grundrechte in der EG..., όπ.π., σελ. 53.

92. Diskussionsentwurf des DGB zu sozialen Grundrechten in der europäischen Gemeinschaft, στο: Soziale Sicherheit 11/1989, σελ. 344-349 καθώς επίσης, Michael Blank, Gegenmacht im Binnenmarkt organisieren: Perspektiven gewerkschaftlicher Betriebs – und Konzernpolitik, στο: Frank Steinkühler (Hrsg.), Europa '92, Hamburg, 1989, σελ. 230 κ.έ.

93. Oppermann Thomas, Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο και οι επιπτώσεις της ελληνικής ένταξης στο θεσμικό σύστημα της ΕΚ, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 28-9.

94. Όπως οι αποφάσεις του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου ΕΟΚ το 1989: «Για την κοινωνική διάσταση της εσωτερικής αγοράς», η Χάρτα και η διακήρυξη πάνω στα βασικά δικαιώματα και ελευθερίες.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Συμπόσιο της Εταιρίας «Modern Greek Studies Association», με θέμα: Η Ελλάδα σε μια Ευρώπη που αλλάζει – Κράτος, Κοινωνία και Κουλτούρα (1991)

*Μηνάς Σαματάς**

Αν τα περισσότερα συνέδρια που αφορούν τις κοινωνικές επιστήμες και τα προβλήματα της Ελληνικής κοινωνίας προσελκύουν, τις περισσότερες φορές, ελάχιστη προσέλευση κοινού και εξαντλούνται σε πολύ μικρές ομάδες –παρά το γεγονός ότι γίνονται στην καρδιά της Αθήνας– για ένα σωρό λόγους που ανάγονται κυρίως στην υπανάπτυξη της κοινωνίας αλλά και της επιστήμης στη χώρα μας, και λιγότερο σε ελλιπή οργάνωση και μικρο-αντιπαλότητες προσώπων ή ομάδων, οποία συντριπτική αντίθεση με τα συνέδρια που οργανώνονται στο εξωτερικό από τους διάφορους επιστημονικούς φορείς, που πραγματικά ενδιαφέρονται για την Ελλάδα, και την τιμούν στα ξένα.

Ένα τέτοιο σημαντικό συμπόσιο για τη σύγχρονη Ελλάδα έγινε στη μακρινή Florida των ΗΠΑ, και μάλιστα στο βόρειο τμήμα της, πολύ μακριά από τις τουριστικές ακτές, αλλά σχετικά κοντά στη μεγάλη παιγνιδούπολη Disneyland, στην πόλη Gainesville, όπου ευρίσκεται ένα μεγάλο μέρος του Πανεπιστημίου της Florida, το οποίο διαθέτει χάρις στην εκεί ομογένεια και το ζήλο των Ελληνιστών επιστημόνων, ένα αξιόλογο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών. Εκεί συγκεντρώθηκε ένας αρκετά μεγάλος αριθμός κοινωνικών επιστημόνων, όχι μόνο Ελληνικής καταγωγής αλλά και ξένοι, οι οποίοι εργάζονται σε Πανεπιστήμια της

* Λέκτωρ Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Αμερικής, της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης, και διακατέχονται από κοινό μεράκι και πάθος για την Ελληνική κουλτούρα και κοινωνία· πήγαν εκεί, πολλοί πετώντας ατέλειωτες ώρες κι αλλάζοντας κάμποσα αεροπλάνα, για να παρουσιάσουν τις τελευταίες μελέτες τους, ν' ακούσουν εποικοδομητικά σχόλια, αλλά και ν' ανταλλάξουν γνώμες για τα διάφορα Ελληνικά θέματα και προβλήματα, καθώς επίσης και για να γνωριστούν μεταξύ τους, ιδιαίτερα οι νεότεροι με τους παλαιότερους, σπάζοντας την αποξένωση που χαρακτηρίζει δυστυχώς τους Ελληνικούς κλειστούς διανοουμενίστικους αλλά και ακαδημαϊκούς κύκλους.

Το τρίημερο αυτό επιστημονικό συμπόσιο οργάνωσε η «Modern Greek Studies Association» (MGSA) και πραγματοποιήθηκε στο Gainesville Hilton από τις 31 Οκτωβρίου έως τις 3 Νοεμβρίου 1991, με γενικό θέμα: «Η Ελλάδα σε μια Ευρώπη που αλλάζει: Κράτος, Κοινωνία και Κουλτούρα». Η MGSA είναι μια μη κερδοσκοπική Αμερικανική οργάνωση επιστημόνων, σπουδαστών και άλλων που ενδιαφέρονται για τη μελέτη της σύγχρονης Ελλάδας, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες και στον Καναδά, αλλά και όπου αλλού υπάρχει παρόμοιο ενδιαφέρον και χρειάζεται υποστήριξη. Ιδρύθηκε το 1968, και έχει την έδρα της στην Πολιτεία του New Jersey. Εκτός από το συμπόσιο που οργανώνει κάθε δύο χρόνια, η MGSA εκδίδει τα εξής εξαμηνιαία έντυπα: το *Journal of Modern Greek Studies*, που είναι το επίσημο περιοδικό της, το *MGSA Bulletin*, μια περιοδική έκδοση των δραστηριοτήτων της, αλλά και το *Modern Greek Society: A Newsletter*, μια ανεξάρτητη έκδοση με ειδήσεις από το χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Την έναρξη του συμποσίου κήρυξε ο κοσμήτορας του Κολλεγίου Liberal Arts and Sciences του Πανεπιστημίου της Florida, Willard Harrison, ο οποίος αφού καλωσόρισε τους συμμετέχοντες, τόνισε τη σημασία του συμποσίου τόσο για το Πανεπιστήμιο της Florida, στο οποίο σπουδάζουν και διδάσκουν πολλοί Έλληνες, όσο βέβαια και για το Κέντρο Ελληνικών Σπουδών, που λειτουργεί και συμβάλλει στη σπουδή και στον εμπλουτισμό της επιστήμης και της κουλτούρας της Ελλάδας και της Αμερικής, χάριν των προσπαθειών και της αγάπης για την Ελλάδα των πάρα πολλών ομογενών αλλά και των Αμερικανών Ελληνιστών της Florida. Ακολούθησε η επίσημη εναρκτήρια ομιλία του συμποσίου από τον καθηγητή του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, Αργύριο Φατούρο, ο οποίος με μεγάλη ευγλωτία και χιούμορ ανέπτυξε το θέμα «Ποικιλία στην Ενότητα: Για τη διαλεκτική της Ελληνικής Προσήλωσης στην Ευρώπη». Ο ομιλητής στην ουσία ανέλυσε από κοινωνικο-οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής σκοπιάς, τη δυναμική των σχέσεων της Ελλάδας με την Ευρώπη, οριοθετώντας το όλο πλαίσιο, της θεματικής του συνεδρίου.

Οι εισηγήσεις άρχισαν την επομένη μέρα με ταυτόχρονη διενέργεια δύο θεματικών ενοτήτων σε διαφορετικές βέβαια αίθουσες, πράγμα που καθιστούσε αδύνατη την παρακολούθηση όλων των ειση-

γήσεων από αυτούς που θα το ήθελαν, όπως ο γράφων. Με δεδομένο αυτό τον περιορισμό που ήταν και το μοναδικό πρόβλημα του συμποσίου, και στα στενά πλαίσια του ενημερωτικού αυτού σημειώματος δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε αναλυτικά ούτε στο περιεχόμενο των 50 περίπου εισηγήσεων, αλλά ούτε δυστυχώς στο γόνιμο και ζωηρό διάλογο που ακολουθούσε συνήθως τις εισηγήσεις. Έτσι εδώ παρουσιάζονται εντελώς σχηματικά μόνο τα θέματα των εισηγήσεων που παρακολούθησε ο γράφων, και μόνο τα ονόματα των εισηγητών, για όσες δυστυχώς εισηγήσεις δεν ήταν δυνατόν να παρακολουθήσει ο γράφων. (Παρακαλείται δε ο κάθε ενδιαφερόμενος να ζητήσει τις περιλήψεις των εισηγήσεων του συμποσίου από την *MGSA, Box 1826, New Haven, Connecticut 06508, USA*).

Στην πρώτη θεματική ενότητα με τίτλο: «Ο αντίκτυπος της νέας Ευρώπης στην Ελληνική οικονομία» προήδρευσε ο Keith Legg, του Πανεπιστημίου της Florida, γνωστός από το βιβλίο του *Politics in Modern Greece* (1969). Η πρώτη εισήγηση έγινε από τον Eleftherio Botsas, του Oakland University, με θέμα «Η χαμένη δεκαετία: Η Ελληνική οικονομία στη νέα Ευρώπη», όπου υπογραμμίστηκε ο εφησυχασμός και η αδράνεια της Ελλάδας να προετοιμαστεί οικονομικά και θεσμικά, μετά την ένταξη της στην ΕΟΚ, ώστε ν' αντιμετωπίσει την πρόκληση του «1992». Ο Kevin Featherstone του University of Bradford ανέλυσε το θέμα «Η Ελλάδα και η Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά: ο αντίκτυπος της φιλελευθεροποίησης και του εξευρωπαϊσμού», τονίζοντας τις εναλλακτικές πορείες που παρουσιάζονται στην Ελλάδα από την «ευρωπαϊκή πρόκληση» σε συσχετισμό με τα προβλήματα και τα διλήμματα που αντιμετωπίζει η ΕΟΚ ως σύνολο. Ο Σταύρος Θωμαδάκης του Baruch College, City University of New York, στα πλαίσια της εισήγησής του «Το εθνικό κράτος ως οικονομικός πράκτορας: Υπερεθνικοί οργανισμοί και εθνικές φιλοδοξίες στη "Νέα Ευρώπη"» επικέντρωσε την ανάλυσή του στις συνέπειες που έχει για την Ελληνική οικονομία η κατάρρευση των κρατών που αποτελούσαν την COMECON, τονίζοντας τους ρόλους που καλείται να παίξει το Ελληνικό κράτος, στο νέο ευρωπαϊκό περιβάλλον, για να αποφευχθεί η περιθωριοποίηση και η απομόνωση της Ελλάδας. Τέλος οι Λεωνίδας Πολόπουλος και James Seale Jr. του University of Florida, ανέπτυξαν το σχετικό με το προηγούμενο θέμα «Οι συνέπειες των οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων στην Ανατολική και Δυτική Ευρώπη για την Ελληνική οικονομία, με ειδική αναφορά στον αγροτικό τομέα» αναλύοντας τις προοπτικές αλλά και τα προβλήματα για τις εξαγωγές και εισαγωγές των αγροτικών προϊόντων στην Ελλάδα.

Ταυτόχρονα στην άλλη θεματική ενότητα με τίτλο «Η Ευρωπαϊκή επιρροή στην Ελληνική Αρχιτεκτονική» υπό την προεδρία του αρχιτέκτονα Γιάννη Κουνέλη, έγιναν ειδικευμένες σχετικές εισηγήσεις από τους: Ron Walkey, University of British Columbia, Eleni Bastea, Washington University, Panos Kouros, MIT, Eleftherios Pavlides, Roger Williams College

(δες τα σχετικά abstracts).

Η επόμενη ενότητα αφορούσε την «Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο: Μερικές τάσεις και προοπτικές» και προεδρεύετο από τον καθ. Harry Psomiades, Director of Center for Byzantine & Modern Greek Studies, City University of New York (CUNY). Ο Victor Paracosma, Kent State University, μίλησε για την «Ανατολική Ευρώπη» για τους κινδύνους δηλαδή αλλά και για τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται για την ασφάλεια της Ελλάδας σε σχέση με την κατάσταση στη γειτονική Ανατολική Ευρώπη. Ο Van Coufoudakis, Indiana-Purdue University, ανέλυσε τις «Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις μετά το τέλος του πολέμου στον Κόλπο», σε σχέση με το NATO και το Κυπριακό. Ο George Andreopoulos, Yale University στην εισήγησή του «Προβληματισμοί για την Ασφάλεια» ανέλυσε κυρίως την αμυντική πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Τέλος ο John Jatrides, Southern Connecticut State University, και Executive Director της MGSA, αφού έκανε μια ανασκόπηση στις «Αμερικανο-Ελληνικές σχέσεις», τις ανέλυσε στα πλαίσια της μετα-ψυχροπολεμικής εποχής.

Υπό την αυστηρή, λόγω στενότητας χρόνου, προεδρία του καθηγητού George Psacharopoulos, της World Bank, έγινε η ενδιαφέρουσα συνεδρία που αφορούσε την «Ελληνική εκπαίδευση στη Νέα Ευρώπη». Ο καθηγητής Ανδρέας Καζαμίας, του Πανεπιστημίου Αθηνών και Wisconsin-Madison ανέλυσε τις πτυχές του διλήμματος «Να εναρμονιστεί ή να μην εναρμονιστεί η Ελληνική με την Ευρωπαϊκή εκπαίδευση; Αυτό είναι το ερώτημα» με βάση 3 αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής στα πλαίσια της Νέας Ευρώπης: την οικονομική αποδοτικότητα και ανάπτυξη, την κοινωνική δικαιοσύνη και τον παιδαγωγικό εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Ο Χάρης Λαμπρόπουλος, του Υπουργείου Παιδείας μαζί με τον Harry Patrinos, University of Sussex, ανέλυσαν το κόστος αλλά και τα οφέλη του θέματος της «Δωρεάν ανώτερης εκπαίδευσης στην Ελλάδα: Οι πλευρές της δικαιοσύνης και η λύση της "ιδιωτικοποίησης" στα πλαίσια της Ευρώπης του 1992». Η Πέλλα Καλογιαννάκη και ο Γιώργος Φλουρής του Πανεπιστημίου Κρήτης, εξετάζοντας την «Ευρωπαϊκή διάσταση στα Ελληνικά σχολικά προγράμματα» αφού παρουσίασαν σχετική μελέτη τους, η οποία επισημαίνει την έλλειψη σχετικών με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα μαθημάτων στο αναλυτικό πρόγραμμα αλλά και αναφορών στα βιβλία του Ελληνικού Δημοτικού σχολείου, συγκριτικά με τα σχολεία της ΕΟΚ, παρουσίασαν με πάρα πολλές πετυχημένες διαφάνειες την πειραματική εφαρμογή ενός προγράμματος εισαγωγής σχετικών με την ΕΟΚ μαθημάτων, σ' επιλεγμένα Δημοτικά σχολεία του Ρεθύμνου. Τέλος στην ενότητα αυτή η Eva Konstantelou, Hellenic College, εισηγήθηκε το θέμα «Μορφές αντίστασης στον Ευρωκεντρισμό και η σημασία τους για την Ελληνική Εκπαίδευση», κάνοντας αναφορές σε νεο-Ορθόδοξους διανοούμενους.

Στη φεμινιστική ενότητα με τίτλο «Η φεμινιστική συζήτηση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη» με πρόεδρο τη Susan Sutton, Indiana Univer-

sity, έκαναν ενδιαφέρουσες εισηγήσεις οι: Karen Van Duck, Columbia University, Maria Papacostaki, Kenyon College, η Suzan Bohandy, Cambridge, MA, και η Anita Walker, University of Connecticut (βλέπε τα σχετικά abstracts).

«Εκπροσωπώντας την Ελλάδα: Κριτικές απόψεις στις έννοιες της σύγχρονης Ελληνικής κουλτούρας σε μια αλλάζουσα Ευρώπη», ονομαζόταν η ενότητα που περιελάμβανε τις εξής εισηγήσεις: Παύλος Κάβουρας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, «Η αποτυχία της εκπροσωπήσεως της Ελλάδας στις πολιτισμικές σπουδές», Gina Skiada, Πάντειο Πανεπιστήμιο, «Διακρίσεις φύλου στην Ελλάδα», Costas Gounis, Columbia University, «Η πολιτική της Ελληνικής περιθωριοποίησης», και Yiorgos Chouliaras, Queens College, CONY, «Αυτο-αποικιοποίηση και ψευδοηγεμονία στη σύγχρονη Ελληνική κουλτούρα». Επίσης η ενότητα που οργανώθηκε από υποψήφιους διδάκτορες με τον τίτλο: «Το κέντρο δεν κρατάει: Απόψεις μιας “Ενωμένης Ευρώπης” από την Ελληνική περιφέρεια», με πρόεδρο τον Gregory Jusdanis, Ohio State University, αποτελείτο από εισηγήσεις των εξής: Μάρθα Κληρονόμου, Evangelos Gegas, Artemis Leontis του Ohio State University, και της Nenny Panourgia, Indiana University, καθώς και της Elizabeth Prodromou, MIT (βλέπε τα σχετικά abstracts).

«Οι κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του εξευρωπαϊσμού» εξετάστηκαν στην επόμενη και τελευταία ενότητα της ημέρας. Απουσία του προβλεπόμενου Προέδρου Spyrou Vryonis του Onassis Center, NYU, προήδρευσε ο Elias Dinopoulos, University of Florida. Ο Pericles Grambas, King's College & BBC προέβη σε μια ανάλυση των «εκλογικών αποτελεσμάτων της Κομμουνιστικής αριστεράς, 1974-1990», υποστηρίζοντας κάποιες υποθέσεις για τα μικρά ποσοστά της, σε σχέση και με τις διεθνείς συγκυρίες. Ο Μηνάς Σαματάς του Πανεπιστημίου Κρήτης, εξέτασε τα κοινωνικο-πολιτικά αίτια και τις συνέπειες της «αποτυχίας απογραφειοκρατικοποίησης στη μετα-δικτατορική Ελλάδα», με βάση συγκριτική μελέτη των σχετικών, υποκριτικών στην ουσία, προσπαθειών τόσο κατά τη «φιλελεύθερη» όσο και κατά τη «σοσιαλιστική» διακυβέρνηση της χώρας, τονίζοντας το συντριπτικό κόστος που έχει η αποτυχία αυτή σε σχέση με τη συμμετοχή της Ελλάδας στη νέα ενωμένη Ευρώπη. Τέλος ο Στέφανος Πεσμαζόγλου, Τράπεζα Ελλάδος, μίλησε για «Τα Ελληνικά Πανεπιστήμια: Ευρώπη σημαίνει χρόνος», εστιάζοντας σε τρία αλληλένδετα θέματα: τους εσωτερικούς προσδιοριστικούς παράγοντες του παρόντος Ελληνικού πανεπιστημιακού συστήματος, την έκταση και τη φύση διασύνδεσής του με την κοινωνία, και την αντίδρασή του στις σοβαρότατες εξελίξεις στην Ανατολική και Δυτική Ευρώπη.

Ακολούθησε επίσκεψη και μικρή δεξίωση που δόθηκε στην πινακοθήκη του Πανεπιστημίου της Florida, από τον Πρύτανη Andrew Sorensen.

Η πρώτη θεματική ενότητα της ουσιαστικά τελευταίας μέρας του συ-

νεδρίου, Σάββατο 2 Νοεμβρίου, ήταν αφιερωμένη στη «Νομική μεταρρύθμιση και δικαιοσύνη», προεδρεύοντας του Κωνσταντίνου Αρβανιτόπουλου, Center for European Studies, Harvard University. Ο John Kozyris, Ohio State University, εξέτασε «Το Ελληνικό νομικό σύστημα μέσα στην ΕΟΚ: Ιεραρχία, επιρροή, εναρμόνιση, αλληλεξάρτηση». Ο Ioannis Tzorizis, London School of Economics, μίλησε για «Μια Ελλάδα που αλλάζει σε μια Ευρώπη που αλλάζει: Η περίπτωση της δυτικοποίησης του Ελληνικού Οικονομικού δικαίου». Ο Thomas Gallant, University of Florida, ανέλυσε με στατιστικούς πίνακες που διένημε, «Το έγκλημα και το σφρονιστικό σύστημα στην Ελλάδα: Παρελθόντα πρότυπα και μελλοντικές κατευθύνσεις». Ολοκλήρωσε ο Hagen Fleischer του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος ανέλυσε το όλο θέμα και το δίκαιο αίτημα της Ελλάδας για τις «πολεμικές επανορθώσεις μετά τη Γερμανική ενοποίηση». Στην άλλη ταυτόχρονη συνεδρία που αφορούσε «Κείμενα, Μουσική και Film» με προεδρεύουσα τη Margret Alexiou, Harvard University, έγιναν σχετικές εισηγήσεις από τους: Vangeli Calotychos, Vasilio Arabos, και George Syrimis, Harvard University, καθώς και Helen Koliass, Cornell University (βλέπε τα σχετικά abstracts).

Έπειτα ακολούθησε η συνεδρία με θέμα «Κουλτούρα, ιατρική και υγεία στην Ελλάδα» με πρόεδρο την Jill Dubish, University of North Carolina, με ανάλογες εισηγήσεις από την Dean Trakas, Athens Institute of Child Health, Amy Blue, University of Kentucky, Eugenia Georges, Rice University, και Δήμητρα Γέφου-Μαδιανού, του Πάντειου Πανεπιστημίου, η οποία μελετώντας τους οινοπαραγωγούς στα Μεσόγεια Αττικής, εξέτασε τις συνέπειες από την πολιτική της ΕΟΚ στο «αλκοόλ και στην Κουλτούρα της Ελλάδας και σ' άλλες Ευρωπαϊκές χώρες».

Ταυτόχρονη ήταν και η ενότητα με το επίκαιρο θέμα: «Ελληνική ταυτότητα, Εθνότητα και Δικαιώματα», στην οποία προήδρευσε ο George Frangos, State University of New York. Ο editor πολλών βιβλίων για τη σύγχρονη Ελλάδα Richard Clogg, Oxford University, έκανε μια γενική παρουσίαση των «ενδο-περιφερειακών εθνικιστικών συγκρούσεων στη δεκαετία του '90» γύρω από την Ελλάδα. Η Adamantia Pollis, New School for Social Research, ανέπτυξε «Τα δικαιώματα, τις διακρίσεις και τους Ευρωπαϊκούς κανόνες των Θρησκευτικών και Εθνικών μειονοτήτων στην Ελλάδα». Εντύπωση και συγκρουόμενα σχόλια προκάλεσε το θέμα και τα στοιχεία που παρουσίασε η Anastasia Karakasiδου, Columbia University, σχετικά με την «Πολιτικοποιημένη Κουλτούρα: Εθνική ταυτότητα στην Ελληνική Μακεδονία». Βασισμένη σε μελέτη της στην περιοχή της Φλώρινας, καυτηρίασε την καταπιεστική πολιτική του Ελληνικού κράτους και της Εκκλησίας που κατά την εισηγήτρια από το 1913, με μεταφορά Μικρασιατών προσφύγων και καταπιεστικούς μηχανισμούς επέβαλλαν την Ελληνική εθνική ταυτότητα, στους εκεί πληθυσμούς της Ελληνικής Μακεδονίας, ομογενοποιώντας την κουλτούρα και συνείδησή τους. Έπειτα ο Dimitrios Kyriakou, Princeton University, ανέπτυξε την «Ελληνική εξωτερική πολιτική στο πλαί-

σιο του Ευρωπαϊκού ανασχηματισμού».

Ακολούθησε η συνεδρία με θέμα «Ελληνική Ιδιαιτερότητα εναντίον του Εξευρωπαϊσμού» με πρόεδρο το Thanasi Maskarelis, San Francisco University, και εισηγήσεις των: Panayotis Bosnakis & Tracy Lord, Ohio State University, Roland Moore, University of California, Maria Georgalli, και Kostas Kazazis, University of Chicago (βλέπε τα σχετικά abstracts).

Στην ταυτόχρονη συνεδρία με τίτλο: «Εξευρωπαϊσμός, ο Ευρωπαίος και ο Έλληνας», με πρόεδρο τον Peter Allen, Rhode Island College, ο Stathis Gourgouris, Ohio State University, μίλησε για τη «Σύγχρονη Ελλάδα στον Τρίτο Κόσμο»· ο Vassilis Lambropoulos, Ohio State University, για την «Απουσία του Έλληνα λογίου από την Ευρωπαϊκή Ακαδημαϊκή αγορά»· η Susannah Verey, King's College, για την «Ελλάδα σε μια αλλαγμένη Ευρώπη: Η πολιτική διάσταση και ο τοπικός αντίκτυπος»· τέλος ο Δημήτρης Χαραλάμπης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανέπτυξε το θέμα: «Η ενσωμάτωση της Ελλάδας στην ΕΟΚ: Κοινωνικές προϋποθέσεις και "κοινωνικές" αντιστάσεις», τονίζοντας τις αντιφατικότητες αλλά και τις εξωθεσμικές πρακτικές του Ελληνικού πολιτικού συστήματος, σε σχέση με την κοινωνικο-οικονομική δομή της χώρας.

Το απόγευμα επακολούθησε το δεύτερο μέρος της προαναφερθείσας ενότητας με τον ίδιο τίτλο αλλά με πρόεδρο τον Alexander Kitzroeff, New York University, editor του *Journal of the Hellenic Diaspora*, και με τις εξής εισηγήσεις: Betty Dobratz, Iowa State University, «Μια σύγκριση των αξιών και στάσεων των Ελλήνων πολιτών με αυτές των άλλων Ευρωπαϊκών κρατών».

Ο Harry Patrinos, University of Sussex, «Διακρίσεις φύλου στην Ελληνική αγορά εργασίας στο πλαίσιο της Νέας Ευρώπης» και η Μ.Ε. Ken- na, University College of Swansea, «Τουρισμός που αλλάζει σε μια Ελλάδα που αλλάζει».

Αν και το πλούσιο αυτό σε εισηγήσεις συμπόσιο τέλειωσε ουσιαστικά την επόμενη μέρα Κυριακή, 3 Νοεμβρίου, με ένα στρογγυλό τραπέζι από πολλούς εισηγητές, οι οποίοι έκαναν μια σύνθεση των κυριότερων θεμάτων του συμποσίου, το βράδυ του Σαββάτου το συμπόσιο ολοκληρώθηκε και τυπικά μ' επίσημο δείπνο, στο οποίο μίλησαν πρώτα ο πρόεδρος της MGSA, Michael Herzfeld, Harvard University, αλλά και ο πρέσβης της Ελλάδας στις ΗΠΑ, Χρίστος Ζαχαράκης, ο οποίος ανέπτυξε το θέμα: «Η εξωτερική πολιτική ενός Ευρωπαϊού συμμάχου: Η προοπτική από την Αθήνα».

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην πρόεδρο της οργανωτικής επιτροπής του συμποσίου που ήταν η καθηγήτρια Adamantia Pollis, του New School for Social Research, χάρις στην προσωπική προσπάθεια της οποίας πραγματοποιήθηκε η μετάβαση των Ελλήνων εισηγητών στη Florida. Ιδιαίτερα ευγνώμονες όμως θα πρέπει να είναι όλοι οι συμμετέχοντες στην καθηγήτρια Karelisa Hartigan, του πανεπιστημίου της Florida, η οποία με τη βοήθεια των μελών του εκεί Κέντρου Ελληνικών Σπουδών, ήταν πραγματικά η καρδιά του συμποσίου, συμβάλλοντας

αποφασιστικά στην επιτυχία του, αφού φρόντιζε για όλες τις λεπτομέρειες, καθώς και για την άνετη παραμονή των συμμετεχόντων στο συμπόσιο.

Το θέμα της Συνάντησης της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (A.S.A)* για το 1992.

Προτάσεις για διεύρυνση
του διεθνούς ρόλου της
και της συμμετοχής των διεθνών μελών της
στην λειτουργία της

Φίλιππος Νικολόπουλος**

Η Αμερικανική Κοινωνιολογική Εταιρεία απεφάσισε το θέμα του συνεδρίου της για το καλοκαίρι του 1992 (Pittsburg της Πενσυλβανίας, 20-24 Αυγούστου) να είναι «Η Κοινωνιολογία και η Ανασυγκρότηση της Κοινωνίας». Η καταλυτική κρίση

των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» σε συνδυασμό με την έξαρση εθνικιστικών και θρησκευτικών κινημάτων, όπως και άλλων κοινωνικών αντιδράσεων, στις οποίες καταρχήν φαίνεται να κυριαρχεί ένα «ανορθολογικό» και «οπισθοδρομικό» στοιχείο, θα πρέπει να προβληματίσει αρκετά τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους, καθώς παρακολουθούν την συνεχιζόμενη πορεία του εξορθολογισμού της παγκόσμιας πια κοινωνίας ως μια αναπόδραστη διαδικασία.

Η προβληματική πάνω στην οποία στηρίχθηκε η επιλογή του θέματος για την φετεινή συνάντηση της

* Όποιος κοινωνιολόγος θα ήθελε να επικοινωνήσει με την διοίκηση της A.S.A. ή με κάποιο τμήμα της, για οποιοδήποτε θέμα, μπορεί ν' απευθυνθεί στην εξής διεύθυνση: American Sociological Association, 1722 N. Street, N.W., Washington, D.C. 20036, U.S.A.

** Ειδικός επιστήμων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

A.S.A. σε γενικές γραμμές, με βάση τα ίδια τα κείμενα που μας έστειλε ο πρόεδρος της James Coleman, μπορεί να σκιαγραφηθεί ως εξής: Από τον περασμένο αιώνα κι ύστερα βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα συνεχή και ραγδαίο εξορθολογισμό της κοινωνίας μας, εξορθολογισμό για τον οποίο ο Max Weber έδωσε αρκετά έγκαιρες και κατατοπιστικές αναλύσεις –η αναφορά στον Weber γίνεται από την ίδια την A.S.A., πράγμα που σημαίνει ότι η επικαιρότητα του συγγραφέα της «Προτεσταντικής ηθικής και του Πνεύματος του Καπιταλισμού» κάθε άλλο παρά μειωμένη είναι στις Η.Π.Α. Από την κυριαρχία των πρωτογενών ομάδων (οικογένεια, κοινότητα) περάσαμε στην κυριαρχία των δευτερογενών με εξαιρετικά διαφοροποιημένες δομές και μ' εξειδικευμένους σκοπούς. Η οικονομία μας πια στηρίζεται κυρίως στην βιομηχανική παραγωγή και στον τριτογενή τομέα παροχής υπηρεσιών. Η κοινωνική πρόνοια είναι οργανωμένη μέσω κρατικών υπηρεσιών, πράγμα που δίνει στο άτομο την δυνατότητα πια ν' αδιαφορεί για τις στηρίξεις της οικογένειας και της «κοινότητας». Η διασκέδαση είναι εμπορευματοποιημένη, ενώ η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και ο κοινωνικός έλεγχος γνώρισαν μια εκτεταμένη ορθολογικοποίηση. Ο τελευταίος ιδιαίτερα κάνει έντονη την παρουσία του μέσω κυρίως του συστήματος των τυπικών γραπτών νόμων και της πρακτικής του εγγύησης για την αποτελεσματική εφαρμογή του, των κρατικών δηλαδή κατασταλτικών μηχανισμών.

Στα πλαίσια αυτής της καθολικής διαδικασίας του εξορθολογισμού – εννοείται βέβαια ότι οι Αμερικανοί

έχουν στον νου τους κυρίως τον λεγόμενο ανεπτυγμένο κόσμο που συμπαρασύρει όμως και τις άλλες περιοχές του πλανήτη μας– οι κοινωνικοοικονομικές αλληλεπιδράσεις απλώνονται πια σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό το πέρασμα στο επίπεδο των παγκόσμιων αλληλεπιδράσεων, οδηγεί με την σειρά του στην εμφάνιση ισχυρών μεταναστευτικών ρευμάτων και σ' άλλες αλλαγές, που συνίστανται σε ποικίλες αναδομήσεις της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής οργάνωσης ολόκληρου του κόσμου.

Παράλληλα όμως προς την διαδικασία του καθολικού εκσυγχρονισμού παρατηρούνται και φαινόμενα αντίστασης ορισμένων παραδοσιακών θεσμών και νοοτροπιών, που κατά κάποιο τρόπο αντιτίθενται στην προηγούμενη κατεύθυνση. Κι εδώ υπάγουμε τα πρόσφατα εθνικιστικά κινήματα, ακραίες ή μη μορφές, που οδηγούν πολλές φορές σ' ανεξήγητες αιματηρές συγκρούσεις, όπως επίσης και τα φανατικά θρησκευτικά κινήματα (fundamentalist religions) που κινητοποιούν τις θρησκευόμενες μάζες προς αντίθετες κατευθύνσεις απ' εκείνες, που πηγάζουν από την Weltanschauung του δυτικού ορθολογισμού. Πώς πρέπει λοιπόν να εκτιμηθούν και να εξηγηθούν αυτά τα φαινόμενα;

Η A.S.A., ή τουλάχιστον η επίσημη εκπροσώπησή της, φαίνεται ότι πιστεύει ότι η κοινωνιολογία γεννήθηκε κι αναπτύχθηκε στα πλαίσια του κοινωνικού εξορθολογισμού. Ακόμη πιστεύει ότι ενεπλάκη στην περιπέτεια της εφαρμογής της μαρξιστικής θεωρίας στην Σοβιετική Ένωση, που ξεκίνησε με τις προσπάθειες του Βλ. Ιλίν Λένιν και κατέληξε σε μια μεγάλη αποτυχία, απο-

τυχία ουσιαστικά ενός εγχειρήματος για κοινωνική αναδιάρθρωση – βέβαια στο σημείο αυτό η αμερικανική άποψη μπορεί ν' αντιμετωπιστεί κριτικά: κατά πόσο ευθύνεται η μαρξιστική θεωρία, ως κοινωνιολογική θεωρία, ή και το σύνολο της κοινωνιολογικής επιστήμης, για την αποτυχία του Σοβιετικού εγχειρήματος, που είναι δεκτικό, όπως και η ίδια η Οκτωβριανή επανάσταση, ιδιαίτερης ιστορικής ερμηνείας; Και για να χρησιμοποιήσουμε ένα ανάλογο παράδειγμα: Κατά πόσο ευθύνεται η προοδευτική κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία της Γαλλίας κατά τον 18ο αιώνα για το ότι η Γαλλική Επανάσταση κατέληξε στην τρομοκρατία και τον Βοναπαρτισμό;

Άσχετα όμως από την περιπέτεια του μαρξιστικού εγχειρήματος στην Ανατολή, για τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους, η διαδικασία του εξορθολογισμού θα συνεχισθεί, άσχετα αν βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση η κοινωνιολογική γνώση ή όχι. Ωστόσο γι' αυτούς γίνεται δεκτό ότι η κοινωνική θεωρία και έρευνα καταδεικνύει ότι η κοινωνική αλλαγή ολοένα και περισσότερο είναι αποτέλεσμα σχεδιασμού (result of design). Έτσι με βάση αυτή την παραδοχή επανασυζητείται το ζήτημα της διατήρησης κάποιων παραδοσιακών θεσμών – που κανονικά ο ρυθμός του εκσυγχρονισμού τείνει να εξαφανίσει –, αν καθιστούν την ζωή μας πιο ανθρώπινη.

Βέβαια τα θέματα που πρέπει να συζητηθούν είναι πολλά. Πώς ακριβώς θα χρησιμοποιηθεί η κοινωνιολογική γνώση κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο σε πολλά επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης – από το διαπροσωπικό στο διεθνές; Πώς θα

αποφύγουμε την επανάληψη θεωρητικών εκδοχών που ουσιαστικά «πρακτορεύουν» το υπάρχον σύστημα ή απηχούν ξεπερασμένες ιδέες του δικού μας εθνικού πολιτισμού; Πώς πρέπει να διαπαιδαγωγήσουμε τη νέα γενιά των κοινωνιολόγων, που θα εργασθούν στον 21ο αιώνα για την συγκρότηση της μελλοντικής κοινωνίας;

Για τον πυρήνα της παραπάνω αμερικανικής κοινωνιολογικής προβληματικής πολλά θα μπορούσαν να παρατηρηθούν. Κατ' αρχήν ξεχωρίζουμε την σημασία που δίνεται στην διαδικασία του καθολικού πια εξορθολογισμού και της δυνατότητας για επιστημονικό σχεδιασμό της κοινωνίας – μήπως έτσι όμως ανοίγεται κι ο δρόμος για την λεγόμενη «κοινωνική μηχανική»; – Ωστόσο ανοίγοντας μια τέτοια συζήτηση θα έπρεπε περισσότερο να σταθούμε στις ιστορικές ορίζουσες της παραπάνω διαδικασίας από κοινωνία σε κοινωνία κι από πολιτισμό σε πολιτισμό. Υπάρχουν συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές δομές σε κάθε επί μέρους χώρα ή ομάδα χωρών με τα δικά τους ειδικά χαρακτηριστικά, που εμποδίζουν να πραγματοποιηθεί μια ενιαία και καθολική διαδικασία εξορθολογισμού χωρίς επί μέρους διαφορές. Η γενική τάση βέβαια υπάρχει, αλλά πρέπει να τύχει μελέτης στις συγκεκριμένες κι εξειδικευμένες μορφές της, που αναγκαστικά είναι συνδεδεμένες όχι απλά με τις διαφορές στις επί μέρους δομές, αλλά και με ζητήματα διεθνών εξουσιαστικών σχέσεων, εμφανών ή αφανών.

Ύστερα η κοινωνική αλλαγή έρχεται οπωσδήποτε από «τα πάνω», ως προϊόν σχεδιασμών πολιτικών ή επιστημονικών διευθυντηρίων ή

διατηρεί πάντα μια δική της, έως ένα βαθμό, «αυτόνομη» δυναμική, που προσδιορίζει κι αυτή εξελίξεις και δεν προσδιορίζεται καθοριστικά από συνειδητούς ορθολογικούς μηχανισμούς; Δεν εννοούμε οπωσδήποτε καθολικούς ιστορικοκοινωνικούς νόμους, αλλά ιστορικοκοινωνική δυναμική, που έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και στέλνει τα δικά της μηνύματα στους μηχανισμούς αποφάσεων, άσχετα από το περιεχόμενο και τις επιδιώξεις του κόσμου των «κοινωνικών σχεδιαστών». Ο κοινωνικός σχεδιασμός και η κοινωνική μηχανική έχουν τις δικές τους παγίδες, που αν δεν τις προσέξεις, μπορείς να καταλήξεις σε μια νέου τύπου «μηχανοποίηση» του ανθρώπου.

Ακόμη ένα σημαντικό σημείο στο οποίο οφείλει να σταματήσει κανείς είναι τα στοιχεία «μπούμεραγκ» της ορθολογικοποίησης. Η διαδικασία για την οποία μιλάμε συνδέθηκε αποφασιστικά με την επεκτατική τάση του ανθρώπου πάνω στη φύση. Η σύγχρονη όμως παγκόσμια οικολογική κρίση τι είδους μαρτυρία παρέχει; Ασφαλώς και δεν αποτελεί ενθάρρυνση για επιτάχυνση των ρυθμών της επιστημονικής κυριαρχίας πάνω στην φύση, τουλάχιστον, κάτω από όρους που γνωρίζαμε πριν. Η αυστηρή κριτική του σύγχρονου οικολογικού κινήματος ενάντια στην δυτική υπερορθολογικοποίηση δεν πρέπει να ληφθεί υπόψη;

Στην αμερικανική όμως προβληματική υποφώσκει ένα στοιχείο αδιαπραγμάτευτης και απεριόριστης αποδοχής του εξορθολογισμού, ως της πλέον καθοριστικής διαδικασίας για την οικοδόμηση της παγκόσμιας κοινωνίας του 21ου

αιώνα. Οι αμερικανοί επιστήμονες δίνουν την εντύπωση πολλές φορές ότι ηθελημένα αγνοούν το μήνυμα—εν πολλοίς απαισιόδοξο— βασικών εκπροσώπων της ευρωπαϊκής πνευματικής ανατρεπτικής παράδοσης (Μπωντλαίρ κι οι άλλοι «καταραμένοι» ποιητές, πρώτο κύμα των μαχητικών σουρρεαλιστών ή ακόμη κι ο κεραυνός του πνεύματος κι αμφισβητίας της παντοκρατορίας των θετικών επιστημών Φρειδερίκος Νίτσε κ.ά.). Και πρόκειται για μια παράδοση, που σ' ένα μεγάλο μέρος της κάθε άλλο παρά ενθαρρυντική είναι για την απεριόριστη αποδοχή της «πανάκειας» του ορθολογισμού, και για την οποία θα συγκατανευαν ακόμη και Αμερικανοί πνευματικοί δημιουργοί, όπως π.χ. ο νατουραλιστής ποιητής Γ. Γουίτμαν ή ο συγγραφέας του «Τροπικού του Καρκίνου» Χ. Μύλλερ—οι αναφορές μας είναι πλήρως νομιμοποιημένες, διότι πέραν οτιδήποτε άλλου, μπορούν και πρέπει να λειτουργήσουν ως πρόκληση ενάντια στον «κοινωνιολογικό τεχνοκρατισμό», που κυρίως έχει καλλιεργηθεί στις Η.Π.Α.

Τέλος σχετικά με την λειτουργία της Α.Σ.Α. και ιδιαίτερα σχετικά με το ζήτημα της συμμετοχικότητας των μελών της στην λειτουργία των τμημάτων και επιτροπών της και γενικότερα στην διαδικασία λήψης των αποφάσεών της αξίζει ν' αναφερθούν τα εξής: Η Α.Σ.Α. είναι ένας μεγάλος πια τυπικός επιστημονικός οργανισμός με χιλιάδες μέλη όχι μόνο από την Αμερική αλλά κι από πολλά άλλα μέρη του κόσμου. Τα διεθνή της μέλη ενημερώνονται μεν για τις δραστηριότητες, εκδόσεις της και τις επιστημονικές της συναντήσεις, αλλά έχουν μειωμένη ουσιαστική συμμετοχή στα τεκται-

νόμμενα στους κόλπους της. Βέβαια στις ποικίλες εκλογές που γίνονται –κεντρικές και κατά τμήματα για την ανάδειξη των συμβουλίων– λαμβάνουν μέρος, αφού ενημερώνονται δι’ αλληλογραφίας. Αλλά το ζήτημα δεν είναι μόνο εκεί. Ψηφίζουν μεν, αλλά δεν έχουν οι ίδιοι δυνατότητα εκλογής. Αφού ο αριθμός των διεθνών μελών διαρκώς αυξάνεται είναι εύλογο και δίκαιο να έχουν και αυτοί μια δική τους εκπροσώπηση στην διοίκηση της A.S.A. ή τουλάχιστον να γνωρίζουν κάποια επιτροπή της A.S.A. που ν’ αποτελείται από διεθνή μέλη και ν’ ασχολείται αποκλειστικά με την οργάνωση και την επικοινωνία αυτών ακριβώς των μελών. Μια τέτοια ρύθμιση θα ήταν σύμφωνη με την επέκταση του διεθνούς ρόλου της εταιρείας και θα διευκόλυνε πολύ περισσότερο την λήψη κι επεργασία των μηνυμάτων της διεθνούς κοινωνιολογικής οικογένειας από πλευράς διοίκησης. Το αυξανόμενο τμήμα των διεθνών μελών της εταιρείας δεν μπορεί να παραμένει απλός θεατής σ’ ένα «παιχνίδι» διοίκησης, που παίζεται αποκλειστικά από Αμερικανούς.

Με βάση λοιπόν αυτές τις σκέψεις σ’ επικοινωνία δι’ αλληλογραφίας που είχε ο υποφαινόμενος με τον πρόεδρο της A.S.A., James Coleman, πρότεινε ως διεθνές μέλος της εται-

ρείας, να ιδρυθεί μια ειδική επιτροπή, που ν’ αποτελείται από διεθνή μέλη της και που να έχει αποκλειστική αρμοδιότητα την οργάνωση κι επικοινωνία αυτών ακριβώς των μελών, καθώς και την ουσιαστική, αποτελεσματική και γενικότερα λειτουργική σύνδεσή τους με την διοίκηση και τον μηχανισμό αποφάσεων της εταιρείας.

Η απάντηση του Προέδρου ήταν κατ’ αρχήν ικανοποιητική. Έγραψε ότι συμφωνεί απόλυτα με την θέση ότι η διεθνής διάσταση της A.S.A. αυξάνεται, γι’ αυτό, κατά τα λεγόμενά του, προσαθεί το συνέδριο της A.S.A. τον Αύγουστο του ’92 να έχει κατεξοχήν διεθνή χαρακτήρα.

Ύστερα δήλωσε ότι είναι απόλυτα θετικός για την δημιουργία μιας επιτροπής της A.S.A. εξειδικευμένης στα διεθνή μέλη της και είπε ότι θα φέρει το ζήτημα στο συμβούλιο της εταιρείας με σκοπό μέχρι το νέο συνέδριο του Αυγούστου αυτή η επιτροπή να έχει ιδρυθεί και να λειτουργεί. Αναμένουμε λοιπόν αποφάσεις κι ευελπιστούμε ότι το ζήτημα της ουσιαστικής συμμετοχής των διεθνών μελών στα τεκταινόμενα της «εταιρείας» θ’ αντιμετωπιστεί από την υπάρχουσα διοίκηση της A.S.A. στις πραγματικές του διαστάσεις και με την ειλικρινή δέουσα προσοχή.

XX Ετήσια συνάντηση της «Ευρωπαϊκής Ομάδας για τη μελέτη της παρέκκλισης και του κοινωνικού ελέγχου»

ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ, ΑΤΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Επανεξέταση του Κοινωνικού Ελέγχου στη Νέα Ευρώπη

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Δύο αντιφατικά στοιχεία χαρακτηρίζουν την πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης. Αφ' ενός, παρατείνεται μία αυξανόμενη έμφαση στα ατομικά δικαιώματα, ως η βασική αρχή για την Νέα Ευρώπη, αφ' ετέρου διαπιστώνεται μια σημαντική τάση για περιστολή τους, η απαρχή της οποίας φαίνεται να βρίσκεται στην ιδέα ότι η Ευρώπη πρέπει να είναι ομοιογενής περιοχή, που θα υπερασπίζεται τον εαυτό της στις περιπτώσεις εσωτερικών και εξωτερικών απειλών ή παράνομης μετανάστευσης.

Γι' αυτό το σκοπό, όλες οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις υιοθετούν περιοριστικές μεταναστευτικές πολιτικές, οι οποίες αντιφάσκουν και με τη θεωρία και με τα διακηρυγόμενα περί ατομικών δικαιωμάτων. Τα ατομικά δικαιώματα, επομένως, αποκτούν διαφορετική σημασία σε διαφορετικό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο.

Κύριος στόχος της συνάντησης θα είναι να αναπτύξει μια κριτική προοπτική στο θέμα των ατομικών δικαιωμάτων και να διερευνήσει τη θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ της έκκλησης των ευρωπαϊκών κρατών

για διασφάλιση των δικαιωμάτων αυτών και της ταυτόχρονης υιοθέτησης περιοριστικών και κατασταλτικών μέτρων.

Θεωρείται ότι η θεμελιώδης αυτή αντίφαση μπορεί να μελετηθεί σε τρία διαφορετικά επίπεδα.

Πρώτον, το νομοθετικό επίπεδο θα αναλύει το εθνικό νομοθετικό πλαίσιο, τις διεθνείς συμφωνίες και το έργο διακυβερνητικών ομάδων και επιτροπών που είναι επιφορτισμένες με θέματα ατομικών δικαιωμάτων.

Δεύτερον, το πολιτικό επίπεδο θα εξετάζει τις πρακτικές και τις διαδικασίες γύρω από βασικά θέματα ενσωμάτωσης, όπως ασφάλεια και ελεύθερη διακίνηση, τα οποία θέτουν θεμελιώδη ερωτήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και αυτό με επίκεντρο το πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο που επηρεάζει αυτές τις εξελίξεις και στη συνέχεια επηρεάζεται από αυτές.

Τρίτον, το κοινωνικό επίπεδο θα μελετά τον τρόπο με τον οποίο τα ατομικά δικαιώματα διασφαλίζονται στην πράξη, την κοινωνική δραστηριότητα και τη σταυροφορία που αναπτύσσεται γύρω από αυτά, καθώς και την έκταση των αλλαγών και τα προβλήματα τα οποία δίνουν αφορμή για επίκληση των ατομικών δικαιωμάτων.

Χρησιμοποιώντας αυτά τα τρία επίπεδα ανάλυσης σε μια κριτική και φεμινιστική προοπτική, αναμένεται ότι θα γίνει κατανοητή η κινητοποίηση για τα ατομικά δικαιώματα από κυβερνήσεις, ομάδες σταυροφορίας και εθελοντικούς οργανισμούς.

Ένας επί πλέον στόχος της συνάντησης θα είναι να εξετάσει τις επιπτώσεις των αντιφάσεων και των εξελίξεων στα πεδία τα οποία είναι πλησιέστερα στους πολιτικούς και ερευνητικούς σκοπούς της Ευρωπαϊκής Ομάδας. Ιδιαίτερα, θα καταβληθεί προσπάθεια να επαναπροσδιοριστεί η θέση της κριτικής εγκληματολογίας στο πλαίσιο των ατομικών δικαιωμάτων και άλλων προοπτικών και να ερευνηθούν οι υπάρχουσες κατηγορίες στα νέα παραδείγματα.

Χρησιμοποιώντας ένα ή περισσότερα από τα τρία επίπεδα, εμείς θα καλωσορίζαμε ιδιαίτερα συμμετοχές (εισηγήσεις) σχετικές με τα ακόλουθα βασικά πεδία.

1. Εμπεριστατωμένες αναλύσεις συγκεκριμένων δημοσίων πολιτικών και πρακτικών που σχετίζονται με τη δημόσια τάξη, την εθνική ή διεθνή ασφάλεια, τη μετανάστευση, το άσυλο, την έκδοση, την αστυνομική συνεργασία, τον έλεγχο συνόρων, την έρευνα και σύλληψη, καθώς και το σύστημα πληροφοριών.

2. Τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της προπαγάνδας για σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων στα πλαίσια μιας κριτικής και φεμινιστικής πολιτικής.

3. Τις μεταβαλλόμενες κατηγορίες (διαβαθμίσεις) υπηκοότητας στα πλαίσια της Νέας Ευρώπης.

4. Την εφαρμογή και δημιουργία στερεοτύπων για την επίκληση κινδύνων κατά τη θέσπιση μεταναστευτικής πολιτικής και πολιτικής

εσωτερικού ελέγχου.

5. Επαναπροσδιορισμό της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών, ιδιαίτερα της κριτικής εγκληματολογίας, στα πλαίσια των ατομικών δικαιωμάτων και άλλων εννοιών και επανεξέταση κατηγοριών ανάλυσης.

Για περισσότερες πληροφορίες και δήλωση συμμετοχής με εισήγηση μπορείτε να απευθύνεσθε στη διεύθυνση:

Paddy Hilyard
Dept. of Social Policy
University of Bristol
8 Woodland Road

Bristol BS8 1TN

ή

Giuseppe Mosconi
Via Avogadro 14
35136 Padova (Italy)
Tel. (39) 49-663466, 657508
(39) 49-8718174
Fax (39) 49-657508
(39) 421-330441

Παναγιώτη Κορλίρα
Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας
Γνώση, 1991, 240 σελ.

Το βιβλίο του καθηγητή Παναγιώτη Κορλίρα (Π.Κ. στο εξής) είναι από πολλές απόψεις ένα σημαντικό εγχείρημα. Ο ιστόχοι που θέτει και η ευρύτητα του πεδίου που θέλει να καλύψει, φιλοδοξούν να το τοποθετήσουν στην ίδια μοίρα με ανάλογα εγχειρήματα, όπως αυτά του Gunnar Myrdal και της Joan Robinson¹. Δεν είναι τυχαίο ότι όπως και οι δύο επιφανείς προκάτοχοι του, ο Π.Κ. προσπαθεί να στηρίξει τη συνέχεια της εξέλιξης των οικονομικών θεωριών, τονίζοντας τα βασικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά του πυρήνα της Πολιτικής Οικονομίας. Όπως και οι Myrdal και Robinson, ο Π.Κ. αμφισβητεί την αξιολογική ουδετερότητα της Πολιτικής Οικονομίας και αναζητά τις θεμελιώδεις ηθικές αρχές κάθε οικονομικής οργάνωσης. Κι' αν ο Myrdal θέλησε να καταδείξει τις ωφελμιστικές βάσεις της οικονομικής ανάλυσης, και η Robinson ν' αποκαλύψει τις «μεταφυσικές προτάσεις» που στηρίζουν το οικοδόμημα της οικονομικής θεωρίας, ο Π.Κ. προσπαθεί να δείξει ότι η οικονομική σκέψη, από τον Adam Smith μέχρι σήμερα, κυριαρχείται απ' το ηθικό τρίπτυχο: διαφύλαξη των ατομικών ελευθεριών—

οικονομική αποτελεσματικότητα—κοινωνική δικαιοσύνη.

Η ανάδειξη αυτών των ηθικών αρχών αποτελεί τον κεντρικό άξονα της προβληματικής του βιβλίου. Ο Π.Κ. επιχειρεί να ξαναδώσει στην οικονομική επιστήμη τον ξεχασμένο κοινωνικό και πολιτικό της χαρακτήρα. Σε μία πρώτη θεματική ενότητα (κεφάλαια 2 έως 7) ο Π.Κ. παρουσιάζει την ιστορική εξέλιξη της φιλοσοφίας της οικονομικής πολιτικής από την εποχή του Διαφωτισμού (Locke, Rousseau, Voltaire), μέχρι την σύγχρονη περί δικαιοσύνης φιλοσοφία του Rawls. Σκόπιμα ο Π.Κ. υπερβαίνει τα όρια της οικονομικής ανάλυσης προκειμένου να τονίσει εκείνη την πλευρά του φιλελευθερισμού (κεφ. 2-3) που δεν απέκλειε την επέμβαση του κράτους χάριν της κοινωνικής δικαιοσύνης, σύμφωνα με την αρχή της «συμπάθειας». Ακόμα κι' όταν εξετάζει τον θεωρητικό πυρήνα του μοντέλου γενικής ισορροπίας των Walras-Pareto στην σύγχρονη εκδοχή του (κεφ. 4) ο Π.Κ. στοχεύει να σηματοδοτήσει τα όρια των δυνατοτήτων αυτορύθμισης του συστήματος της αγοράς, καθιστώντας έτσι προφανή την αναγκαιότητα

κρατικής παρέμβασης (π.χ. σελ. 61). Με την ίδια λογική, μελετώντας την εξέλιξη των θεωριών περί κοινωνικού συμβολαίου στον Rousseau, τον Rawls και τον Arrow (κεφ. 5), καταφέρνει να καταδείξει τον ουσιαστικό ρόλο του κράτους σαν υπερατομικού μηχανισμού που εγγυάται ταυτόχρονα τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφελιμότητας, αλλά και την αποφυγή συγκρούσεων μεταξύ ατομικών και συλλογικών επιλογών.

Η κριτική του «νεοσυντηρητισμού» στο επόμενο κεφάλαιο είναι κατά τη γνώμη μας η κορυφαία στιγμή του βιβλίου. Αντιστεκόμενος στην επίθεση του «νεοσυντηρητισμού», όπως αποκαλεί τις αντιλήψεις των von Mises, von Hayek, Friedman, Nozick κ.λπ., ο Π.Κ. αποδεικνύει πειστικά τον αντικοινωνικό τους και εντέλει αντιφιλελεύθερο χαρακτήρα. Και το κάνει αυτό αντιτείνοντας επιχειρήματα, όχι από το οπλοστάσιο των αντιπάλων (σοσιαλιστών ή κενυσιανών), όπως θάταν ευκολότερο, αλλά από την πλούσια φιλελεύθερη παράδοση. Η πολιτική του «ελάχιστου κράτους» ανάγοντας την κατοχύρωση του status quo και την υπεράσπιση των ατομικών «ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων» σε θεμελιώδες αξίωμα, αρνείται κάθε κρατική αναδιανεμητική παρέμβαση και ουσιαστικά κάθε έννοια οικονομικής δικαιοσύνης (βλ. σελ. 88-91). Θα προσθέταμε ότι ο νεοσυντηρητισμός αντιστρατεύεται μ' αυτόν τον τρόπο την βασικότερη αρχή του ωφελιμιστικού φιλελευθερισμού που ήταν, σύμφωνα με τον Bentham, «η μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό ατόμων»².

Ο Π.Κ. εξετάζει στη συνέχεια (κεφ. 7) τις αδυναμίες της φιλελεύ-

θερης παράδοσης που δεν κατάφερε να βρει λύσεις ούτε στο πρόβλημα της φτώχειας, ούτε στο φαινόμενο των οικονομικών κρίσεων. Παραθέτει τη σοσιαλιστική κριτική έχοντας σαν στόχο να δείξει ότι το τρίπτυχο ελευθερία-αποτελεσματικότητα-δικαιοσύνη αποτελεί τον βασικό κορμό της εξέλιξης των οικονομικών θεωριών. Γι' αυτό επιμένει σ' εκείνο το ρεύμα σοσιαλιστικών που θέλει το άτομο «θεμελιώδες μέτρο αξίας και (την) ατομική ελευθερία ως κύρια πηγή ηθικής καταξίωσης της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης» (σελ. 101). Και φυσικά είναι προς την πλευρά του Saint Simon, του Simondoni και του Owen που αναζητά τα στοιχεία ενός «σοσιαλισμού της αγοράς» και όχι προς τις κρατικιστικές αντιλήψεις των Hegel και Marx. Είναι σ' αυτό ακριβώς το σημείο που ο Π.Κ. αποκαλύπτει την πολιτική του θέση, τοποθετούμενος υπέρ ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού που θα συνταιριάζει την αποτελεσματικότητα της αγοράς με την δικαιοσύνη που μόνον ένας υπερατομικός μηχανισμός, όπως το κράτος μπορεί να εγγυηθεί (σελ. 110).

Στην δεύτερη ενότητα του βιβλίου του ο Π.Κ. προσπαθεί να τεκμηριώσει την πολιτική του θέση εξετάζοντας διαδοχικά τη λειτουργία και τις δυνατότητες του μηχανισμού αγοράς (κεφ. 8), τον ρόλο του κράτους και τα διάφορα επίπεδα κρατικής παρέμβασης (κεφ. 9), τις βασικές αρχές της κενυσιανής πολιτικής (κεφ. 10), όπως και τις δυσκολίες που συνάντησε η πολιτική αυτή στην δεκαετία του '70 με την εμφάνιση φαινομένων που δεν μπορούσε να προβλέψει ούτε φυσικά ν' αντιμετωπίσει (ύφεση/ανεργ-

γία και ταυτόχρονα πληθωρισμός, κεφ. 11). Ο Π.Κ. θέλει να ξεφύγει από τα όρια της παραδοσιακής αντίθεσης αγορά ή κράτος (κεφ. 12-13), και θίγει τις ανεπάρκειες και των κρατικιστικών και των συντηρητικών προτάσεων, αφού και οι δύο αδυνατούν να εξασφαλίσουν μία σταθερή λύση που θα εγγυάται ταυτόχρονα παραγωγική αποτελεσματικότητα και αναδιανεμητική δικαιοσύνη. Δανειζόμενος στοιχεία από την συστημική ανάλυση δείχνει ότι η «πολιτικά φιλελεύθερη μικτή οικονομία» είναι η μόνη συμβατή λύση με τον εντροπικό χαρακτήρα του συστήματος της αγοράς. Γιατί παρ' όλο που η αγορά παράγει φαινόμενα οικονομικής ανισορροπίας και αταξίας, οι μηχανισμοί πειθαρχίας που διαθέτει το ίδιο το σύστημα της πλουραλιστικής δημοκρατίας της επιτρέπουν να διατηρεί μια σταθερή ισορροπία (σελ. 210)³.

Το βασικό σημείο διαφωνίας μας με τον Π.Κ. είναι η απόλυτη ταύτιση της Πολιτικής Οικονομίας με την οικονομική πολιτική, ή, όπως γράφει, «της οικονομικής οντολογίας με την οικονομική δεοντολογία» (σελ. 13). Πρόκειται για μία βασική θέση του συγγραφέα και χρησιμεύει τόσο στην στήριξη της συνέχειας στην εξέλιξη των οικονομικών θεωριών, όσο και στην ανάδειξη του ηθικού τρίπτυχου που χαρακτηρίζει τον κοινωνικό φιλελευθερισμό, σαν βάση για την πολιτική του πρόταση.

Η θέση αυτή έχει πολλούς υποστηρικτές όπως οι Mirdal, Robinson, Dobb, Heilbroner κ.ά. που πιστεύουν λίγο-πολύ όπως και ο Π.Κ. ότι «μία ιδεολογικά και φιλοσοφικά ουδέτερη οικονομική επιστήμη αποτελεί ματαιοπονία» (σελ. 232). Κανείς

όμως από τους προαναφερθέντες δεν φτάνει μέχρι του σημείου να πιστεύει ότι η αντίθετη θέση «εκφράζει μια έλλειψη γνώσης και κατανόησης της ίδιας της πολιτικής οικονομίας» (idem). Εδώ και 165 χρόνια δεν έπαψε ποτέ να υποστηρίζεται η σκοπιμότητα, αλλά και η δυνατότητα, διάκρισης των θεωρητικών από τα πρακτικά οικονομικά ζητήματα. Οικονομολόγοι όπως οι N.W. Senior (1827)⁴, J.S. Mill (1836), J.E. Cairnes (1857), L. Walras (1874), J.N. Keynes (1891), αλλά και νεότεροι όπως οι Robbins (1932), Hicks (1934), Samuelson (1938) δεν στάματησαν να υποστηρίζουν τη δυνατότητα αντικειμενικής ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων με αυστηρά γνωστικούς σκοπούς. Γιατί αν δεν υπάρξει πρώτα μία χωρίς αξιολογικά *a priori* σε βάθος μελέτη των οικονομικών φαινομένων για την ανακάλυψη των νόμων κίνησης του οικονομικού κόσμου, πώς μπορούμε να ελπίζουμε ότι μπορούμε να επέμβουμε αποτελεσματικά για να λύσουμε σύνθετα προβλήματα όπως αυτά του πληθωρισμού των δημοσίων ελλειμμάτων και της ανεργίας;

Η ταύτιση «είναι» και «δέοντος» οδήγησε εξ' άλλου τον Π.Κ. σε δύο σφάλματα. Ενώ ο ίδιος επισημαίνει ότι για τους κλασικούς «δεν ισχύουν *a priori* κριτήρια, αλλά μόνον η αρχή βάσει της οποίας ο άριστος ρόλος του κράτους είναι εκείνος που διευκολύνει την αριστοποίηση του αποτελέσματος» (σελ. 41), καταλήγει να αναζητά μία και μόνη θεμελιώδη αρχή οικονομικής πολιτικής, σα να ήταν δυνατόν αυτή να ορισθεί αντικειμενικά. Αυτός είναι πιστεύουμε ο λόγος για τον οποίο αποκρύπτει τις σημαντικότερες διαφορές που υπάρχουν

μεταξύ των «κλασικών» στο επίπεδο των προτάσεων της οικονομικής πολιτικής. Η φιλελεύθερη πολιτική των Smith, Say και Senior π.χ., ήταν εντελώς διαφορετική από την πολιτική κοινωνικών παροχών του J.S. Mill που περιελάμβανε μέτρα όπως: ο περιορισμός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας κατά τις κληρονομικές μεταβιβάσεις, η εθνικοποίηση της γης, η επέκταση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες και στους εργάτες, η δημιουργία εργατικών ενώσεων κ.λ.π.⁵ Αυτή η ηθελημένη εξομοίωση των αρχών οικονομικής πολιτικής του Mill με αυτές του Smith (σελ. 43, 47, 74), αλλά και η εξομοίωση του Walras (που διεκήρυττε φωναχτά τις σοσιαλιστικές του πεποιθήσεις) με τον Pareto (που δεν έκρυβε τις βαθειά συντηρητικές του απόψεις)⁶, πηγάζει κατά τη γνώμη μας, από την μάταιη προσπάθεια του Π.Κ. να υποστηρίξει ότι η συμφωνία στο θεωρητικό επίπεδο οδηγεί αναγκαστικά σε συμφωνία και σε πρακτικό επίπεδο (βλ. και ρητή ομολογία του σελ. 98). Μα εδώ ακριβώς είναι το βασικό επιχείρημα υπέρ της αντικειμενικότητας της επιστημονικής ανάλυσης. Άνθρωποι σαν τον Mill και τον Senior, ή σαν τον Walras και τον Pareto, που συμφωνούσαν ως προς τις θεωρητικές αρχές και τη μέθοδο ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων, διαφωνούσαν ριζικά όταν κατέληγαν στο πολιτικό «διά ταύτα». Το ίδιο ισχύει και σήμερα για τους θεωρητικούς του μοντέλου γενικής ισορροπίας. Ενώ ο Arrow τοποθετείται υπέρ του δημοκρατικού σοσιαλισμού, ο Debreu ισχυρίζεται ότι «η ανωτερότητα του φιλελευθερισμού έχει αποδειχθεί μαθηματικά»⁷. Ίσως αν ο Π.Κ. μας έδινε και τις βιβλιογραφικές του παραπομπές (η παράθεση

βιβλιογραφίας στο τέλος δεν αρκεί για να στηρίξει τις απόψεις του γράφοντας και κυρίως είναι άχρηστη για τον μη ειδικό), θα ξέραμε ποιος λέει τι και που, και θα είμασταν σε θέση ν' απαντήσουμε σημείο προς σημείο στις απόψεις του συγγραφέα. Έτσι θ' αποφεύγονταν και οι αυθαίρετες ομαδοποιήσεις οικονομολόγων με αντίθετες απόψεις κάτω από τις επικεφαλίδες «κλασικός, νεοκλασικός, σύγχρονη Πολιτική Οικονομία» (βλ. 38, 42, 67, 129).

Η ταύτιση όμως θεωρίας και πολιτικής οδηγεί τον Π.Κ. σε ένα ακόμη σφάλμα. Αναζητά από τον χώρο της επιστημολογίας της Φυσικής και των Μαθηματικών κριτήρια ελέγχου και επιστημονικότητας για τις οικονομικές θεωρίες, προσπαθώντας ν' αξιολογήσει τη σημασία της «κεϋνσιανής επανάστασης» στην οικονομική επιστήμη (σελ. 156-8), και τα αίτια της κρίσης της κεϋνσιανής σταθεροποιητικής πολιτικής. Οι έννοιες όμως «επιστημονικό παράδειγμα» και «πρόγραμμα επιστημονικής έρευνας»⁸ αφορούν επιστημονικές θεωρίες και όχι πολιτικές αντιλήψεις, όπως είναι η φιλελεύθερη, η κεϋνσιανή και η σοσιαλδημοκρατική οικονομική πολιτική. Δύο τινά μπορεί να συμβαίνουν. Είτε ο Π.Κ. δέχεται ότι οντολογία και δεοντολογία της οικονομικής συμβιώνουν αναγκαστικά, άρα για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των οικονομικών θεωρίων πρέπει να βρούμε άλλα, από τα αυστηρώς επιστημολογικά, κριτήρια, είτε θεωρεί ότι υπάρχει κάπου κάποια «επιστημονική οικονομική πολιτική». Στη δεύτερη περίπτωση το ολίσθημα είναι σοβαρότερο γιατί δεν είναι δυνατόν να υπάρξει επιστημονική θεμελίωση

μιας πολιτικής ιδεολογίας. Όπως υποστηρίζει και η γνωστή θέση της «guillotiné του Hume» «δεν μπορούμε να συμπεράνουμε το τι πρέπει να γίνει από αυτό που υπάρχει»⁹. Μεταξύ της οικονομικής εξήγησης και της πολιτικής απόφασης υπάρχει ολόκληρη η Πολιτική Επιστήμη, που μελετά τους άριστους τρόπους της εξουσίας, και φυσικά υπάρχει και η βούληση της δημοκρατικής πλειοψηφίας. Είναι λάθος να πιστεύεται ότι η ανωτερότητα ενός οικονομικού συστήματος αποδεικνύεται επιστημονικά. Στην αντίθετη περίπτωση θα 'πρεπε ν' αφήσουμε την άσκηση εξουσίας στους επιστήμονες που είναι στο κάτω καθ' ύλην αρμόδιοι! Κατά την γνώμη μας οι οικονομολόγοι πρέπει να εξηγούν και φυσικά να κρίνουν και να συμβουλεύουν. Η άσκηση πολιτικής ανήκει εξ' ολοκλήρου στους πολιτικούς που εκλέγονται και ελέγχονται καθημερινά για την εντιμότητα των προθέσεων τους και για την αποτελεσματικότητα των έργων τους.

Όσο για τις προθέσεις και την αποτελεσματικότητα του Π.Κ., είναι βέβαιο ότι με το βιβλίο του αυτό πέτυχε το βασικό του στόχο. Κατάφερε να δείξει πόσο κοντά βρίσκεται ο κοινωνικός φιλελευθερισμός με τον δημοκρατικό σοσιαλισμό.

Σημειώσεις

1. Myrdal: Το πολιτικό στοιχείο στην οικονομική θεωρία, Robinson: Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας, Παπαζήσης 1971.
2. Βλ. Myrdal, όπ.π., σελ. 44.
3. Ο συγγραφέας αναφέρεται εδώ στις αναλύσεις του Geor-

gescu-Roegen και στις θεωρίες συστημικής ανάλυσης. Για μία αντιπροσωπευτική παρουσίαση της πολύ ενδιαφέρουσας αυτής προσέγγισης βλ., τη συλλογή κειμένων που επιμελήθηκε ο Γ. Χατζηκωνσταντίνου: Πέρα από την μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία, Παρατηρητής.

4. Σε παρένθεση η ημερομηνία πρώτης έκδοσης του βιβλίου όπου υποστηρίζεται η άποψη αυτή. Για την ανάλυση της θέσης αυτής βλ., σχετικά: M. Blaug: *The Methodology of Economics*, Cambridge U.P., 1980, Π. Γέμτου: *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, 1984, Mingat κ.ά: *Methodologie economique*, PUF, 1985.

5. Mill: *Principles of Political Economy*, Book II Chap. I-II και Book IV Chap. VII.

6. Schumpeter: *History of Economic Analysis*, Allen & Unwin, 1954, σελ. 888.

7. Arrow: «Pladoyer prudent en faveur du socialisme», *Economie et Humanisme*, No 247, Debreu, συνέντευξη στο Figaro-Magazine 10/3/1984.

8. Για τις αδυναμίες του «παραδείγματος», βλ. Kunin-Weaver: «On the structure of scientific revolutions in Economics», *History of Political Economy*, τομ. 3, 1971, σελ. 391-7, Blaug: «Kuhn v.s. Lakatos, or paradigm v.s. research programmes in the history of economics», in *Latsis Method and Appraisal in Economics Cambridge*, 1976.

9. Blaud, *Methodology...*, κεφ. 5 και Γέμτος, όπ.π., σελ. 43-6.

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης

Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών

4ο τεύχος, Μάιος 1991

621.120

Πανταζής Τερλεξής, «*Η κρίση της πολιτικής και η αναβάθμιση του πολιτικού στην Ελλάδα σήμερα*», σελ. 11-25.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται να απαντηθούν μερικά καίρια πολιτικά και κοινωνικά ερωτήματα όπως: Υπάρχουν σήμερα ενδείξεις για μια εναλλακτική πολιτική στη χώρα μας; Υπάρχουν περιθώρια κοινωνικής δράσης, ανάμεσα στα πλατιά στρώματα του λαού, πέρα από την κυρίαρχη πολιτική σύμβαση, που φαίνεται αυτή τη στιγμή να εξουσιάζει την πολιτική ζωή του τόπου; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά (ίσως είναι ότι η άμεση, προσωπική προοπτική για το ξεμάγεμα της εξουσίας από τα κάτω, είναι και επιθυμητή και δυνατή.

Ηλίας Θερμός, «*Μορφολογία συστημικής αλλαγής: Η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών στη δεκαετία του 1960*», σελ. 25-53.

Η έρευνα αυτή επιχειρεί να αναλύσει τα αιτήματα ατόμων, ομάδων και κινημάτων κατά τη δεκαετία του 1960 στις Η.Π.Α. (κυρίως των νέγων και των φοιτητών) και να εντοπίσει τη διαλεκτική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στους φορείς τους και τη συστημική συμπεριφορά, μέσα από την συμπεριφορά του ίδιου του συστήματος.

Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται θεωρητικά και ιστορικά (απόφαση Brown του 1854 ως το 1865) και συμπεραίνεται ότι, από κυβερνητικής πλευράς, η λογική που πρυτάνευσε ήταν η διατήρηση της σταθερότητας του συστήματος (προστασία των αναπτυξιακών του προοπτικών) μέσα από την καταπίεση των δυναμικών συγκρούσεων.

Francis Fukuyama, «*Μια απάντηση στους επικριτές μου*», σελ. 54-68.

Πρόκειται για απάντηση του Francis Fukuyama σε όσους αντέδρασαν σ' αυτά που ισχυρίστηκε στο άρθρο του «*Τέλος της Ιστορίας*»;». Υπενθυμίζει την εγελιανή χρήση του όρου «*ιστορία*», που χρησιμοποιεί, και ξανατονίζει ότι οι κυρίαρχες ιδεολογίες γύρω από τις οποίες ο κόσμος διαμορφώνει τις πολιτικές του επιλογές, πηγάζουν κυρίως από τον Πρώτο και κατευθύνονται στον Τρίτο κόσμο κι όχι αντίθετα.

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, «Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία: Η περίπτωση των γυναικών της Αθήνας», σελ. 69-91.

Η έρευνα αυτή προσπαθεί να ανιχνεύσει τους παράγοντες που διαμορφώνουν το φαινόμενο που παρατηρήθηκε μετά το 1960, με τη διεύρυνση των δυνατοτήτων συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα αναφέρεται σε τυχαίο δείγμα 1924 γυναικών, που ζουν στη περιοχή της πρωτεύουσας. Επαληθεύονται οι υποθέσεις: α) ότι οι γυναίκες νεώτερης ηλικίας και αυξημένης μόρφωσης, οι οποίες ανήκουν στις μεσαίες ή ανώτερες τάξεις, εμφανίζουν συχνότερα επαγγελματική σταδιοδρομία χωρίς περικοπές και β) ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην επαγγελματική και οικιακή τους απασχόληση.

Σοφία Αυγερινού-Κολώνια, Πολυξένη Ηλιοπούλου, «Επιπτώσεις από τις μεταβολές της ελληνικής γεωργίας στο σύστημα των οικισμών: Μία υπόθεση τυπολογίας των αγροτικών οικισμών», σελ. 92-112.

Στο άρθρο αυτό οι συγγραφείς, βασιζόμενες στο γεγονός ότι το σύστημα της γεωργικής παραγωγής παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικιστικής διάρθρωσης των αγροτικών περιοχών και αντίστροφα, κάνουν μια σύντομη αναδρομή στις θεωρίες, τόσο της διεθνούς όσο και της ελληνικής βιβλιογραφίας, για να αποδείξουν ότι οι μεταβολές στα χωρικά πρότυπα φαίνεται να συνδέονται με αντίστοιχες μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία.

Ξανθάκου Γιώτα, Ανδρεαδάκης Νίκος, Καίλα Μαρία, «Η Λογική της σχολικής αποτυχίας: Μια "συμμετρική σχέση" ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο», σελ. 113-144.

Πρόκειται για εμπειρική έρευνα η οποία προσπαθεί να αναζητήσει τις αιτίες της σχολικής επιτυχίας ή αποτυχίας, μέσα από τις δύο βασικές «κοινωνικοποιούσες» δυνάμεις (οικογένεια-σχολείο) που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τα νεαρά άτομα και παράγουν ιεραρχίες μαθητών.

Δήμος Παναγιωτακόπουλος, Αναστασία Ρήγα, «Αναλυτικές αναπαραστάσεις λέξεων συναφών με τα γηρατειά», σελ. 145-160.

Στο άρθρο αυτό οι συγγραφείς επιχειρούν να περιγράψουν τη διαδικασία κατασκευής της λεκτικής έννοιας των γηρατειών. Η έννοια αυτή δεν αποδίδει απλά και περιγραφικά τα φαινόμενα, αλλά εμπεριέχει εσωτερικοποιημένες στάσεις και πεποιθήσεις.

George Mehrabian, «Ιμπεριαλιστική Πολιτική και Αραβική Ανατολή», σελ. 161-170.

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται –με μία εκτεταμένη ιστορική αναδρομή

και με πολλά άγνωστα στοιχεία σχετικά με την ενίσχυση της Βρετανικής και Αμερικανικής παρουσίας στην Αραβική Ανατολή— ότι η κυριαρχία των δυτικών δυνάμεων στην περιοχή, σχετίζεται άμεσα με την εκμετάλλευση των πετρελαϊκών κοιτασμάτων και της θρησκευτικής πίστης του αραβικού λαού.

* **Πέτρος Αναστασιάδης**, «Το τέλος της Ευρώπης: Οι δυσαναγγελιστές του Ευρωπαϊκού πολιτισμού και η παρερμηνεία της φιλοσοφίας του», σελ. 171-176.

Βγαλμένο μέσα από το πρόσφατο έντονο άγχος των σύγχρονων φιλοσόφων για τη λογική του τέλους του ευρωπαϊκού πολιτισμού, μια λογική που έθελε πάντοτε, ακόμα και τη θεολογία, το άρθρο αυτό θέτει το ερώτημα: «είναι πραγματικά υποταγμένη η Ευρώπη στον ολοκληρωτισμό της ταυτότητας»; Η απάντηση είναι ότι σε κάθε «τέλος» βρίσκεται η γέννηση μιας νέας «αρχής».

Το Βήμα των Φοιτητών

Αθ. Ξενικού, Δημ. Ροζάκη, «Απόρροιες και Απορίες των Φοιτητικών κινητοποιήσεων», σελ. 177-179.

Συνέδρια – Ανακοινώσεις

Εισηγήσεις και ανακοινώσεις σε πρόσφατο συνέδριο του Πανεπιστημίου του Manchester, πάνω στο θέμα της Ιατρικής Ηθικής (Medical Ethics).

Βιβλιοκριτικές

Ιωάννης Καμαριανός: Συλλογικό Έργο, «Το μήνυμα του Μέσου· Η Έκρηξη της Μαζικής Επικοινωνίας», Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1989, σελ. 278.

Ιωάννης Καμαριανός: Περσεφόνη Ζέρη, «Ιδιωτική Ραδιοτηλεόραση, το Παράδειγμα των Η.Π.Α.», Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σελ. 228.

Ηρακλής Πιπίνος: Ιωάννα Παπαζαφείρη, «Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας», Σμίλη, Αθήνα, 1988.

Ευαγγελία Νικάκη: Henryk Skolimowski, «Οικο-φιλοσοφία, Νέα τακτική για τη ζωή», μτφρ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, Κάλβος, Αθήνα, 1984, σελ. 194.

Γεωργία Γούγα: Λίλα Λεοντίδου, «Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989, σελ. 385.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Συλλογικό έργο, «Το Συμπόσιο, Κουλτούρα και Τεχνολογία», εκδ. PRAXIS και Παρουσία, Αθήνα, 1990, σελ. 218.

Γιάννης Μηλιός και Ηλίας Ιωακείμογλου, «*Η Διεθνοποίηση του Ελληνικού Καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών*», Εξάντας, Αθήνα, 1990, σελ. 548.

5ο τεύχος, Σεπτέμβριος 1991

Δημήτρης Μαρκής, «*Απορίες της "διδαιτητικής" μεταφιλοσοφίας*», σελ. 7-46.

Το άρθρο αυτό, ανιχνεύει το μεταφυσικό Εγώ, την αντίστασή του απέναντι στη Φιλοσοφική Παράδοση, τη ρήξη της ιστορικής συνέχειας, της Φιλοσοφίας, το σπάσιμο του «ρολογιού» του φιλοσοφικού χρονομέτρου και γενικότερα την «επανάσταση» του φιλοσοφικού Λόγου στη σύγχρονη εποχή.

Πανταζής Τερλεξής, «*Το Διευθυντικό Κράτος και η οργανωτική κοινωνία*», σελ. 47-68.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται να καταδειχθεί αυτό που γίνεται όλο και πιο ευρύτερα κατανοητό, ότι η άσκηση της κοινωνικής δύναμης και του πολιτικού εξουσιασμού στις κοινωνίες του καιρού μας, τείνει να πάρει τη μορφή της γραφειοκρατικής νομορρύθμισης. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης, είναι η δημιουργία ενός τύπου πολιτικού συστήματος που ονομάζεται «Διευθυντικό Κράτος», με την έννοια ότι ανταποκρίνεται ή αντανακλά τις ανάγκες μιας «Οργανωτικής Κοινωνίας».

Fabbrini Sergio, «*Οι μετασχηματισμοί της δημοκρατικής υπηκοότητας*», σελ. 69-90.

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι η συνύπαρξη μιας πολιτικής, διευθυνόμενης από τις ελίτ, απαιτεί την κατασκευή ενός θεσμικού πλαισίου που να είναι σε θέση να ισορροπεί και να χρησιμοποιεί και τις δύο, έτσι ώστε να αναζωογονηθεί η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αυτό όμως το θεσμικό περιβάλλον δεν φαίνεται να αναδύεται μέσα από τους υπάρχοντες μηχανισμούς.

Στέλιος Βιρβιδάκης, «*Σύγχρονες γνωσιολογικές και οντολογικές προσεγγίσεις της ηθικής*», σελ. 91-113.

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας προσπαθεί να καταδείξει την ανάγκη για μια ευρύτερη επανατοποθέτηση των μεθοδολογικών, γνωσιολογικών και οντολογικών προϋποθέσεων της ηθικής σκέψης των νεώτερων χρόνων, όπως αυτή διαφοροποιείται από τις αντίστοιχες αρχαιοελληνικές περί ηθικής φιλοσοφίας αντιλήψεις.

✓ **Γεράσιμος Σολδάτος**, «*Νέες θεωρήσεις περί επιστημονικής μεθόδου*», σελ. 115-136.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται να καταδειχθεί ότι η επιστημονική μέθοδος θεωρείται παραδοσιακά ως εφαρμόσιμη σ' ολόκληρη την επιστήμη, ανεξάρτητα από το στάδιο απόκτησης της γνώσης, ενώ στην πραγματικότητα όλα εξαρτώνται από τη διαθεσιμότητα αντικειμενικών μέσων παρατήρησης και συνεπώς από την υποκειμενικότητα των θεωριών.

Γιώργος Καραμπελιάς, «*Ο ριζοσπαστικός Ισλαμισμός*», σελ. 137-168.

Ο συγγραφέας του άρθρου αυτού επικεντρώνει την προσοχή του στις ρίζες και τις προϋποθέσεις του ισλαμικού φαινομένου και ιδιαίτερα στην εκδοχή του «ριζοσπαστικού ισλαμισμού». Το κύριο συμπέρασμά του είναι ότι ο ισλαμισμός δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί, αλλά ούτε και να λειτουργήσει σαν μια απλή μεταφορά στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του 7ου αιώνα.

Άλκης Ρήγος, «*Η εθνική ιδέα στο έργο του Νίκου Σβορώνου*», σελ. 169-181.

Ο συγγραφέας αυτού του άρθρου αντιμετωπίζει την εθνική ιδέα ενός μαρξιστή ιστορικού που για την εποχή κατάκτησής της, αλλά και κυρίως για το χρόνο αποκρυστάλλωσης και διατύπωσής της, ενέχει σαφώς πρωτοποριακό χαρακτήρα.

R. Roslender, «*Παρερμηνεύοντας την προλεταριοποίηση: ένα σχόλιο στην πρόσφατη έρευνα*», σελ. 183-188.

Εδώ επιχειρείται μία σύντομη αναδρομή στα κενά και τις παραλείψεις της σύγχρονης βιβλιογραφίας, με σκοπό να καταδειχθούν οι καταχρήσεις της έννοιας της προλεταριοποίησης.

Ε.Α. Φιλαλήθης, «*Επιστημάνσεις από μία έρευνα ερωτηματολογίου υγείας: Η έρευνα των Αρχανών*», σελ. 189-213.

Η εργασία αυτή παρουσιάζει τη μεθοδολογία, τα αντιπροσωπευτικά αποτελέσματα και τα κύρια συμπεράσματα από μία έρευνα ερωτηματολογίου υγείας που έγινε το 1989, στο Δήμο Αρχανών του Νομού Ηρακλείου στην Κρήτη.

Paul Davies, «*Το χάος ελευθερώνει το σύμπαν*», σελ. 215-224.

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι μέσα από τη μελέτη του χάους, φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι το μέλλον του Σύμπαντος δεν είναι μη μετατρέψιμο καθορισμένο. Το τελευταίο κεφάλαιο του μεγάλου κοσμικού βιβλίου δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

Ευάγγελος Δ. Τόλης και Αθανάσιος Δ. Τόλης, «Προς μία νέα φιλοσοφική θεώρηση της παγκόσμιας κρίσης», σελ. 225-231.

Οι συγγραφείς αυτού του άρθρου υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη δράση σήμερα, οι ανθρώπινες ενέργειες, δεν μεταλλάσσονται από Δύναμη σε Δύναμη, αλλά «εκστοιχειώνονται» από στοιχείο της Δύναμης και αναντιστοιχειώνονται σε «παγκοσμιοδύναμη».

Συνέδρια – Ανακοινώσεις

Γ. Τσιώλης, «Διεθνές επιστημονικό συνέδριο: Ο Gramsci και η θεωρία της Κοινωνίας των Πολιτών», σελ. 233-239.

Βιβλιοκριτική

Ηλίας Θερμός: «Οι Αγγλο-Γερμανικές σχέσεις 1904-1914, σύμφωνα με τις μελέτες των Oron, James και Dwigth E. Lee», σελ. 241-245.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Γιώργος Καραμπελιάς (επιμέλεια), «Οικολογικοποίηση της Σκέψης», Αθήνα, 1990, σελ. 155.

Emrys Jones, «The World's Great Cities», Oxford, Oxford University Press, 1990, σελ. 228.

Μαρία Ηλιού, «Βήματα Εμπρός, Βήματα Πίσω», Εκδόσεις Πορεία, Αθήνα, 1991, σελ. 367.

6ο τεύχος, Δεκέμβριος 1991

A. Callinicos, «Το ασυνάρτητο της μεταμοντερνικότητας», σελ. 7-35.

Το άρθρο αυτό –πρώτο κεφάλαιο στο βιβλίο του συγγραφέα, *Against Post - Modernism: A Marxist Critique*, St. Martin's Press, London, 1990, προσπαθεί μέσα από την εξέταση της σχέσης των εννοιών «Μεταμοντερνικότητα» και «Επανάσταση», να αποκαλύψει τη σπουδαιότητα που αποδόθηκε από τους εκπροσώπους του μεταμοντερνισμού στη μεταμοντέρνα τέχνη, αλλά και την αδυναμία τους να καταλήξουν σε μια αληθοφανή και συνεκτική περιγραφή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της.

Πέτρος Αναστασιάδης, «Ο διαφωτισμός, και η μυθολογία του», σελ. 37-67.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η κατανόηση της σημαντικής του Διαφωτισμού. Ανακαλύπτεται η σχέση μύθου και Λόγου. Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού ταυτίζεται με τη ρομαντική εκδοχή του μύθου.

Αντώνης Γεωργούλας, «Σύστημα στρατηγικών ονοματοθεσίας και κοινωνικός μετασχηματισμός: Η περίπτωση της Μακεδονίας», σελ. 60-101.

Στο άρθρο αυτό –αποτέλεσμα ερευνητικής εργασίας του συγγραφέα– επιχειρείται η ανάλυση μοντέλων ονοματοθεσίας σε σχέση με τον εκάστοτε κοινωνικό μετασχηματισμό. Η έρευνα περιορίζεται στο χώρο της Μακεδονίας, ως αρκετά πρωτότυπο χώρο έρευνας.

Βασίλης Φιοραβάντες, «Ν. Πουλαντζάς: Τάξη και Ιδεολογία – Στρουκτουραλισμός και Ιστορικισμός», σελ. 107-124.

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί να προσεγγίσει τη σκέψη και το έργο του Πουλαντζά για τις «τάξεις» στα πλαίσια της σύγχρονης προβληματικής για το ταξικό φαινόμενο. Κατά τον συγγραφέα, ο Πουλαντζάς συνέλαβε τις έννοιες «τάξη», «κράτος» και «ιδεολογία», στα πλαίσια μιας καθάρως θετικιστικής αντίληψης και υπερδομιστικής, φορμαλιστικής προσέγγισης, σ' ένα στρουκτουραλισμό αδρανή ως προς τις σημαντικές επιπτώσεις του στην κοινωνική πρακτική.

Δημήτριος Ρόκος, «Ο ρόλος του Σύγχρονου Διεπιστημονικού Τεχνικού Πανεπιστημίου», σελ. 125-140.

Ο συγγραφέας του άρθρου αυτού προσπαθεί να συνοψίσει τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του για την ανάγκη ύπαρξης και τις δυνατότητες ενός Διεπιστημονικού Τεχνικού Πανεπιστημίου. Κάθε διάσταση της ανθρώπινης δραστηριότητας (επιχειρηματική, κοινωνική, πολιτική κ.λπ.) αποτελεί θέμα προς μελέτη και διερεύνηση ενός νέου τύπου Πανεπιστημίου.

Ιωάννης Κανάκης, «Στάσεις μαθητών του δημοτικού σχολείου απέναντι στα σύγχρονα οπτικοακουστικά μέσα διδασκαλίας», σελ. 141-159.

Η ερευνητική αυτή εργασία παρουσιάζει τη μεθοδολογία, τα αντιπροσωπευτικά αποτελέσματα και τα κύρια συμπεράσματα από την ανάλυση των στάσεων μαθητών του δημοτικού σχολείου, απέναντι στα οπτικοακουστικά μέσα διδασκαλίας.

Χλιαουτάκης Ι. – Γουαγούνης Ν., «Προγαμιαία Σεξουαλική και Αντισυλληπτική Συμπεριφορά», σελ. 161-170.

Η εργασία αυτή παρουσιάζει τα κύρια συμπεράσματα και τα αποτελέσματα έρευνας, με θέμα την σεξουαλική και αντισυλληπτική συμπεριφορά των νέων, ως προς ορισμένα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά τους. Η έρευνα διεξήχθη στην περιοχή της πρωτεύουσας, με δείγμα εφήβους και ενηλίκους, τον Νοέμβριο του 1990.

Το βήμα των Φοιτητών

Μαριάννα Παπαστεφάνου, «Βιόκοσμος και σύστημα», σελ. 171-178.

Η εργασία αυτή αποτελεί μέρος εισήγησης στο σεμινάριο, «Συγκριτική Κοινωνιολογία», που έγινε στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Εαρινό Εξάμηνο του 1991.

Στέλιος Κιμιωνής, «Η “έννομος Τάξις” του Κράτους δικαίου», σελ. 179-186.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος εισήγησης στο σεμινάριο, «Η κρίση της πολιτικής» στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Εαρινό Εξάμηνο του 1991.

Συνέδρια – Ανακοινώσεις

Φίλιππος Νικολόπουλος, «Η 86η Συνάντηση της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Ένωσης. Συνοπτική παρουσίαση και κριτικά σχόλια», σελ. 187-198.

Ευαγγελία Νικάκη, «Μία προσέγγιση της περιβαλλοντικής αγωγής», σελ. 199-204.

Βιβλιοκριτική

Χρήστος Μπαλόγλου: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι: Συμβολή στην Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1989, σελ. 533.

Ευαγγελία Νικάκη: Felix Guattari, «Οι Τρεις Οικολογίες», Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991, σελ. 106.

Μιχάλης Παπανικολάου: Κ. Παπαϊωάννου, «Κράτος και Φιλοσοφία (Ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ)», επιμ. Γ. Καραμπελιά, Κομμούνα, Αθήνα, 1990, σελ. 226.

7ο τεύχος, Απρίλιος 1992

02 220

Ν. Μουζέλης, «Η φτώχεια της κοινωνιολογικής Θεωρίας», σελ. 9-56.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στην άνοδο και πτώση της Κοινωνιολογικής θεωρίας, μέσα από την ανάλυση του μικρο-κοινωνιολογικού στοχασμού, τις αντιφάσεις της Θεωρίας της δομοποίησης και την αναζήτηση μικρο-θε-

μελιακών βάσεων για την μακρο-κοινωνιολογία, και τον μεταδοτισμό.

Πανταζής Τερλεξής, «*Το εγγελιανό κράτος και η σύγχρονη κοινωνική θεωρία*», σελ. 61-111.

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας προσπαθεί να επαναδιαπραγματευθεί το πρόβλημα της κρατικής διαχείρισης και της ατομικής ελευθερίας μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής πρότασης του G.W.F. Hegel. Η «διαμεσολαθητική παρέμβαση» της σκέψης του Hegel μπορεί να βοηθήσει στη βραχυπρόθεσμη υπέρβαση της σημερινής «κρίσης» της ιδιωτικής οργάνωσης και της δημόσιας ζωής.

Ευστάθιος Μπάλιος, «*Η Δημοκρατία και η εφαρμογή των αρχών της στο Διεθνή Χώρο*», σελ. -.

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας προσπαθεί να καταδείξει ότι το πρόβλημα της διεθνούς ειρήνης είναι πρόβλημα δημοκρατίας. Το μοντέλο ειρήνευσης που αντιπροσωπεύει η σύγχρονη δημοκρατία, αποτελεί σημείο εκκίνησης στην προσπάθεια του συγγραφέα να εξακριβώσει το βαθμό αποτελεσματικότητάς του και τη δυναμική της λειτουργίας του παραπάνω μοντέλου στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων.

Jurgen Habermas, «*Νέα κοινωνικά κινήματα*», σελ. 133-140.

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα: «Πως τα θέματα που ανέπτυξε η κριτική θεωρία στη δεκαετία του 1930, θα μπορούσαν να γίνουν και πάλι επίκαιρα. Πολλές από τις ιδέες που διατυπώθηκαν τότε παραμένουν ακόμη σημαντικές για τα κοινωνικά κινήματα της εποχής σας.

Αντώνης Γεωργούλας, «*Θεωρητικά προαπαιτούμενα για την μελέτη της κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα*», σελ. 141-168.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η ανάλυση των θεωρητικών προαπαιτούμενων για την εξέταση των διαδικασιών και των μηχανισμών της κοινωνικής αναπαραγωγής στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Ο συγγραφέας προβληματίζεται έντονα για την επιστημονική εγκυρότητα, το βεληνεκές των θεωριών της κοινωνικής κινητικότητας και της διευρυμένης αναπαραγωγής του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων.

Ιωάννα Τσίγκανου, «*Ναρκωτικά: Νομοθετική πολιτική και μηχανισμοί ελέγχου*», σελ. 169-193.

Με την μελέτη αυτή η συγγραφέας επιχειρεί να εξετάσει τον τρόπο λήψης αποφάσεων για την άσκηση του κρατικού ελέγχου και της αντιμετώπισης του προβλήματος των ναρκωτικών. Στοχεύει στη διατύπωση μιας πειστικής εξήγησης, για την προέλευση και τη φύση των νομοθετικών ρυθμίσεων στην Ελλάδα.

Αντίλογος

Πανταζής Τερλεξής, «Είδωλα πολιτισμού και Κοινωνική Ιδεολογία».

Στο άρθρο αυτό γίνεται λεπτομερώς παρουσίαση και κριτική του βιβλίου του Κ. Τσουκαλά «Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα στη σύγχρονη κοινωνία». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους οικονομικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς παράγοντες που προσδιορίζουν τη σκέψη, τις απόψεις και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο συγγραφέας των «Ειδώλων».

Συνέδρια - Ομιλίες - Ανακοινώσεις

Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Ο Σπύρος Δοξιάδης ως συγγραφέας και διανοούμενος».

